

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

ԿԱՐԵՆ ՌՈՒԲԵՆԻ ԱԶԱՏՅԱՆ

**ԵՐԵՎԱՆԻ XX ԴԱՐԻ ԲՆԱԿԵԼԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՎ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Ատենախոսություն

ԺԸ.00.01 - «Ճարտարապետություն և ճարտարապետական դիզայն»
մասնագիտությամբ ճարտարապետության դոկտորի
գիտական աստիճանի հայցման

Գիտական խորհրդատու՝
ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր,
Հայաստանի վաստակավոր ճարտարապետ

Գ.Հ. ՌԱՇԻԴՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բովանդակություն	
2	
Ներածություն	3
Գլուխ I: Բնակելի ճարտարապետության զարգացման առանձնահատկությունները կայացման շրջանում (1920-1956 թթ.)	
12	
1.1. Քաղաքի կառուցվածքի և բնակելի ճարտարապետության ընդհանուր բնութագիրը XX դարի սկզբին	
12	
1.2. Քաղաքային բնակելի ճարտարապետության կայացման պայմաններն ու նախադրյալները 1920-1930-ական թվականներին	
25	
1.3. Բնակելի ճարտարապետության զարգացման առանձնահատկությունները հետպատերազմյան տարիներին (1940-1950-ականներ)	
54	
I գլխի եզրակացություններ	
91	
Գլուխ II: Բնակելի ճարտարապետության զարգացումը զանգվածային շինարարության տարիներին (1957-1991 թթ.)	
95	
2.1. Բնակելի ճարտարապետության զարգացման առանձնահատկությունները արդյունաբերական շինարարության առաջին տարիներին (1960-ականներ)	
95	
2.2. Բնակելի ճարտարապետության զարգացումն ու նոր ձևերի փնտրումները 1970-1980-ականներին	123
II գլխի եզրակացություններ	
165	
Գլուխ III: Բնակելի ճարտարապետության զարգացումը նոր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում (1992-2017 թթ.)	
169	

3.1. Զանգվածային շինարարության գործընթացի անկումն ու բնակելի ճարտարապետության զարգացման նոր ուղղությունները	169
3.2. Բնակելի կառուցապատման ճարտարապետաքաղաքաշինական խնդիրները ...	176
III գլխի եզրակացություններ	193
Գլուխ IV: Հանձնարարականներ Երևանի բնակելի ճարտարապետության ապագա զարգացման համար	195
4.1. Բնակելի ճարտարապետության զարգացման հեռանկարները	195
4.2. Առաջարկություններ	211
Եզրակացություններ և հանձնարարականներ	220
Օգտագործված գրականության ցանկ	224
Հավելված	234
Հապավումների և միավորների ցանկ	291

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտման թեմայի արդիականությունը: Ըստ Ա.Բուրովի, «... կացարանից է սկսվում ճարտարապետությունը, կացարանից է սկսվում քաղաքը ...» [1, էջ 23]: Իսկ Լը Կորբյուզեն գտնում էր, որ չկա ավելի սուրբ գործ, քան կացարանի նախագծումն է: Ճարտարապետական աշխարհի այս անվանի վարպետների կարծիքով, հենց բնակելի կառուցապատումն է կանխորոշում ճարտարապետության նշանակությունը քաղաքի կերպարի ձևավորման գործընթացում [1; 2]:

Կացարանը մարդու կենսագործունեության գլխավոր պայմանն է, առանց որի նա չի կարող գոյատևել և զարգանալ: Հասարակության զարգացման գործընթացում տունն

ընտանիքի հիմքն է, ընտանիքն էլ՝ կայուն պետության գրավականը: Ուստի կացարանի ապահովումը յուրաքանչյուր երկրի կարևորագույն սոցիալական խնդիրն է:

Մյուս կողմից, կացարանը քաղաքային կառուցվածքի ձևավորման կայուն գործոնն է, և բնակելի ճարտարապետության խնդիրը մշտապես կարևոր տեղ է զբաղեցնում նաև քաղաքաշինության գործընթացներում: Յուրաքանչյուր քաղաքի գործվածքի զգալի հատվածը ձևավորվում է բնակելի ճարտարապետությամբ: Բնակելի գոտին զբաղեցնում է քաղաքի կառուցապատման ընդհանուր տարածքների 70-80 %-ը: Քաղաքային փողոցների և շրջանների մեծ մասը ձևավորվում է հենց բնակելի կառուցապատմամբ:

Այսպիսով, բնակելի ճարտարապետության ձևավորումը համալիր խնդիր է՝ կապված ժամանակի տարբեր պահանջների հետ (սոցիալական պայմաններ, տարածական կազմակերպման ձևեր, տեխնիկական հնարավորություններ), որտեղ արտացոլվում են ֆունկցիոնալ, գեղարվեստական, սոցիալական, տնտեսական բազմաթիվ գործոններ:

Սակայն, ժամանակն իր կնիքն է դնում քաղաքի ճարտարապետության վրա: Քաղաքը, որպես կենդանի օրգանիզմ, ժամանակի ընթացքում փոփոխվում է՝ կորցնում որոշ հատկություններ և ձեռք բերում նորերը: Փոփոխվում է նաև բնակելի կառուցապատումը: Հասարակության առաջընթացը պարբերաբար նոր պահանջներ է առաջադրում բնակելի միջավայրին: Եվ կացարանի կազմավորումը երբևէ չի հասնում ավարտուն վիճակի՝ պահանջելով նոր լուծումներ: Հետևաբար, բնակելի կառուցապատումը մշտական համալրման և արդիականացման կարիք է զգում, բնակելի ճարտարապետությունն էլ մշտապես ենթակա է հետազոտման, վերլուծության և զարգացման հեռանկարների կանխորոշման:

Այս ենթատեքստում բացառություն չէ նաև Երևանի բնակելի ճարտարապետությունը: Վերջին տասնամյակներում հանրապետությունում նոր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի ձևավորմանը զուգահեռ լուրջ փոփոխություններ է կրել նաև բնակելի շինարարության ոլորտը, որի սոցիալական պահանջարկը, սակայն, մնում է առաջնային խնդիր: Միևնույն ժամանակ, բնակելի կառուցապատումը շարունակում է կարևոր դեր ունենալ Երևանի կերպարի կազմավորման գործընթացում: Կառուցապատման ներկայիս գործընթացները բարդ խնդիրներ են առաջադրում Երևանի քաղաքաշինական կառուցվածքին, և դրանց

լուծման ճանապարհին առաջին քայլը պետք է լինի անցյալի փորձի վերաիմաստավորումը:

Առաջին հայացքից՝ Երևանի վերջին հարյուրամյակի ճարտարապետությանն ու կացարանին առնչվող հետազոտությունների պակաս չունենք: XIX դարի ճարտարապետությունն ուսումնասիրել և բնակելի կառույցներին անդրադարձել են Ն.Բունիայանը, Յու.Յարալովը, Ս.Վարդանյանը, Հ.Խալիփախյանը, Մ.Գասպարյանը և ուրիշներ: 1920-1950-ականների ճարտարապետության խնդիրները լուսաբանվել են Զ.Բախշինյանի, Հ.Մարգարյանի, Ռ.Ազիբեկյանի, Լ.Բաբայանի, Վ.Հարությունյանի, Լ.Դոլուխանյանի, Մ.Հասրաթյանի, Է.Հարությունյանի և ուրիշների հետազոտություններում: 1960-1990-ականների ճարտարապետությունն արտացոլվել է Մ.Թովմասյանի, Ա.Մելիքյանի, Ա.Գրիգորյանի, Կ.Բալյանի և ուրիշների աշխատանքներում: Զանգվածային բնակելի շինարարության հետազոտմամբ զբաղվել է АрмянИИКА ինստիտուտը: Այս ոլորտում հետազոտություններ են կատարել Յու.Սաֆարյանը, Յա.Իսահակյանը, Մ.Միքայելյանը, Թ.Խաչատրյանը, Ա.Գրիգորյանը և ուրիշներ: Առանձնահատուկ է Գ.Ռաշիդյանի գործունեությունը, որը մասնագիտական գիտությունը լրացրել է բնակելի ճարտարապետության բազմակողմանի հետազոտություններով: Զանգվածային բնակելի շինարարության հետազոտություններ են կատարվել ԽՍՀՄ-ի առաջատար գիտական կենտրոններում՝ ЦНИЭП жилища, ЦНИИП градостроительства, КиевЗНИИЭП, МНИИТЭП, ЛенЗНИИЭП և այլն: Բնակելի ճարտարապետության խնդիրների շուրջ առկա են մի շարք խորհրդային (Մ.Բարխին, Ա.Բուրով, Ա.Իկոննիկով, Վ.Կոսակովսկի, Լ. Կիսելևիչ, Բ.Ռուբանենկո, Մ.Լիսիցիան, Ե.Պրոնին, Գ.Տիմոխով և ուրիշներ) և օտարերկրյա (Լը Կորբյուզե, Կ.Լինչ, Զ.Մակսաի, Ու.Շրոդեր, Է.Յայդեր, Հ.Ադամչեսկա-Վեյխերտ, Բ.Ֆրեմփթոն, Զ.Ֆորեսթեր և ուրիշներ) հեղինակների աշխատություններ [1-31]:

Սակայն Երևանի վերջին հարյուրամյակի բնակելի ճարտարապետությունը, որպես աստիճանաբար զարգացման տրամաբանորեն հաջորդող փուլերի ամբողջություն, ճարտարապետական գիտության կողմից մինչ օրս չի ենթարկվել նման երկար ժամանակահատված ընդգրկող միասնական հետազոտության: Տարբեր փուլերին առնչվող աշխատություններն էլ հաճախ նվիրված են ճարտարապետության ընդհանուր խնդիրներին և կացարանին անդրադառնում են մասնակիորեն: Իսկ այսօր շատ

փոփոխություններ են եղել, և այս տեսանկյունից գտնում ենք, որ Երևանի բնակելի ճարտարապետության անցած ուղին անհրաժեշտ է քննարկել այսօրվա դիրքերից՝ նայելով ժամանակակից ճարտարապետի հայացքով: Երբ հարյուրամյակի փորձը մեր առջև է, անցած ուղու առանձնահատկությունները տարբեր տեսանկյունից քննարկելու, վերլուծելու և արժևորելու լայն հնարավորություններ կան: Պատմական փորձի ամբողջական ուսումնասիրությունն այսօր իսկապես անհրաժեշտություն է: Անցյալը պետք է ուսումնասիրել, որպեսզի հետևել արդիականությանը: Ըստ Կ.Տակիտոսի, առանց անցյալի հետազոտության հնարավոր չէ հասկանալ ներկան: Դա թույլ կտա հիմնավորել ժամանակակիցը, իմաստավորել ապագան և ճարտարապետության ներկա գործընթացներում խուսափել անցյալի սխալների կրկնությունից [32]:

Դիտելով բնակելի ճարտարապետությունը տարածության մեջ՝ նկատի է առնվում կառուցապատման վերաբերմունքը տարածությանն ու առարկայական շրջապատին, դրանց փոփոխություններին, տարբեր ժամանակ ստեղծված շերտերին և դրանց համագործակցությանը: Դիտելով բնակելի ճարտարապետությունը ժամանակի մեջ՝ նկատի է առնվում դրա սերտ կապը տարբեր շրջանների սոցիալ-տնտեսական պայմանների, տեխնիկական հնարավորությունների, գեղագիտական պահանջների և հասարակության զարգացման այլ ձևափոխումների հետ: Այս իմաստով, Երևանի XX դարի բնակելի ճարտարապետությանը հնարավոր չէ տալ մեկ ընդհանուր գնահատական: Ժամանակագրական տարբեր հատվածներն իրենց բնութագրերն ունեն: Ուստի, ըստ ձևավորման տարբեր գործոնների՝ հարկ է բաժանել այն զարգացման փուլերի և, հենվելով տարբեր բնութագրերի վրա՝ բացահայտել յուրաքանչյուրի լավագույն որակները՝ մինևույն ժամանակ անխզելի թելերով կապելով զարգացման տարբեր շրջանների փոխկապակցված յուրահատկությունները: Ճարտարապետության զարգացումը դիտելով ժամանակի և տարածության մեջ՝ կարելի է պարզել, թե տարբեր հանգամանքներից բխած լուծումներն ինչպես են արատացողվել տարածական միջավայրի տարբեր պայմաններում և ծավալման զանազան շրջաններում:

Երևանում XIX դարի վերջից սկսված եկամտաբեր տների շինարարությունը կառուցապատման համաքաղաքային գործընթաց չէ, սակայն ռուսական նահանգային ճարտարապետության և տեղական ավանդույթների ներգործությամբ իրագործվող այս

շենքերում արդեն նկատելի են բազմաբնակարան կառույցների ձևավորման այն նախադրյալները, որոնք դրվում են XX դարի առաջին տասնամյակների բնակելի ճարտարապետության հիմքերում: Իսկ բնակարանաշինության կտրուկ աճը սկսվում է 1920-1930-ականներին՝ կապված պետականության վերականգնման և հատկապես՝ ՀԽՍՀ-ի ձևավորման հետ: Նոր սոցիալ-տնտեսական իրականությունն ու հասարակական կառուցվածքը բերում են մշակութային արժեքների վերածնության, որտեղ ճարտարապետությունը զարգանում է աննախադեպ ստեղծագործական պոռթկումով՝ ավանդույթների վերաիմաստավորման և ապրելակերպի աճող պահանջները բավարարելու համադրությամբ: Սկսում են իրականացվել խոշոր բնակելի կառույցներ: Չնայած ավանդական տան սկզբունքների պահպանությանը՝ սրանք, այնուամենայնիվ, նորություն են Երևանի համար: 3-4-հարկանի, բազմաբնակարան կառույցների լուծումներն էականորեն տարբերվում են անցյալի փոքր ծավալի շենքերից:

Բնակելի կառուցապատման ձևավորումն այս փուլում անկախ քաղաքաշինական գործընթաց չէ: Ճարտարապետությունը ենթարկվում է քաղաքի նոր մասշտաբին և հորինվածքային սկզբունքներին: Նոր գլխավոր հատակագծում ներդրվում է քաղաքի ֆունկցիոնալ ինտեգրված կառուցվածքի գաղափարը: Տարածության կազմակերպման հիմք է ընդունվում փողոցային-պարագծային կառուցապատման մոդելը: Պահպանվում են ավելի վաղ ընդունված կանոնավոր սխեմաները, որոնց հիմքում ավանդական բակն է՝ բնակելի միջավայրի կազմակերպման գլխավոր սկզբունքը: Խոշոր հասարակական շենքերի շուրջ որպես մի նոր գործվածք զարգանում է քաղաքի հիմնական՝ բնակելի կառուցապատումը: Բնակելի շենքերը վերածվում են կառուցապատման տարբեր ֆունկցիոնալ բաղադրիչները քաղաքային համալիրում միավարող և փողոցի հագեցած սոցիալական միջավայրն ապահովող տարրերի: Զարգանում է անսամբլային կառուցապատումը: Ձևավորվում են ճարտարապետական տարրերի տիպոլոգիական սխեմաներ՝ քիվեր, կամարներ, կամարաշարեր, օրդերներ, որոնք սերտորեն միմյանց են կապում կառուցապատման տարբեր հատվածների ճարտարապետությունը:

Հարկ է բարձր գնահատել ճարտարապետների ավագ սերնդի գործունեությունը: Այս շրջանում ձևավորված տարբեր սկզբունքները մինչ օրս էլ կիրառվում են այդ ոլորտում: Սակայն, գեղագիտությանն ուղղված բնակելի ճարտարապետությունն աստիճանաբար

հեռանում է բուն նպատակից՝ նպատակահարմարությունից: Այս ուղղության հետագա վերելքը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հոգեբանորեն թերևս տրամաբանված է, սակայն տանում է փակուղի: Շենքերի կառուցման չափազանց մեծ արժեքն ու երկար ժակմետներն այլևս անթույլատրելի են: Ճարտարապետության անցյալի հնարքներով հնարավոր չէ լուծել կացարանի ապահովման գլխավոր խնդիրը:

1950-ականների կեսից կացարանը զարգանում է զանգվածային շինարարության և տիպայնացման սկզբունքով: Ստանդարտիզացումը ժամանակի պահանջն է: Հարկավոր է մեծ քանակի բնակչությանն արագ ապահովել կացարանով: Եվ պետք է փաստել, որ զանգվածային շինարարությունը կատարում է գլխավոր խնդիրը՝ բնակմակերեսի կտրուկ աճը: 1965-1985 թվականների ընթացքում Երևանում կառուցվում է շուրջ 10 միլիոն ք.մ. բնակելի մակերես: Առանց ունիֆիկացման մոտեցման դա անհնար կլիներ:

Բնակելի կառուցապատումն իրականացվում է միանգամայն նոր մոտեցումներով: Թաղամասային կառուցվածքը փոխարինվում է ազատ հատակագծման խոշոր գոյացություններով: Ներդրվում են տիպային սխեմաների վրա հիմնված նախագծման ստանդարտ մեթոդներ: Ընդհանրացված նորմատիվ մոդելներից բխող լուծումները նախատեսվում են երկրի ողջ տարածքում զանգվածային կիրառության համար:

Սակայն մատչելի կացարանի ձևավորման սոցիալական առաջավոր երևույթը ճարտարապետական բազում խնդիրների է բախվում՝ հարմարության և նորմատիվ սահմանափակումների համատեղում, միապաղաղությունից խուսափելու միջոցներ, գործընթացում մասնագիտական գերակայություն, քաղաքային համալիրում ունեցած նշանակություն: Ակնառու է տիպայնացման և անհատականության պահանջների անհամատեղելիությունը: Մոռացության է մատնվում այն, որ ճարտարապետության գեղարվեստական կողմը ևս կարևոր է: Ներկայացվող միակողմանի պահանջները բարդ խնդիրներ են առաջադրում զանգվածային կառուցապատմանը, որը, սակայն, արագորեն զարգանում է ժամանակի մեջ՝ տարածական միջավայրի տարբեր պայմաններում ձևավորելով միևնույն ստեղծագործությունները:

Դիտելով զանգվածային շինարարության ողջ ընթացքը, սակայն, նկատելի է շարունակական զարգացման գիծը: Միության առաջատար գիտական կենտրոններում վերապատրաստում անցած մասնագետներն արդեն 1970-ականներին նոր հնչյուններ

են հաղորդում Երևանի բնակելի ճարտարապետությանը: Դա արտահայտվում է ինչպես բնակելի բջջի կատարելագործման, այնպես էլ կառուցապատման հատակագծային և հորինվածքային կազմակերպման միանգամայն նոր լուծումների ձևավորման մեջ: 1980-ականների մոտեցումներն էականորեն տարբերվում են արդյունաբերական ճարտարապետության առաջին տարիներից և ուղղված են զանգվածային շինարարության առավել զարգացած փուլի ձևավորմանը:

Սակայն 1988-ի երկրաշարժը, քաղաքական փոփոխություններն ու պատերազմը կանխորոշում են զանգվածային շինարարության գործընթացի անսպասելի ավարտը: 1990-ականներն այս ոլորտում, ինչպես և տնտեսության, մշակույթի գրեթե բոլոր ճյուղերում, անկումային են: Բնակելի ճարտարապետության շարունակական զարգացման տարբեր ձեռքբերումները շատ արագ մատնվում են մոռացության:

Ներկայիս խնդիրները շատ են՝ կառուցապատման անթույլատրելի խտություն, կանաչ տարածքների ոչնչացում, ենթակառուցվածքային գերբեռնվածություն, տարածական մասշտաբի, կերպարի, միջավայրի, պատմական շերտերի աղավաղումներ: Այսօր նախագծում ենք հատային նախագծմամբ, որտեղ մերժվում են տարածության կազմակերպման ճարտարապետական տարրական սկզբունքները: Շուկայական տնտեսության վրա հիմնված սոցիալական համակարգն, անշուշտ, միտված է անհատական խնդիրների լուծմանը: Սակայն դա ամենևին չի նշանակում, որ հասարակականը պետք է ժխտվի: Նման շինարարությունը չի բավարարում արդի հասարակության լայն պահանջները: Հարկավոր են խնդրի լուծման նոր մոտեցումներ:

Բնակելի ճարտարապետության անցած ուղու հետևողական վերլուծությունը թույլ կտա ոչ միայն արժևորել առկա ձեռքբերումները, այլ նաև կնպաստի ներկայիս հրատապ խնդիրների լուծման նոր ձևերի բացահայտմանը: Սույն աշխատությունը նվիրված է այդ խնդիրների ուսումնասիրությանը:

Հետազոտության նպատակն է բացահայտել Երևանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման օրինաչափությունները վերջին հարյուրամյակում և մշակել հետագա զարգացման համար գիտականորեն հիմնավորված հանձնարարականներ:

Հետազոտության խնդիրներն են.

1. համեմատել Երևանի և Խորհրդային Միությունում նույն ժամանակաշրջանում զարգացող այլ քաղաքների բնակելի ճարտարապետության զարգացման առանձնահատկությունները,
2. ուսումնասիրել Երևանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման գործընթացի անցած ուղին վերջին հարյուրամյակում,
3. վերլուծել Երևանի գլխավոր հատակագծերի և բնակելի կառուցապատման փոխկապվածությունը՝ համեմատելով բնակչության և բնակելի ֆոնդի աճի նախատեսված և փաստացի տեմպերը,
4. բացահայտել Երևանի բնակելի ճարտարապետության ձևավորման վրա ազդող ներքին (բնակելի բջջի կազմակերպում) և արտաքին (կառուցապատման ձևավորում) գործոնների փոխազդեցությունը,
5. վեր հանել Երևանի բնակելի ճարտարապետության տիպաբանական օրինաչափությունները՝ ըստ կառուցապատման ծավալատարածական և ճարտարապետահատակագծային լուծումների յուրահատկությունների,
6. դուրս բերել բնակելի բջջի կազմակերպման գործընթացում սանիտարահիգիենիկ պայմանների և հարմարավետության մակարդակի զարգացման բնութագրերը,
7. դասակարգել Երևանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման ժամանակագրական փուլերը՝ ըստ ձևատեղման և արտահայտման հատկանիշների,
8. ի հայտ բերել Երևանի ժամանակակից բնակելի ճարտարապետության զարգացման առանձնահատկությունները,
9. բացահայտել նոր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում բնակելի ճարտարապետության ձևավորման դրական և բացասական կողմերը,
10. մշակել գիտականորեն հիմնավորված հանձնարարականներ՝ Երևանի բնակելի ճարտարապետության հետագա զարգացման համար:

Հետազոտության առարկան Երևանի բնակելի ճարտարապետությունն է:

Հետազոտության սահմաններն ընդգրկում են Երևանի ողջ տարածքը՝ XX դարի սկզբից մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակահատվածում:

Աշխատության մեթոդաբանությունը հիմնված է թեմայի վերաբերյալ հայրենական և արտասահմանյան գիտական գրականության հետազոտման, գրաֆիկական,

արխիվային, քարտեզագրական նյութերի վերլուծության, բնօրինակային ուսումնասիրությունների, հետազոտման գիտական մեթոդների կիրառման (համակարգային վերլուծություն, ընդհանրացում, դասակարգում), համակարգչային ծրագրերի օգտագործման (ArchiCad, Adobe Photoshop, Adobe Acrobat, Microsoft Office) վրա:

Հետազոտության գիտական նորույթը կայանում է նրանում, որ՝

- միասնական ուսումնասիրության և վերլուծության են ենթարկվել Երևանի վերջին հարյուրամյակի բնակելի ճարտարապետության զարգացման ողջ գործընթացը և դրա ձևավորման վրա ազդող գործոնները,
- բացահայտվել են Երևանի գլխավոր հատակագծերի և բնակելի կառուցապատման փոխկապվածության առանձնահատկությունները,
- դասակարգվել են Երևանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման ժամանակագրական փուլերը,
- վեր են հանվել նոր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում բնակելի ճարտարապետության ձևավորման դրական և բացասական կողմերը,
- մշակվել են գիտականորեն հիմնավորված հանձնարարականներ Երևանի բնակելի ճարտարապետության հետագա զարգացման համար:

Հետազոտության գործնական արժեքն ու կիրառական նշանակությունը

կայանում են նրանում, որ արդյունքները կարող են օգտագործվել հետևյալ բնագավառներում՝

- բնակելի շենքերի, համալիրների և անհատական տների նախագծում,
- բնակելի կառուցապատման արդիականացում և վերակառուցում,
- Երևանի նոր գլխավոր հատակագծի և վարչական շրջանների առանձին տարածքների գոտևորման նախագծերի մշակում,
- մասնագիտական կրթության շրջանակում բնակելի ճարտարապետությանը նվիրված դասախոսությունների ծրագրերի կազմում:

Հետազոտության արդյունքները ներդրվել են հրատարակված 32 գիտական հոդվածներում, 2009-2017 թթ. ընթացքում ՃՀՀԱՀ-ի գիտական գործընթացներում և, մասնավորապես, «Ճարտարապետական նախագծում և ճարտարապետական միջավայրի դիզայն» ամբիոնում կատարված զեկուցումներում, ՃՀՀԱՀ-ում կատարվող

պետբյուջեից ֆինանսավորվող «Երևանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման հիմնախնդիրները» գիտական թեմայի մշակումներում, հեղինակի կողմից իրականացված բնակելի կառույցների նախագծերում:

Ատենախոսության ծավալն ու կառուցվածքը պայմանավորված են դիտարկված հարցերի հաջորդականությամբ և հետազոտման խնդիրներով: Ատենախոսությունը բաղկացած է հիմնական մասից և հավելվածից: Հիմնական մասը ներառում է ներածություն, չորս գլուխներ, եզրակացություններ և հանձնարարականներ, գրականության ցանկ (135 անուն), որոնց ընդհանուր ծավալը կազմում է 233 էջ: Հավելվածը կազմված է 57 էջից, որտեղ բերված են գծագրեր, լուսանկարներ, սխեմաներ, գրաֆիկներ, աղյուսակներ:

ԳԼՈՒԽ I

ԲՆԱԿԵԼԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ

ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1920-1956 ԹԹ.)

1.1. Քաղաքի կառուցվածքի և բնակելի ճարտարապետության ընդհանուր

բնութագիրը XX դարի սկզբին:

Քաղաքաշինական նոր համակարգի հիմքը: Երևանի կանոնավոր վերակառուցման գործընթացը սկիզբ է առնում Արևելյան Հայաստանի Ռուսական Կայսրությանը միավորվելու և Երևանի նահանգի ձևավորման ժամանակաշրջանում: Այն սկսվում է գլխավոր հատակագծի մշակմամբ (1837 թ.), որին համապատասխան քաղաքի հյուսիս-արևմուտքում՝ Կոնդից արևելք, դեպի Շահար ընկած տարածքում ձևավորվում է ժամանակակից Երևանի կենտրոնի փոխուղղահայաց փողոցային ցանցի հիմք հանդիսացող Նոր շրջանը: Այն բնակեցվում է Պարսկաստանից արտահանված ազգաբնակչությամբ, որոնց բնակելի տներ կառուցելու համար տրամադրվում են ազատ, չկառուցապատված հողատարածքներ [6]: Հավելված. 2, (Է):

Նոր շրջանը ձևավորվում է տարածքների կանոնավոր հատակագծման սկզբունքով: Կոնդի բարձունքից դեպի հարավ-արևելք բացվում են երեք զուգահեռ փողոցներ՝ Ամիրյան, Բյուզանդի և Արամի (նախկ.՝ Նազարովսկայա, Բերուտովսկայա և Ցարսկայա), որոնք ձգվում են մինչև Աբովյան փողոց (նախկ.՝ Աստաֆյան): Ուղղահայաց սրանց՝ հյուսիս-արևելք - հարավ-արևմուտք առանցքային ուղղությամբ բացվում են Մաշտոցի և Կողբացու փողոցները (նախկ.՝ Արմյանսկայա և Քարավանսարայի): Կողբացու փողոցը հարավ-արևմտյան վերջավորությամբ հասնում է Առևտրական հրապարակի քարավանատներին, իսկ հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ՝ քաղաքը շրջապատող այգիներին՝ կենտրոնը կապելով Երևանի հյուսիս-արևելյան հատվածի հետ: Գլխավոր հատակագծում նշագծվում են նաև այլ փողոցների հատվածներ, որոնք կանխորոշում են քաղաքի ուղղանկյուն հատակագծային ցանցը: Հավելված. 2, (Բ, Է):

Այսպիսով, XIX դարի միջնամասում դրվում է Երևանի քաղաքաշինական նոր համակարգի հիմքը: Թաղամասերի ուղղանկյուն մոդուլային ցանցը և հատակագծման հաստատված կանոնները բերում են պարագծային կառուցապատման զարգացմանն ու կարմիր գծերի նշագծմանը: Կարգավորվում է նաև անհատական հողերի ուրվագծումը: Դրանք ընդունում են չափերի մոդուլային համակարգով արտահայտված կանոնավոր ձևեր: Փոփոխություններն ազդում են նաև առանձին շենքերի ճարտարապետության վրա, որը նույնպես սկսում է ենթարկվել որոշակի կանոնների [6]:

Երևանի վերակառուցման գործընթացի քաղաքաշինական միջոցառումներն առավել իրական գործողությունների են վերածվում 1856-ի գլխավոր հատակագծի հաստատմամբ: Վերջինս հանդիսանում է քաղաքի հետագա զարգացումն ուղղորդող կարևոր քաղաքաշինական փաստաթուղթ, որտեղ նախատեսված կառուցապատման կարգավորման արմատական միջոցառումների մեծ մասը XX դարի սկզբին արդեն իրականացված է կենտրոնական հատվածում [6]: *Հավելված. 2, (Ա):*

1856 թվականի գլխավոր հատակագծով քաղաքի կառուցվածքում պահպանվում է նախկինում ձևավորված ֆունկցիոնալ գոտևորումը՝ առանձնացնելով վարչական, առևտրական, բնակելի և արդյունաբերական շրջանները: Քաղաքային տարածության ձգման կենտրոններն են ամրոցն ու Առևտրական հրապարակը: *Հավելված. 2, (Գ-Ե):*

Բնակելի թաղամասերի շառավղաօղակային և ուղղագիծ մոդելների ձևավորումը: Կազմավորված քաղաքային կենտրոնի շուրջ կիսաշրջանաձև ձգվում է բնակելի գոտին, որի գրեթե բոլոր տեսողական առանցքներն ուղղվում են դեպի կենտրոն. արևմուտքից՝ Ձորագյուղ, հյուսիս-արևմուտքից՝ Կոնդ, հյուսիսից՝ Նոր շրջան, հյուսիս-արևելքից՝ Շահար, արևելքից՝ Դեմիրբուլաղ: Վերակառուցվող հատակագծային հորինվածքում զարգանում է շառավղաօղակային սխեման, ինչը պայմանավորված է քաղաքի հարթավայրային հատվածի հյուսիսային և արևելյան կողմերից շրջափակող բարձունքներով ձևավորված կիսաշրջանաձև բնական ամֆիթատրոնով: Մյուս կողմից, արևմտյան ուղղությամբ քաղաքի աճի սահմանափակումը Հրազդանի կիրճով և առկա ուղղագիծ ցանցի զարգացումը բերում են երկու համակարգերի համադրությանը: Նշենք, որ հենց վերջինս էլ դրվում է Երևանի հետագա զարգացման հիմնական փաստաթղթի՝ 1924 թվականի գլխավոր հատակագծի սկզբունքներում:

Հատկանշական է վառ արտահայտված ռելիեֆով հատվածներում (Կոնդ, Ձորագյուղ) կանոնավոր հատակագծման համատեղումը լանդշաֆտային ճարտարապետության հետ: Նման շրջաններում պահպանվում են ձևավորված հորինվածքային սկզբունքները. Կոնդում՝ շառավղաօղակային, Ձորագյուղում՝ գծային-տերրասաձև համակարգերը: Այսպիսով, հատակագծման կարգավորման գործընթացը տարբեր իրավիճակներում արտացոլվում է տարբեր կերպ՝ պայմանավորելով հորինվածքային լուծման ընդհանուր բնույթը: Գեղարվեստական ամբողջությունը կազմվում է լանդշաֆտին ներդաշնակ, միմյանց ներթափանցող հատվածներով՝

արտահայտված հարթավայրային թաղամասերի երկրաչափական ցանցի յուրօրինակ համադրությամբ բարձունքներում և կիրճում տեղադրված կառույցների գեղարվեստական պատկերին [6]:

Կենտրոնի ժամանակակից փողոցային համակարգի հիմքը: Երևանի XIX-XX դարերի սահմանագլխի փողոցային ցանցն իրենից ներկայացնում է գոյություն ունեցող փողոցների և 1856-ի գլխավոր հատակագծի համաձայն բացված նոր ուղղությունների համադրությամբ ձևավորված համակարգ: Կառուցվածքային նշանակության իմաստով առկա են երկու տիպի փողոցներ՝ ճառագայթային և փոխուղղահայաց, որոնց լրացնում են ավելի հին՝ նշմարված համակարգից շեղված ուղղությունները: Ծառագայթայինները սկիզբ են առնում ամրոցի մերձակայքից և ուղղվում դեպի հյուսիս-արևելք, իսկ փոխուղղահայացները կազմում են Նոր թաղամասում ձևավորված կանոնավոր փողոցների համակարգը, որը հետզհետե զարգանում է քաղաքի այլ հատվածներում: 1856 թվականի գլխավոր հատակագծով նախատեսված փողոցային կառուցվածքը հետագայում հիմք է հանդիսանում քաղաքի թամանյանական կառուցապատման համակարգին: XX դարի սկզբի դրությամբ չի իրականացվում միայն Երևանը հյուսիսային և արևելյան կողմերից շրջափակող բարձունքներին զուգահեռ տեղադրված օղակաձև ուղղությունը, որը կյանքի է գալիս հետագայում: *Հավելված. 2, (Բ):*

1906-1911 թվականներին կազմվում է Երևանի տոպոգրաֆիական հանույթը, որը հետագայում հիմք է ծառայում Ա.Թամանյանի կողմից քաղաքի գլխավոր հատակագծի մշակմանը: Նշենք նաև, որ Երևանը XX դարի սկզբում շարունակում է մնալ այգիների հսկա տարածության մեջ թաղված բացառապես կանաչապատ քաղաք: Քաղաքի հողերի գրեթե 90 %-ը գտնվում է կանաչ տարածությունների ներքո [33]: *Հավելված. 2, (Բ):*

Կացարանի տիպոլոգիական դասակարգումը: XIX դարի ընթացքում, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններին համընթաց, Երևանում քաղաքաշինական այլ գործընթացներին զուգահեռ զարգացման նոր փուլ է թևակոխում նաև բնակելի ճարտարապետությունը: Ձևավորվում են քաղաքային բնակելի տների տարբեր տեսակներ, որոնց կառուցվածքային համակարգը պայմանավորվում է դրանց ֆունկցիոնալ բովանդակությամբ, ինչն էլ, իր հերթին, բերում է հորինվածքային և

տարածահատակագծային բնութագրերի փոփոխությունների: Կարևոր է նշել, որ Երևանում բնակելի կառույցներն, այնուամենայնիվ, շարունակում են զարգանալ ժողովրդական տան տարածահատակագծային ավանդական կառուցվածքի հիման վրա, որտեղ առկա տարբեր առաջավոր սկզբունքներն իրենց արտահայտումն են գտնում նոր ձևերում: Տարաբնույթ սոցիալ-տնտեսական և կենցաղային գործոնների ժամանակաշրջանին բնորոշ ձևափոխություններին համապատասխան տեղի են ունենում կառուցվածքային փոփոխություններ, որոնք, սակայն, չեն խոչընդոտում կացարանի կազմակերպման ավանդական սկզբունքների պահպանությանը [4; 33]:

Այս շրջանում ևս բնակելի կառուցապատման միավոր տարր են շարունակում մնալ մեկ ընտանիքի բնակեցման համար նախատեսված անհատական տները: Սակայն, դրանց զուգահեռ XIX դարի երկրորդ կեսին սկսում են տարածվել նաև բազմաբնակարան շենքերն ու դրանց առավել զարգացած տեսակը՝ բազմաֆունկցիոնալ-բնակելի կառույցները: Վերջիններս տեղադրվում են քաղաքի վերակառուցվող և նոր ձևավորվող փողոցների կարմիր գծերով՝ կազմավորելով թաղամասերի պարագծային կառուցապատումը: Բնակելի կառույցների տիպոլոգիական դասակարգումը, ըստ Մ.Գասպարյանի, ելնելով տարածահատակագծային և ֆունկցիոնալ բնութագրերից, առանձնացնում է երեք հիմնական խմբեր. անհատական տներ, բազմաբնակարան եկամտաբեր (վարձով տրվող բնակարաններով) և բազմաֆունկցիոնալ-բնակելի շենքեր (համատեղված ֆունկցիաներով), [6]:

Անհատական բնակելի տները: Սրանք առանձնացված հողակտորի վրա տեղադրված մենատներ են՝ նախատեսված մեկ առանձին ընտանիքի բնակեցման համար: Տարածքը շրջապատվում է պարսպապատով, որտեղ կազմակերպվում է մուտքային դարպասը: Մուտքային դարպասներն ավանդաբար ծառայում են այգով և պարսպով սահմանազատված տան արտաքին գեղարվեստական կերպարը ձևավորող հիմնական ճարտարապետական տարրը (տունը տեղադրվում է հողամասի խորքում): Բնակելի և տնտեսական գոտիները ենթարկվում են հստակ սահմանազատման: Տան կառուցվածքի հիմքում ներքին բակի շուրջ բնակելի և տնտեսական տարածքների խմբավորման համակարգն է: Այստեղ հանգուցային դեր կատարող ներքին բակը, իր շուրջ համախմբելով տան առանձին կառույցները, հանդիսանում է այն միավորող

օղակը, որտեղ իրականացվում են կենցաղային գրեթե բոլոր գործընթացները (այստեղ են տեղադրված օջախն ու ջրի աղբյուրը): Ինչպես նշում է Ս.Վարդանյանը, հայկական ժողովրդական բնակելի տան ավանդական կարևոր տարր հանդիսացող բակն ամառային աշխատանքների, հանգստի, քնելու և հավաքույթների ամենահարմար վայրն է, որը շատ հաճախ նաև «փրկարար դեր է կատարում մեծ ընտանիքների բնակարանային վիճակը թեթևացնելու տեսակետից» [4, էջ 69]: Պարագծի ուղղությամբ պարսպով և կառույցներով պարփակված նման ներքին բակը լիովին պաշտպանված է արտաքին միջավայրի անբարենպաստ գործոններից: Իսկ կանաչ տարածության և ջրային մակերևույթի առկայությունն էլ, իր հերթին, խթանում է նպաստավոր միկրոկլիմայական պայմանների ապահովմանը, ինչը սենյակներում ապահովում է մաքուր և համեմատաբար խոնավ օդային հոսանքներ [33]: *Հավելված. 3:*

Ներքին բակը նաև տան առաջին նախասրահն է: Այցելուն այստեղ մուտք է գործում անմիջապես փողոցից՝ թաղակապ անցման միջոցով: Տունն, ինչպես արդեն նշվեց, ավանդաբար տեղադրվում է հողատարածքի խորքում, որի շնորհիվ բնակելի հատվածը մեկուսացվում է փողոցից, և հնարավորություն է ստեղծվում ապահովել երկրի կողմերի նկատմամբ նպատակահարմար կողմնորոշում: Տան ճարտարապետությունն առանձնանում է կառուցվածքային 2 հիմնական տեսակով. հարթ տանիքով տներ (միջնադարյան Երևանի բնակելի տունը, որն անմիջական ազդեցություն է թողել XIX դարի քաղաքային տան կայացման վրա) և գլխատունը (հազարաշեն) [4]:

Տան համակարգի կատարելագործումը. հիմնական գործընթացների կուտակում բակի շուրջ պարփակված միասնական ծավալում: XIX դարի վերջում տան կառուցվածքը փոխարինվում է առավել ռացիոնալ համակարգով, ինչը հետևանք է ողջ քաղաքում անցկացվող ծավալուն քաղաքաշինական միջոցառումների, որոնք էլ թելադրում են բնակելի կառույցների հորինվածքային փոփոխությունները: Թաղամասերի հատակագծման կարգավորմանը զուգահեռ կանոնավոր՝ մեծամասամբ ուղղանկյուն և հավասարաչափ ուրվագծեր են ստանում նաև հողատարածքները, ինչն էլ նպաստում է քաղաքային բնակելի տան համընդհանուր կառուցվածքի ձևավորմանը: Ներքին բակի շուրջ կառույցների տեղադրման սկզբունքը պահպանվում է, սակայն

տան համակարգի ճարտարապետահատակագծային լուծումներն առավել կազմակերպված բնույթ են ձեռք բերում: Բակը նույնպես ստանում է կանոնավոր ուղղանկյուն ձև, իսկ շրջապատող նախկինում անկանոն կառույցները վերածվում են հողատարածքի սահմանները պարագծով պարփակող միասնական հստակ կառուցվածքի: Տան ողջ կառուցվածքում ակնհայտորեն արտահայտված առավել կոտ կազմակերպման միտումը նպաստում է բաց տարածքների մասնատվածության վերացմանը: Բակի առավել արդյունավետ օգտագործումը բերում է չափորոշիչների կարգավորման: Սահմանվում է, որ ներքին բակը պետք է ունենա կառուցապատումից ազատ առնվազն 114.0 ք.մ. մակերես և ամենանեղ հատվածը պետք է կազմի ոչ պակաս, քան 4.3 մ [6]:

Տան բնակելի հատվածն առաջ է քաշվում և տեղադրվում է փողոցի կարմիր գծի վրա՝ երկայնական առանցքով զուգահեռ փողոցին: Որոշակի հանգամանքներից ելնելով՝ կիրառվում են նաև այլ տարբերակներ, երբ տունը փողոցի նկատմամբ տեղադրվում է կողային ճակատով կամ անկյան տակ: Նման դեպքերում հնարավորություն է ստեղծվում կանաչապատել տան առջևի տարածքը՝ որոշակիորեն մեկուսացնելով այն փողոցից: Տների կարմիր գծից ետ տեղադրման հատվածներն աշխուժացնում են կառուցապատման պարագծային ճակատի մեջ սահմանափակված երկարածիգ հարթ լուծումները: Երբեմն պահպանվում է նաև բնակելի տան հողամասի խորքում տեղադրման մոտեցումը, սակայն արդեն նոր սկզբունքներին բնորոշ ծավալատարածական կազմակերպմամբ: Այնուամենայնիվ, ամենատարածվածը երկայնական ուղղությամբ կարմիր գծի վրա տեղադրումն է: Տան երկարությունն ընդունվում է հողատարածքի ճակատային չափին հավասար, և քանի որ հողամասերի չափերն արդեն կարգավորված են որոշակի մոդուլներով, այսպիսի տների շարքերը ձևավորում են հստակ համաչափությամբ կառուցապատում [6]: Հավելված. 3:

Տան տեղադրումը կարմիր գծի վրա, անկախ փողոցի երկրի կողմերի հանդեպ ունեցած դիրքից, կացարանում չի առաջացնում սանիտարահիգիենիկ խնդիրներ: Բնակելի հատվածներն ունեն պարտադիր երկկողմանի կողմնորոշում և միջանցիկ օդափոխություն, ինչն էլ յուրաքանչյուր պարագայում ապահովում է անհրաժեշտ սանիտարական պայմանները: Պետք է հաշվի առնել նաև, որ Երևանի փողոցների ծանրակշիռ մեծամասնությունը երկրի կողմերի հանդեպ ունի շեղված կողմնորոշում

(հիմնական ուղղությունները՝ հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք և հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք), ինչն ինքնին բացառում է անթույլատրելի պայմանների ձևավորումը (անմիջական հյուսիսային կողմնորոշումը գործնականորեն անհնար է): Միևնույն ժամանակ, բնակելի տան ծավալի առաջ բերումը և դրա ճակատային հարթությամբ կարմիր գծի կայացումը նպաստում են քաղաքային փողոցի միջավայրի ճարտարապետագեղարվեստական որակների բարձրացմանը, ինչն արդյունքում արտացոլվում է ողջ քաղաքի գեղագիտական կերպարի վրա:

Տան հիմնական՝ բնակելի ծավալին հողատարածքի խորքային ուղղությամբ կցվում են կողային թևերը՝ առանցքներով ուղղահայաց փողոցին և տանը: Տարածքի սահմանների երկայնքով կառույցների նման տեղադրումը կանխորոշում է դրանց ճարտարապետա-հատակագծային կառուցվածքը: Բոլոր ներքին տարածքները բացվում են դեպի բակ, իսկ հակառակ կողմի հարևան տների ետին ճակատներին կից երկայնական պատերը մնում են խուլ: Նման կազմակերպման արդյունքում՝ բակային կառույցների համար կիրառվում է հատակագծման սրահային համակարգը, որտեղ տարածքների միջև կապն իրականացվում է պատշգամբով՝ վերին հարկում, և բակով՝ առաջին հարկում: Առաջին հարկում հիմնականում արտադրատնտեսական տարածքներ են (մառան, հացատուն, խանութ, արհեստանոց), իսկ երկրորդ հարկում՝ բնակելի սենյակներ, որոնցից ամենամեծը՝ դահլիճն է: Ըստ Ս.Վարդանյանի, դահլիճն այս տիպի տների ամենագրավիչ մասն է և տներն իրարից տարբերվում են հենց դահլիճի մեծությամբ ու սենյակների թվով: Տներից շատերը ճակատների վրա ունեն դահլիճից բացվող կախովի շքեղազարդ պատշգամբեր: Մյուս սենյակները առանձին դռներով կապվում են դահլիճի հետ: Սենյակների մի մասն ուղղակի բացվում է դեպի պատշգամբ, մյուսներն իրար մեջ կապվում են դռներով [4]:

Երկհարկանի տներում աստիճանավանդակը հիմնականում բակի կողմից է: Այն բաց է և տանում է դեպի երկրորդ հարկի պատշգամբը: Բնակելի հատվածի դիմացի պատշգամբերը ևս կացարանի անբաժանելի մասերից են: Դրանց նախատիպերը կարող ենք տեսնել Հայաստանի դեռևս հնագույն քարայր-բնակարանների կիսաբաց նախամուտքերում: Պատշգամբերը, տեղադրվելով բնակելի հատվածի առջև, անցումային օղակ են բակի և նախասրահերի միջև: Սրանք բազմաֆունկցիոնալ տարածքներ են՝ բակի բաղկացուցիչ մասնիկը երկու մակարդակների վրա:

Պատշգամբերն օգտագործվում են հանգստի, սննդի, ժամանցի և ընտանեկան տարբեր միջոցառումների կազմակերպման նպատակներով [4, 33]: Հավելված. 3, (Բ):

Կապված սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների, սանիտարատեխնիկական համակարգերի կատարելագործման և ընդլայնված օժանդակ տնտեսության պահանջի նվազման հետ՝ վերափոխվում է նաև բնակելի տան ֆունկցիոնալ կազմակերպումը, ինչը հանգում է բնակելի հատվածի առավել շեշտման: Բոլոր հիմնական գործընթացների կուտակումը մեկ ծավալում բարձրացնում է տան հարմարավետությունը և ստեղծում դրա պարփակ միասնական տարածական համակարգում ինքնուրույն կենսագործելու համար պայմաններ՝ նվազեցնելով բակի բազմաթիվ կառույցների հետ անմիջական և նախկինում անխզելի կապեր ունենալու անհրաժեշտությունը [33]:

Բնակելի միավորի փոփոխություն. բազմաբնակարան շենքեր: Բազմաբնակարան բնակելի շենքերի զարգացումը համաշխարհային փորձում սկսվում է XIX դարի սկզբից, երբ միջնադարյան քաղաքները դառնում են գերբնակեցված, հողերի ռացիոնալ օգտագործման խնդիրն էլ կարևոր նշանակություն է ստանում: Կապված քաղաքային բնակչության կտրուկ աճի և սոցիալ-տնտեսական զարգացումների հետ՝ սպասարկման մեկ միավորի (խանութ, արհեստանոց) վրա մեկ բնակարան ունենալու փոխարեն անհրաժեշտություն է ծագում կառուցել մի քանի բնակարան: Այսպիսով, XIX դարի սկզբին քաղաքային կառուցվածքի տարածական կազմակերպման գործընթացում տեղի է ունենում բնակելի միավորի էական փոփոխություն. անհատական բնակելի տունն, այս իմաստով, սկսում է տեղը զիջել բազմաբնակարան բնակելի շենքին [27]:

Բազմաբնակարան շենքերը զարգանում են նաև Երևանում: Հայաստանում, առհասարակ, հնագույն ժամանակներից է հայտնի համայնքային տան համակարգը, որտեղ ընդհանուր բակի շուրջ հավաքված բնակարաններում բնակվել են միմյանց հետ ազգակցական կապերով տարբեր ընտանիքներ: Դրանք, իհարկե, չեն պատկանել բնակելի շենքերի դասին, սակայն դրանց կառուցվածքն ինչ-որ չափով նախադրյալ է հանդիսացել բազմաբնակարան եկամտաբեր շենքերի ձևավորմանը, որոնց կառուցումը Երևանի բնակելի շինարարության մեջ սկսվում է XIX դարի կեսից: Նահանգային կենտրոն դառնալու հանգամանքը, կապիտալիստական համակարգի արմատավորումը, առևտրի, արհեստների և արտադրության արագընթաց

զարգացումը մարդկային մեծ հոսքեր են բերում Երևան: Աճում է պետական ծառայողների, վարպետների, բանվորների, սպասարկման ոլորտի աշխատակիցների քանակը, որոնց համար անհատական տների կառուցումն անհասանելի է: Մյուս կողմից էլ, անհատական տների կառուցումը պահանջում է հսկայական հողերի իրացում, ինչը, ելնելով տնտեսական նախադրյալներից, ենթակառուցվածքների կազմակերպման խնդիրներից և հողատարածքների սակավությունից, նպատակահարմար չէ [5]:

Այսպիսով, համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում՝ XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև XX դարի սկիզբը, բազմաբնակարան շենքերը լայն տարածում են ստանում Երևանում: Բնակելի շենքերի «եկամտաբեր» բնույթը (բնակարանները տրվում են վարձով), ի սկզբանե, կարծես պայմանավորում է դրանց տեղադրումը փողոցին հարող հատվածում, ինչը թույլ է տալիս անմիջական կապ ապահովել փողոցի հետ: Մյուս կողմից էլ, առկա է նաև այն հանգամանքը, որ բազմաբնակարան շենքերի շինարարության գործընթացը փաստացի ծավալվում է զուգահեռ 1856 թվականին հաստատված գլխավոր հատակագծի իրականացմանը: Այսպիսով, բնակելի շենքերի ճարտարապետահատակագծային լուծումները, կապված պարագծային կառուցապատման գոտում ծավալը փողոցի կարմիր գծի վրա տեղադրելու և գլխավոր ճակատը դեպի փողոց ուղղելու հանգամանքների հետ, դառնում են դրանց ծավալատարածական հորինվածքի առաջնային պայմանը: *Հավելված. 4, (Ա):*

Անհատական տան ազդեցությունը. ներքին բակի շուրջ համախմբված հորինվածք: Ակնհայտ է, որ Երևանում բազմաբնակարան շենքերի ձևավորման վրա անմիջական ազդեցություն է թողնում անհատական տան նախագծման փորձը: Եկամտաբեր տներում բնակարանների հատակագծային լուծումները սկզբունքորեն կրկնում են անհատական տան հատակագծումը: Այստեղից էլ ձևավորվում է ներքին բակի շուրջ փակ կամ կիսափակ կառուցապատումը: Բնակելի հատվածը տեղադրվում է փողոցի կարմիր գծի վրա, իսկ տնտեսական շինությունները, երբեմն էլ առանձին բնակարանները՝ կողային թևերի երկայնքով: Հատակագծային նկարվածքը ձևավորվում է տարածքի ուրվագծին համապատասխան: Ուղղանկյունաձև հողամասերում իրագործվում է հատակագծային երկրաչափական ուղիղ ուրվագծում, անկանոն հատվածներում՝ իրավիճակին հարմարեցված լուծումներ: Համալիրի

կազմում պարտադիր ներառված ընդարձակ բակի կանաչ և ջրային մակերևույթները միկրոկլիմայական բարենպաստ պայմաններ են ստեղծում բնակության համար: Ինչպես և անհատական տներում, այստեղ էլ բակային ճակատի կողմից ներկառուցվում են պատշգամբեր, որոնք միմյանց են կապում բնակելի տարբեր տարածքները, իսկ դեպի փողոց ուղղվում են կոնսոլային պատշգամբերը [33]:

Հավելված. 4, (Ա):

Շենքերը սովորաբար 2-3-հարկանի են: Ըստ բնակարանների խմբավորման և հատակագծային կառուցվածքի՝ առանձնանում են սրահային, սեկցիոն և սրահային-սեկցիոն շենքեր (առաջին երկու տարբերակների համադրմամբ): Միջանցքային տիպի շենքերը, կապված կլիմայական պայմանների հետ, Երևանում տարածում չեն ստանում, քանի որ լիարժեք չեն ապահովում միջանցիկ օդափոխությունը: Բացի դրանից, այդ դեպքում մի շարք բնակարաններ զրկվում են ներքին բակի հետ անմիջական կապ ունենալու հնարավորությունից: Շենքերում առկա է կենցաղային հարմարությունների տեսանկյունից տարբեր դասի բնակարանների ընտրանի՝ ամենաշքեղ առանձնացված հարմարություններով բնակարաններից մինչև կոմունալ (ընդհանուր օժանդակ տարածքներով): Հատկանշական է, որ եկամտաբեր տներն, ընդհանուր առմամբ, կոմունալ տիպի կառուցվածքներ են, ինչը պայմանավորում է կենցաղային գործառույթների ընդհանուր կազմակերպման սկբունքը: Մասնավորապես, սանիտարական հանգույցն ու խոհանոցը նախատեսվում են որպես ընդհանուր օգտագործման ֆունկցիոնալ տարածքներ: Ընդհանուր են նաև կենցաղային տարբեր գործընթացների համար նախատեսված օժանդակ տարածքները: Առանձնացվող տարածքներն են բազմաֆունկցիոնալ ընդհանուր սենյակն ու ննջարանները: Սակայն Երևանի եկամտաբեր բնակելի շենքերում տարածվում են նաև առանձնացված բնակարանները, ինչն առավելագույնս համապատասխանում ազգային-ավանդական մտածելակերպի յուրահատկություններին [6]:

Շենքերի ծավալի և հարկայնության կանխորոշման համար, ինչպես և ճարտարապետահատակագծային կառուցվածքում, հստակ ամրագրված չափորոշիչներ դեռևս չկան: Այստեղ հիմք են ընդունվում տեղական երկրաբանական պայմանների յուրահատկությունները: Ի տարբերություն Ռուսական Կայսրության այլ

քաղաքների, որտեղ, ելնելով քաղաքային ընդհանուր կառուցվածքի նախապայմաններից, նման կառույցների համար ամրագրվում են նվազագույն չափորոշիչներ (հարակայնության և ծավալի), Երևանում հարկայնությունը սահմանափակվում է առավելագույն 2-3 հարկերով: Վերջինս, բնականաբար, ուղղված է կառույցների սեյսմակայունության ապահովմանը: Միևնույն ժամանակ բացարձակ չափերի սահմանափակումը բերում է շինարարական ծավալի նվազմանը, ինչը դրական է ազդում աշխատանքների կազմակերպման և համապատասխան ժամկետներում կատարման վրա [6]:

Ֆունկցիոնալ բովանդակության զարգացում. բազմաֆունկցիոնալ բնակելի շենքեր: Բազմաֆունկցիոնալությունը քաղաքային գործընթացների համագործակցության էական հատկանիշներից է, որի շրջանակում տարբեր ֆունկցիաների ֆիզիկական մերձեցումը թույլ է տալիս առավելագույնս արտահայտվել դրանցից յուրաքանչյուրին: Բազմաֆունկցիոնալ ճարտարապետությունն, իր կիրառական արդյունավետության շնորհիվ, պատմության տարբեր ժամանակներում մշտապես պահպանել է կենսունակությունը տարածության կազմավորման ամենաբազմազան ոլորտներում, որտեղ բացառություն չէ նաև բնակելի տան համակարգը: Միջնադարյան քաղաքների բազմաֆունկցիոնալ միավոր հանդիսացող սպասարկման կամ արտադրական միավորի վրա տեղադրված անհատական տունն իր զարգացման գագաթնակետին է հասնում ուշ միջնադարյան բազմաբնակարան շենքերի և բնակելի-հասարակական պասսաժների ձևավորմամբ: Կառուցվածքների այս տեսակին է պատկանում նաև Երևանում XX դարի սկզբին իրականացված համատեղված ֆունկցիաներով բնակելի շենքերի խումբը, որտեղ բնակարաններից բացի ներգրավվում են նաև խանութներ, բժշկական հաստատություններ, մանկապարտեզներ, դպրոցներ, արհեստանոցներ և այլ օբյեկտներ [27; 33]:

Համատեղված ֆունկցիաներով բազմաբնակարան շենքերն, ընդհանուր առմամբ, նույն եկամտաբեր տներն են՝ կառուցվածքում ներգրավելով, սակայն, այլ ֆունկցիոնալ բովանդակության տարածքներ: Այստեղ նույնպես ակնհայտ է կապն անհատական տան կառուցվածքի հետ (ներքին բակը շրջափակող հորինվածք, բոլոր հիմնական տարածքները ներգրավող դոմինանտ ծավալ): Բնակելի միջուկի մեջ ներդրվող այլ ֆունկցիաների քանակից և բովանդակությունից կախված՝ որոշվում են

ծավալատարածական և հատակագծային հորինվածքի լուծումները, որոնք ձևավորվում են՝ ելնելով օբյեկտների փոխադարձ ֆունկցիոնալ համադրության և արտաքին միջավայրի պայմաններից. բաղադրիչի փողոցի հետ անմիջական կապ ունենալու անհրաժեշտություն (խանութ, սրճարան, արհեստանոց) կամ դրա հողատարածքի խորքում տեղադրելու նպատակահարմարություն (արտադրամաս), տարբեր ֆունկցիաների թույլատրելի մոտ հարևանություն կամ էլ հակառակը՝ ամբողջովին մեկուսացման անհրաժեշտություն: Այստեղից էլ զարգանում է տարածական կազմակերպման երկու հիմնական տեսակ. միասնական ծավալում համատեղված տարբեր ֆունկցիաներ կամ էլ՝ ֆունկցիաների տեղաբաշխում ընդհանուր հողատարածքի սահմաններում տարբեր կառույցներում: Առաջին դեպքում, որպես կանոն, համակարգը ենթարկվում է ուղղահայաց գոտևորման (ֆունկցիոնալ միավորների տարանջատումը հարկերի միջև), երկրորդ դեպքում՝ հորիզոնական (տարանջատումն առանձին շինությունների միջև): Բազմաֆունկցիոնալ բնակելի կառույցի բնորոշ օրինակ է Աբովյան 1 հասցեում տեղադրված շենքը, որտեղ ներկայումս բնակելի ֆունկցիան ամբողջովին դուրս է մղվել, սակայն առաջին հարկն ի սկզբանե տրամադրված է եղել սպասարկման հիմնարկներին [6]: *Հավելված. 4, (Բ, Գ):*

Գեղարվեստական լուծումներն ու ռուսական կլասիցիզմի ազդեցությունը: Բնակելի կառույցների տեղադրումը կարմիր գծի վրա փոխում է դրանց ճակատներին ներկայացվող պահանջները, ինչն էլ հետևաբար ազդում է փողոցի կերպարի վրա: Թաղամասերի պարագծային կառուցապատման ճակատային գիծն արդեն ձևավորում են քարե (հիմնականում Երևանի սև տուֆից), 2-3-հարկանի, բարձր ցուլոլային հատվածով բնակելի տները, որոնց ետնամասում զարգանում են ներքին բակերն ու այգիները: Պարագծային համակարգի արմատավորումը և այնտեղ բնակելի շենքերի ներդրումը բերում են նրան, որ կառուցապատման փողոց ուղղված գլխավոր ճակատները կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում: Կառույցների արտաքին ճարտարապետությունն արդեն միավորվում է ընդհանուր ոճական մտահղացմամբ, որտեղ յուրահատուկ մեկնաբանությամբ վերարտադրության են ենթարկվում ժամանակի ռուսական ճարտարապետության մեջ տարածված դասական ոճերը: Պատկերն այլ է գեղարվեստապատմական տարբեր շրջաններում ձևավորված հատվածներում: Սրանց բնորոշ է շինարարության ժամանակաշրջանի հետ կապված

ոճական բազմազանությունը, ինչի արդյունքում կառուցապատման ճարտարապետության մեջ նկատելի է բնակելի տան զարգացման ուղին: Կողք կողքի կանգնած ճակատներում համադրվում են XIX դարի առաջին կեսի շենքերի պատերի աղյուսե շարվածքն ու ավելի ուշ շրջանի տարբեր երանգների տուֆե ռուստավոր շարվածքը, պարզ ձևավորված ճակատներն ու շքեղ զարդարված հարթությունները, ավանդական փայտե կամ քարե պատշգամբերը [6; 34; 35]: Հավելված. 3, 4:

Բնության և ճարտարապետության համագործակցությունը: Բնակելի կառույցների ծավալահատակագծային հորինվածքի վրա նշանակալի ազդեցություն է թողնում Երևանի բնակլիմայական միջավայրը, որն, ի տարբերություն փոփոխական սոցիալ-տնտեսական և տեխնիկական նախադրյալների, մշտապես հաստատուն գործոն է: Ճարտարապետական ձևերի կախվածությունը բնակլիմայական պայմաններից, առհասարակ, հայկական ճարտարապետության բնորոշ հատկանիշներից է: Արդի տեխնիկական բազում միջոցների բացակայությունը դարեր շարունակ մարդուն թելադրել է առավելագույնս օգտվել բնության ստեղծած հնարավորություններից: Եվ պետք է նկատել, որ խնդիրը դիտարկելով առավել մեծ մասշտաբում, դրանց կիրառությունն արդի միջոցների համեմատ սակավ արդյունավետ չէ նյութական, տնտեսական և սանիտարահիգիենիկ պահանջների տեսանկյուններից:

Երևանյան բնակելի տան յուրահատկությունը պայմանավորված է շոգ և չոր կլիմային հատուկ ճարտարապետական լուծումներով՝ արտահայտված պարփակ հորինվածքի ձևավորմամբ: Արտաքին միջավայրի անբարենպաստ գործոններից պաշտպանված ներքին բակը՝ կանաչ և ջրային մակերևույթների պարտադիր առկայությամբ, մեղմացնում է ջերմային ալիքների ազդեցությունը տան վրա, պաշտպանում այն արևային ճառագայթումից և նպաստում օգտակար միկրոկլիմայի ստեղծմանը: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում բացվածքների կողմնորոշմանը: Բնակելի տան ճարտարապետությունը մշտապես կողմնորոշված է դեպի արևը: Պատուհաններն առավելապես ուղղվում են հարավ: Դրա առավելություններն ակնհայտ են և՛ ձմռանը, և՛ ամռանը: Ամռանն արևը բարձր է, չի մտնում ներքին տարածություն և թույլ է տալիս խուսափել ավելորդ ճառագայթումից, ինչին նպաստում են նաև սենյակների ճակատային հատվածները ստվերապատող խորը

պատշգամբերը: Միևնույն ժամանակ ձմռանը, ցածր արևի պայմաններում, ճառագայթները թափանցում են բնակարան՝ ջերմացնելով ներքին միջավայրը: Տան տաքացմանը նպաստում են նաև հաստ պատերը, որոնք կլանում և երկար ժամանակ պահում են արևի ջերմությունը: Կառուցվածքային այլ յուրահատկություն է բնակելի սենյակների տեղադրումը վերին հարկերում, որտեղ օդն ավելի մաքուր է: Բարձր առաստաղն էլ ավելացնում է մեկ մարդուն բաժին ընկնող օդի զանգվածը՝ բարելավելով սանիտարահիգիենիկ պայմանները: Տան երկկողմանի կողմնորոշումն ապահովում է միջանցիկ և անյունային օդափոխություն: Կացարանի միկրոկլիմայական ռեժիմը հստակ է: Շոգ շրջանում ցերեկվա ժամերին սենյակները մեկուսացվում են արտաքին միջավայրից, երեկոյան՝ բացվում: Բնական օդափոխության միջոցով ներսի և դրսի ջերմաստիճաններն արագ հավասարվում են, ինչը տեղական պայմաններում տան միկրոկլիմայի կարգավորման առավել արդյունավետ տարբերակն է [5]:

Կառուցվածքային լուծումները: Կառույցների կոնստրուկտիվ լուծումների հիմքում կրաշաղախով, միդիս շարվածքի կրող քարե պատերի համակարգն է, որն արդեն փոխարինում է թրծված կամ հում աղյուսով սվաղված պատերին: Միջհարկային ծածկերն իրականացվում են փայտե հեծաններով և դրանց վրա երկու կողմերից ամրացված տախտակներով: Կիրառվում են փայտե հակասեյսմիկ գոտիներ:

Կտուրի ծածկը հարթ է կամ լանջավոր: Հարթ տանիքի դեպքում տան վերին ծածկի գերանների վրա դասավորված տախտակներին փռվում են ծառի բարակ ճյուղեր, ծղոտի, եղեգի շերտեր կամ խսիր, որը պատվում է հարդախառն ցեխով՝ նախատեսված ներքին տարածքի ջերմամեկուսացման և ջրամեկուսացման համար: Սրանց զուգահեռ սկսում են կիրառվել նաև մետաղական հեծաններն ու բետոնե ծածկերը:

Դռների և պատուհանների բարավորները կառուցվում են սեպածև դասավորված քարերից կամ աղյուսներից: Տան միջանցքի և սենյակների հաստ պատերի մեջ բացվում են հարթ կամ կամարածև պահարանային բացվածքներ: Զեռուցումը կազմակերպվում է կրակարանով, պատի վառարանով, բուխարիով կամ թիթեղա շարժական վառարանով:

Կոնսոլային պատշգամբերում կիրառվում է փայտե կոնստրուկտիվ համակարգը՝ կազմված հենարաններից, հեծաններից կամ կամարներից, հորիզոնական կամ երկթեք տանիքից: Նորամուծված մետաղը կիրառվում է բազրիքների դեկորատիվ ճաղերի համար: Երբեմն փայտե կոնսոլները փոխարինվում են մետաղական բարձակներով: XX դարի սկզբին տարածում են գտնում նաև քարե պատշգամբերը [4; 6; 33]:

1.2. Քաղաքային բնակելի ճարտարապետության կայացման պայմաններն ու նախադրյալները 1920-1930-ական թվականներին:

Սոցիալ-տնտեսական նոր իրականությունը: Երևանի քաղաքային կառուցվածքը զարգացման նոր փուլ է թևակոխում Հայաստանի անկախության վերականգնման շրջանում՝ XX դարի երկրորդ տասնամյակի ավարտին: Գործընթացն առավել ցայտուն է արտահայտվում ՀԽՍՀ-ի ձևավորումից հետո, երբ այն ներգրավվում է սոցիալական ուղղվածությամբ խոշոր պետության տնտեսությանը: Պետականության վերականգնումը բոլորովին նոր խնդիրներ է առաջադրում տնտեսությանը: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և քաղաքի կոմունալ տնտեսության վերականգնման աշխատանքներն առաջինն արտահայտվում են մայրաքաղաքում: Դրանք նշանակությամբ և ծավալով գերազանցում են վերականգնողական բնույթը, և 1924 թվականից սկսվում է նոր կապիտալ կառույցների շինարարությունը: Ելնելով բարձր որակավորման մասնագետների պահանջից՝ Երևան են հրավիրվում Ռուսաստանում ստեղծագործական գործունեությամբ հայտնի ճարտարապետներ Ա.Թամանյանը, Ն.Բունիայանը, Դ.Չիսլինը, Բ.Արազյանը, Ն.Բակը, Բ.Զաքիյանը և ուրիշներ [7; 10]:

1924 թվականի գլխավոր հատակագիծը: Արդյունաբերական բազմաթիվ ձեռնարկությունների ստեղծման քաղաքականությունը 1920-ականներին հանգեցնում է քաղաքային բնակչության կտրուկ աճի: Երևանում բնակելի շինարարության թափն այնքան է աճում, որ ծագում է քաղաքային հողերի ընդլայնման անհրաժեշտություն: Քաղաքի զարգացումը պահանջում է նոր գլխավոր հատակագիծ, որը մշակվում է 1923-24 թվականներին: Դրա հեղինակ-ճարտարապետ Ա.Թամանյանն անմիջապես գիտակցում է անհատական և հասարակական շահերի սկզբունքային տարբերությունն

ու գնահատում սոցիալական նոր կառուցվածքում բացառապես հասարակական պահանջի համար նախագծող ճարտարապետի առջև բացված ստեղծագործական հեռանկարները: Նոր համակարգը բոլոր տեսակի գործունեությունների կենտրոնում դնում է հասարակական շահը, ինչն էլ արտացոլվում է հեղինակի կողմից Երևանի միասնական քաղաքաշինական գաղափարի ենթարկվող ճարտարապետական օրգանիզմի ձևավորման սկզբունքներում [36]: Հավելված. 5, (Ա):

Երևանի հատակագծումն առաջիններից է ԽՍՀՄ-ի քաղաքների վերակառուցման փորձում: Այն բնորոշվում է բարդ և բազմակողմանի խնդրի՝ գոյություն ունեցող քաղաքի արմատական վերակառուցման յուրօրինակ լուծմամբ: Ի տարբերություն Անդրկովկասի մյուս մեծ քաղաքների (Թբիլիսի, Բաքու), որոնք ունեին կապիտալ շենքերի մեծ ֆոնդ և ձևավորված հատակագծում, ինչը կարելի էր ընդունել որպես վերակառուցման հիմք, Երևանի կառուցապատման մեջ մեծ քանակ էին կազմում մեկ հարկանի, քաղաքաշինական իմաստով մեծ արժեք չներկայացնող հողաշեն տները: Թամանյանի ստեղծագործությունը, կարծես, սահմանափակված չէր տեղական նախապայմաններով, հատկապես, եթե հաշվի առնենք այդ տարիներին քաղաքների ձևավորման համաշխարհային փորձի միտումները՝ ուղղված ամբողջական ոչնչացման և բոլորովին նորի ստեղծման գաղափարներին: Սակայն նախագծում հեղինակը կիրառում է այսպես կոչված «վիրաբուժական» մոտեցում՝ գոյություն ունեցող համակարգի և բաղկացուցիչ տարրերի մասնակի պահպանության և արմատական վերակառուցման համադրմամբ, մոտեցում, որ տասնամյակներ անց համաշխարհային ճարտարապետության մեջ ճանաչվում է ամենաարդյունավետը: Պահպանվում են քաղաքի պատմականորեն ձևավորված հիմնական ուղղությունները, XIX-XX դարերի սահմանագլխին կառուցված ճարտարապետական արժեքավոր շենքերը, պաշտամունքային և ժողովրդական ճարտարապետության հուշարձանները (հետագայում ոչնչացվել են քաղաքական դրդապատճառներով): Բոլոր նոր վարչահասարակական շենքերն ու հիմնական բնակելի կառուցապատումը ներառվում են հյուսիսային գոտում օղակաձև զբոսայգով շրջապատված միջուկի մեջ: Հարավ-արևմտյան տարածքները նախատեսվում են արդյունաբերության, տրանսպորտային և պահեստային կառույցների համար [27; 36]:

Առաջիկա 15-20 տարիների ընթացքում գլխավոր հատակագիծը նախատեսում է բնակչության աճ մինչև 150 հազար մարդ (1924-ին՝ 60 հազար): Քաղաքը հիմնականում մնում է տարածական հին սահմաններում՝ որոշակի ընդլայնումով չկառուցապատված տարածքների հաշվին: Բնակավայրերի աճող պահանջը նախատեսվում է ապահովել՝ քաղաքի միջին հարկայնությունը հասցնելով 3-4-ի (XIX դարում կառուցապատման 90 %-ից ավելին 1-հարկանի էր): Գլխավոր հատակագծի յուրահատկություններից է քաղաք-այգու ձևավորման գաղափարը: Քաղաքի հողերի 15 %-ից ավելին նախատեսվում է տրամադրել խոշոր այգիների և պուրակների ձևավորմանը [8; 10]:

Քաղաքի կտրուկ աճն ու միաձուլումը շրջակայքի բնակավայրերին: 1924 թվականի գլխավոր հատակագիծը խորհրդային քաղաքաշինության առաջին ձեռքբերումներից է, որի սկզբունքներն արտացոլվում են քաղաքի հետագա զարգացման գործընթացում: Սակայն բնակչության արագ աճը գերազանցում է կանխատեսումները: Գյուղական բնակչության և 1926 թվականի երկրաշարժից անօթևան մնացած գյումրեցիների հոսքը, հայրենադարձությունը, ծնելիության աճն ու մահվան դեպքերի նվազելը՝ բոլոր այս դեմոգրաֆիական գործոնները հանգեցնում են նրան, որ երկու-երեք տարիների ընթացքում Երևանի բնակչությունը կրկնապատկվում է, իսկ 1935-ին արդեն հատում 150 հազարի շեմը՝ գրեթե կրկնակի արագ գերազանցելով կանխորոշված աճը [10; 12]:

Քաղաքը սկսում է միաձուլվել շրջապատող բնակավայրերին: Հատկանշական է Երևանից հյուսիս-արևմուտք 1929 թվականին հիմնադրված Նոր-Արաբկիր բնակավայրի օրինակը: Հիմնադրումից 10 տարի անց այն փաստացի մտնում է Երևանի մեջ՝ ենթարկվելով արմատական վերահատակագծման: Վերակառուցվում են նաև Երևանի շրջակայքի խոշոր գյուղերը՝ Նորագավիթը, Վերին և Ներքին Շենգավիթը, Չարբախը: Այստեղ ևս իրական կառուցապատումն այնքան է գերազանցում նախագծային առաջարկներին, որ 10-15 տարի անց անհրաժեշտություն է ծագում արմատապես վերամշակել գլխավոր հատակագծերը [7]:

Մասշտաբի փոփոխություն. «Մեծ Երևան» գլխավոր հատակագիծը: Կապված ծագած խնդիրների հետ՝ 1935 թվականին սկսվում է նոր հատակագծի մշակումը (ճարտ.՝ Ա.Թամանյան), որը ստանում է «Մեծ Երևան» անվանումը: Համաձայն դրա՝

քաղաքը զարգանում է գոյություն ունեցող և դեռևս կառուցման փուլում գտնվող միջուկի շուրջ: Զարգացման հիմնական ուղղությունն ընտրվում է դեպի Քանաքեռ: Աշխատանքն ընդհատվում է հեղինակի մահվամբ, սակայն այն հիմք է ծառայում հետագա նախագծերի համար, որոնք կազմվում են Լենինգրադի «Գիպրոգոր» ինստիտուտում և Երքադխորիդի Ճարտարապետության բաժնում (ճարտ.՝ Ի.Մալոզեմով, Ս.Կլիցկի, Ն.Զարգարյան, Մ.Գրիգորյան և ուրիշներ): «Մեծ Երևան»-ը հաստատվում է 1939 թվականին՝ որպես առաջիկա 15 տարիների քաղաքային շինարարության հիմնական փաստաթուղթ [8]: Հավելված. 5, (Բ, Գ):

Նախագծի ճարտարապետական մտահղացումը նախատեսում է քաղաքի խտացված զարգացում գոյություն ունեցող միջուկի շուրջ և նախանշում առաջնահերթ և հեռանկարային կառուցապատման օրգանական համադրությունը: Քաղաքի տարածքն ընդլայնվում է մինչև 7500 հա՝ ներգրավելով նաև Նոր-Մալաթիա և Նոր-Սեբաստիա բնակավայրերը: Առաջին հերթի կառուցապատման համար առանձնացվում են Արաբկիրը, Նորքն ու քաղաքի միջուկը, իսկ հետագայում շինարարությունը նախատեսվում է տեղափոխել Հրազդանի աջ ափ՝ Դավմայի շրջան: Այսպիսով, XX դարի սկզբին Արարատյան դաշտավայրի հյուսիս-արևելքում գտնվող արևելքից, հյուսիսից և արևմուտքից Նորքի, Քանաքեռի, Արաբկիրի և Ջրվեժի սարահարթերով սահմանագծված Երևանն այնքան է ընդարձակվում, որ 1930-ականների վերջին այդ տարածքը համապատասխանում է քաղաքի մոտավորապես կենտրոնական մասին: «Մեծ Երևան»-ում նույնպես կարևորվում է կանաչ գոտիների խնդիրը: Համաձայն դրա ծառապատվում են քաղաքը Նորքի, Ծիծեռնակաբերդի, Արաբկիրի կողմից շրջապատող բարձունքների ժայռապատ լանջերը, ինչի արդյունքում ձևավորվում է այն հիանալի կանաչ ամֆիթատրոնը, որի ֆոնի վրա երկար տարիներ տեսանելի էր Երևանի ողջ կենտրոնի գեղատեսիլ համայնապատկերը (ներկայումս՝ գրեթե լիովին խաթարված): Քաղաքի հյուսիսում ձևավորվում է ևս մեկ արդյունաբերական գոտի, որի տարածքի ընտրությունը նպատակահարմար է համեմատաբար հարթ ռելիեֆի և այլ քաղաքների հետ տրանսպորտային կապերի հնարավորության տեսանկյուններից [8; 10]:

Մայրաքաղաքային նշանակության հորինվածքային կենտրոնների ձևավորումը. հրապարակներ: Երևանի ճարտարապետական դեմքի ձևավորման գործընթացում,

համաձայն գլխավոր հատակագծի գաղափարի, կարևոր նշանակություն է տրվում հրապարակների համակարգին, ինչը, պետք է փաստել, բնորոշ էր նաև հին քաղաքին: Կենտրոնի համալիրի հիմքում դրվում է ճարտարապետական երկու խոշոր անսամբլների համադրությունը. վարչահասարակական կենտրոն՝ Հանրապետության (նախկ.՝ Վ.Լենինի) հրապարակ և մշակութագեղարվեստական կենտրոն՝ Թատերական հրապարակ, որոնք միմյանց են կապվում Հյուսիսային պողոտայով: Եվս երկու հրապարակ նախատեսվում են հարավ-արևմտյան ուղղությամբ, որոնցից մեկը նախկին Առևտրական և Տաճարի հրապարակների միավորումն է (չեն իրականացվում, պահպանվում է միայն Տաճարի՝ ներկայիս Շահումյան հրապարակը): Կենտրոնի բոլոր հրապարակները նախատեսվում է պողոտաներով կապել գլխավոր հրապարակի հետ: Քաղաքի ընդհանուր համակարգում նախատեսվում են երկու տասնյակից ավել հրապարակներ: Մայրաքաղաքային նշանակության հորինվածքային և ֆունկցիոնալ կենտրոնն է Հանրապետության հրապարակը, որն իրականացվում է նախկին ճառագայթային համակարգի Աբովյան, Նալբանդյան, և փոխուղղահայաց համակարգի Ամիրյան և Բյուզանդի փողոցների խաչման հանգույցում: Թատերական հրապարակն էլ անցումային հանգույց է կենտրոնի և հյուսիսային հատվածի միջև, որը նույնպես կրում է կարևոր քաղաքաշինական-հորինվածքային նշանակություն: Այս հրապարակների ճարտարապետական անսամբլները դառնում են քաղաքի գեղարվեստական կերպարի հիմնական թելադրողները: Հանրապետության հրապարակի Կառավարության Տունն ու Թատերական հրապարակի Օպերայի և Բալետի Պետական Թատրոնի շենքը (ճարտ.՝ Ա.Թամանյան) մասշտաբով և արտաքին ճարտարապետությամբ կանխորոշում են ողջ քաղաքի կառուցապատման զարգացման ուղղությունները [8; 37]: Հավելված. 5, (Դ, Ե):

Քաղաքի կառուցվածքի հորինվածքային արտերիաները. փողոցներ: Փողոցային ցանցի հիմքում դրվում է փոխուղղահայաց և շառավղաօղակային համակարգերի համադրությունը: Փոխուղղահայաց համակարգը հիմնվում է քաղաքի հյուսիս-արևմտյան հատվածում գոյություն ունեցող ուղղագիծ ցանցի վրա, որը շարունակվում և զարգանում է հյուսիսային, արևելյան և հարավային գոտիներում: Արդեն հստակորեն ձևավորված Ամիրյան, Բյուզանդ, Արամի, Պուշկին, Թումանյան, Կողբացի, Տերյան փողոցներին ավելանում են Սայաթ-Նովա, Փարպեցի, Մաշտոց, Աղայան և այլ

վերակառուցված և նոր բացված ուղղությունները: Համակարգին են ներառվում նաև հին Երևանի երեք ճառագայթային փողոցները՝ Աբովյան, Նալբանդյան և Հանրապետության, որոնց ուղղությունների որոշակի շեղումը միմյանց նկատմամբ պայմանավորում է փոխուղղահայաց համակարգի շեղումը հարավային ուղղությամբ (Հանրապետության փողոցից հետո): Հանրապետության հրապարակի շուրջ գլխավոր հատակագծով նախատեսվում է ճառագայթային փողոցների նոր համակարգ, որը, սակայն, չի իրականացվում: Իսկ օղակաձև համակարգի հիմքում դրվում են երեք միակենտրոն շրջանաձև ուղղությունները՝ Մոսկովյան-Խանջյան, Իսահակյան-Մանուկյան և Կորյուն-Չարենց, որոնք որոշակիորեն կրկնում են քաղաքը հյուսիս-արևելքից շրջափակող բարձունքների ուրվագիծը (գաղափարը դրված էր 1856-ի գլխավոր հատակագծում): Մոսկովյան-Խանջյան և Իսահակյան-Մանուկյան ուղղությունների միջև ձևավորվում է շրջանաձև լայն բուլվար՝ Օղակաձև զբոսայգին, որի առատ կանաչ տարածքները տասնամյակներ շարունակ հանդիսանում են կենտրոնի հիմնական շնչուղիները: Հատկանշական է քաղաքի կենտրոնի տարածական ընկալման նոր՝ առավել ընդարձակ մասշտաբին համապատասխան Գլխավոր Պողոտայի ստեղծումը: Այն Բյուզանդի և Արամի փողոցների միջև ընկած տարածության սահմաններում լայն և երկարաձիգ պուրակ է, որը հյուսիս-արևելքից հարում է գլխավոր հրապարակին: Պողոտայի ընդարձակ տարածությունը կարևոր է քաղաքային միջավայրում համայնապատկերների գեղարվեստական ընկալման նոր մասշտաբի ձևավորման տեսանկյունից [7; 8; 12]:

Քաղաքը՝ արվեստի ստեղծագործություն. անսամբլային ճարտարապետության հիմքերը: Երևանի քաղաքաշինական կառուցվածքի զարգացումը պայմանավորվում է ճարտարապետական մտածելակերպի բարձրագույն աստիճանով՝ անսամբլային կառուցապատմամբ, որը դառնում է քաղաքի շինարարության գլխավոր պահանջներից մեկը՝ արտահայտվելով մայրաքաղաքի կերպարի ձևավորման մեջ: Իհարկե, XIX-XX դարերի սահմանագլխի քաղաքաշինական միջոցառումների արդյունքում Երևանի կերպարը նախկինի համեմատ արդեն իսկ վերափոխվել էր: Շինարարությունն իրականացվում էր համաձայն հաջորդաբար մշակվող գլխավոր հատակագծերի. կառույցները տեղադրվում էին փողոցների կարմիր գծերի վրա, աճում էր դրանց հարկայնությունը, ստեղծվում էին նոր հրապարակներ, սկիզբ էր դրվում քաղաքի

կառուցապատման հորինվածքային շեշտերի ձևավորմանը: Սակայն, այս ամենի հետ մեկտեղ, Երևանի քաղաքաշինական դեմքում դեռևս բացակայում էին համալիր լուծումներն ու մայրաքաղաքային մասշտաբը: Քաղաքի կերպարը ձևավորվում էր առանձին կառուցվածքների (հրապարակներ, փողոցներ, պաշտամունքային և այլ կառույցներ) և կանաչ գոտիների (հիմնականում՝ պտղատու այգիներ) համադրությամբ: Համալիր լուծումների մշակումը և կառուցապատման մեջ դրանց, որպես սկզբունքային մոտեցում, ներդրումն անմիջականորեն կապվում է 1924-ի գլխավոր հատակագծի հետ: Ա.Թամանյանն իր ստեղծագործական գործունեության մեջ, ձգտելով ձևավորել ժամանակի ոգուն հարիր քաղաքի կերպար, քաղաքաշինական խնդիրների շրջանակում հատուկ ուշադրություն է դարձնում անսամբլային լուծմանը՝ դիտելով քաղաքային տարածությունը որպես ամբողջական օրգանիզմ: Թամանյանի գլխավոր գաղափարը, որը դիտում էր քաղաքը որպես արվեստի ստեղծագործություն, արտացոլվում է ճարտարապետական անսամբլների տարածական համակարգի ստեղծման մեջ, որոնք վերածվում են քաղաքի հիմնական առանցքների: Զարգացման ընթացքում կրելով որոշակի փոփոխություններ՝ դրանք այնուհանդերձ կանխորոշում են Երևանի գեղարվեստական կերպարը և ինքնատիպություն հաղորդում դրան:

Անսամբլային բնույթն անդրադառնում է նաև փողոցների ճարտարապետությանը: Վերակառուցված և նոր հիմնական ուղղությունները՝ Թումանյան, Մաշտոց, Տիգրան Մեծ, Աբովյան, Բաղրամյան, Նալբանդյան, Արշակունյաց և այլ փողոցները, հրապարակների հետ միասին կազմավորում են քաղաքի նոր կառուցվածքը՝ կապելով այն առանձին շրջանների հետ: Փողոցների կառուցապատման մեջ անսամբլային միասնության հասնելու ձգտումը տեսանելի է դեռևս ամենավաղ շրջանում ձևավորված հատվածներում: Հրապարակներն ու փողոցների հանգուցային կետերը նախատեսվում է շեշտել կառուցապատման ճարտարապետությունը հագեցնող արտահայտիչ շենքերով՝ միտված ձևավորելու քաղաքի նոր ուրվագիծն ու կերպարը [8; 13; 33; 38; 39]:

Պետք է նշել, որ Երևանի կերպարի զարգացումն առաջին հերթին պայմանավորվում է հասարակական կառույցներով, որոնց նոր գաղափարական բովանդակությամբ օժտված ճարտարապետության մեջ են ծնվում և փորձարկվում մոնումենտալ ձևերի, հորինվածքային լուծումների, ֆունկցիոնալ պահանջների և գեղարվեստական

արտահայտչության օրգանական համադրության նոր մտքերը: Սակայն, մյուս կողմից էլ, փողոցների կառուցապատման բաղադրիչ մասնիկն են կազմում բնակելի շենքերը: Այսպիսով, քաղաքի համար կանխորոշված քաղաքաշինական նախադրյալները դրվում են կառուցապատման միավոր տարրերի՝ բնակելի շենքերի ձևավորման հիմքում: Ընդունելով հասարակական շենքերի ճարտարապետության սկզբունքները՝ առաջին հերթին հենց բնակելի շենքերն են ապահովում կառուցապատման անսամբլային բնույթը: Ներդաշնակվելով հասարակական շենքերի կերպարին՝ դրանց միասնական լուծումները համալիր բնույթ են հաղորդում ողջ քաղաքի ճարտարապետությանը [38]:

Քաղաքի գործվածքն ու բնակելի ճարտարապետությունը. կացարանը՝ քաղաքաշինական տարածության կարևոր տարր: Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ XX դարի սկզբին, երբ Երևանը կանգնում է վերակառուցման և զարգացման ընդարձակ միջոցառումների խնդրի առաջ, քաղաքների նախագծման համաշխարհային փորձում բնակելի կառուցապատման մոդելը չունի հստակ ձևակերպումներ: Քաղաքների նախկին՝ դասական կառուցվածքում բնակելի շենքերը հանդիսանում էին փողոցների պարագծային կառուցապատման հիմնական տարրը, և դրանցով ձևավորված գծային կառուցապատումը հանդիսավորություն և քաղաքային մասշտաբ էր հաղորդում տարածությանը: Ենթարկվելով քաղաքաշինական հստակ չափորոշիչների՝ դրանք միասնություն էին հաղորդում քաղաքին: Եվ XX դարի սկզբին, մերժելով կառուցապատման գծային-առանցքային կազմակերպումը, քաղաքաշինական ընդհանուր մոտեցումն այդպես էլ չի առաջարկում քաղաքային համալիրի ձևավորման համար փոխարինող հստակ գաղափար: Ազատ հատակագծման նոր մոտեցումները, լուծելով բնակելի ֆոնդի ապահովման և սանիտարահիգիենիկ պայմանների կարևոր խնդիրները, ուշադրությունից դուրս են թողնում կյանքի սոցիալ-հոգեբանական բնույթի տարրերը: Արդյունքում՝ տեղի է ունենում քաղաքային կյանքի կենսունակության անկում, որի պատճառներից է նաև քաղաքի չափից ավելի խիստ ֆունկցիոնալ տրոհումը, ինչը զրկում է դրանց դարերով գոյություն ունեցող սոցիալական կապվածությունից [20; 40]:

XX դարի սկզբին Երևանը չունեւր կապիտալ շենքերի մեծ ֆոնդ և զարգացման հստակ արտահայտված միտմամբ ձևավորված հատակագծային համակարգ, որը հնարավոր լինեւր ընդունել որպես վերակառուցման նախագծի հիմք: Բնակելի

կառուցապատումը չէր համապատասխանում մայրաքաղաքի կերպարին, չէր բավարարում բնակչության աճող քանակին ու կենցաղային նոր պահանջներին: Չանցնելով ձևավորման շարունակական զարգացման ուղի և ետ մնալով համաշխարհային գործընթացներից՝ Երևանը XX դարի սկզբին կանգնում է բաց թողնվածն արագ վերականգնելու և ժամանակի պահանջներին համապատասխան քաղաք ստեղծելու բարդ խնդրի առջև: Եվ հատկանշական է, որ այստեղ նախապատվությունը չի տրվում համաշխարհային փորձում տարածված ֆունկցիոնալ տարանջատման գաղափարներին: Թամանյանի հենց առաջին գլխավոր հատակագծում հստակորեն արտահայտվում է բնակելի շենքերով քաղաքի ողջ տարածքի համաչափ կառուցապատման միտումը: Ֆունկցիոնալ փոխկապակցված քաղաքի գործվածքում գրեթե ամենուր ներգրավվում է կացարանը: Սա 1924-ի գլխավոր հատակագծի կարևորագույն յուրահատկությունն է: Մարդուն անհրաժեշտ քաղաքային միջավայրի ձևավորման հիմքում դրվում է ժամանակի նորարարական գաղափարներին հակառակ մոտեցումը՝ քաղաքի ֆունկցիոնալ ինտեգրված համակարգը: Փողոցային կառուցապատման մեջ հիմնական միավոր տարրի դերը ստանձնած բնակելի շենքերը հանդիսանում են կառուցապատման տարբեր ֆունկցիոնալ հատվածները միավարող, դրանք քաղաքի համալիրում կազմակերպող, փողոցի հագեցած միջավայրն ապահովող և ինքնուրույն անսամբլներ ձևավորող ճարտարապետական կառույցներ [10; 40]:

Կացարանի ճարտարապետության ձևավորումը բակային հորինվածքի սկզբունքով. պարագծային կառուցապատում: Փողոցային կառուցվածքի սխեման կանխորոշում է կառուցապատման հիմնական տեսակը՝ պարագծային: Այս համակարգն, անշուշտ, ունի թերություններ՝ կապված որոշ բնակարանների կողմնորոշման, արտաքին և ներքին միջավայրերին դարձվող ուշադրության, բնակչության խտության խնդիրների հետ: Սակայն միևնույն ժամանակ, պարագծային կառուցապատված փողոցային տարածությունը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում հանդիսացել է քաղաքային համալիրի կազմակերպման հիմնական սկզբունքը, որտեղ ընթացող քաղաքային կյանքն առ այսօր ամենագրավիչն է մարդու համար: Պարագծային կառուցապատումը, հանդիսանալով փողոցի տարածության կազմավորման հիմքը, էական նշանակություն է ունեցել քաղաքների

կերպարի և միջավայրի գեղագիտության ձևավորման համար: Երևանում բակային կառուցապատման նորովի զարգացման յուրահատկություններից է նաև կացարանի մարդուն հոգեհարազատ տարածական համակարգի պահպանումը: Փողոցային-թաղամասային կառուցապատման մեջ տեղի է ունենում ավանդական բակի տարածական կառուցվածքի զարգացում նոր մասշտաբում, ինչը քաղաքային կյանքի գործընթացներում հանդիսանում է քաղաքաշինության մեջ արտահայտված սոցիալական մի նոր վերելք: Կյանքի հին ձևերը հնարավորություն են ստանում իրագործվել տարածական նոր միջավայրում: *Հավելված. 19-21:*

Տեղադրվելով փողոցների երկայնքով՝ բնակելի շենքերը սկսում են կազմավորել քաղաքի հորինվածքային արտերիաները: Սկսած 1925-ից Երևանում կառուցվող բազմաբնակարան շենքերը տեղադրվում են մի փոքր դեպի թաղամասի ներս քաշված նոր կարմիր գծի վրա՝ սկզբնավորելով փողոցների վերահատակագծման և դրանց նոր մասշտաբի հաղորդման գործընթացը, ինչը հետագայում չափանիշ է հանդիսանում ողջ քաղաքի կառուցապատման համար [40]: *Հավելված. 5, (2):*

Բնակելի շենքերի ճարտարապետության ձևավորումը: 1920-ականներին Երևանի բնակչության քանակն, ինչպես արդեն նշվեց, կտրուկ աճում է, իսկ բնակելի ֆոնդը գտնվում է անկազմակերպ իրավիճակում: Բնակմակերեսի ապահովումը դառնում է պետության գլխավոր խնդիրներից մեկը: Ճարտարապետներն, աշխատելով կացարանի նոր ձևերի ստեղծման ուղղությամբ, հիմնվում են մի կողմից դարերով կուտակված տեղական փորձի, մյուս կողմից էլ՝ համաշխարհային պրակտիկայում գերիշխող նոր մոտեցումների յուրացման վրա: Սա ժողովրդական փորձի վերաիմաստավորման և ժամանակի պահանջներին համահունչ ստեղծագործական վերամշակման գործընթաց է, որտեղ հաշվի են առնվում նաև բնակելի շինարարության ոլորտի նոր ձեռքբերումները: Բնակելի շենքերի նախագծման համար 1926-ին Քաղխորհրդին կից ստեղծվում է տեխնիկական բաժին, որը ղեկավարում է Ն.Բունիայանը [8]:

1920-ականներին բնակելի շինարարությունը սկսվում է առավելապես առանձին ընտանիքներով բնակեցման համար նախատեսված միահարկ կառույցներով: Սակայն ԽՍՀՄ-ում այդ տարիներին տարածվում է կենցաղի հասարակայնացման միտումը: Բնակելի շենքեր և սպասարկման կառույցներ համադրող համակարգերում զարգանում

են կոմունալ տները՝ կրճատ կազմով բնակելի հատվածներ և կենցաղային ֆունկցիաների ընդհանուր տարածքներ ներառող բազմաֆունկցիոնալ համալիրները: Այս միտումն աստիճանաբար զարգանում է նաև Երևանում, որտեղ բնակելի շենքերի ծավալի և հարկայնության խոշորացմանը զուգահեռ լայն կիրառություն է ստանում կոմունալ բնակեցման սկզբունքը: Բազմաբնակարան շենքի բնակարանը նախատեսվում է մի քանի ընտանիքի համար: Բնակելի սենյակները տրամադրվում են առանձին ընտանիքների, խոհանոցային-սանիտարական հանգույցը և տնտեսական պատշգամբը՝ ընդհանուր են: Այս միտումը կապված է նաև բնակմակերեսի աճող պակասորդի հետ, երբ կարճ ժամանակում անհրաժեշտ է առավելագույն քանակի ընտանիքների ապահովել կացարանով: Հատկանշական է նաև խնդրի սոցիալ-հոգեբանական կողմը: Ավանդական կացարանում կենցաղային-տնտեսական գործընթացները համատեղ վարելու սկզբունքը խորթ չէր մարդկանց: Սակայն պետք է նկատել, որ ապրելակերպի հին մեթոդներն իրականանում էին ներքին բակի և ծածկապատշգամբի տարածական կազմակերպման ընդարձակ համակարգում, որի փոխակերպումը բազմաբնակարան շենքի կառուցվածքում չէր կարող տալ նույն արդյունավետությունը [41; 42; 43]:

Առանձնատնային տիպի միահարկ շենքերը: 1920-ականների սկիզբը նշանավորվում է մի քանի բնակարան ներառող միահարկ կառույցների շինարարությամբ: Շենքերի ճարտարապետահատակագծային լուծումները, ի թիվս այլ խնդիրների, գտնվում են ձևավորման փուլում: Սրանք արագ բնակեցման համար պարզեցված տեսակի տներ են, որոնք մեծամասամբ կրկնում են XX դարի սկզբի կացարանի կազմակերպման սկզբունքները: 1920-ականների առաջին բնակելի շենքերից են Նալբանդյան փողոցում և Գետառի ափին տեղադրված միահարկ տները (1924 թ., ճարտ.՝ Ն.Բունիաթյան), «Նորեր» միահարկ շենքերի համալիրը Վարդանանց և Հանրապետության փողոցների հատվածում (1926 թ., ճարտ.՝ Բ.Արազյան): Շենքերը տեղադրվում են փողոցի կարմիր գծից մի փոքր ետ և հակառակ կողմից ունեն կանաչապատ բակ: Նախատեսվում է երկու կամ չորս բնակարան՝ յուրաքանչյուրը կազմված երկու-երեք սենյակից: Բնակարաններն ունեն առանձին մուտքեր փողոցից և բակից, նախամուտք, խոհանոց, սանհանգույց և օժանդակ տարածքներ: Բնակարանի մուտքը նախամուտքի առջևի պատշգամբից է: Այս շենքերից շատերը չեն պահպանվել,

պահպանվածներն էլ սկզբնական տեսքով գոյատևել են կարճ ժամանակ: 1930-ականներից քաղաքի նոր անսամբլներին ներկայացվող պահանջները բավարարելու նպատակով՝ դրանք վերակառուցվում են վերնահարկերով [13; 44]: *Հավելված. 6:*

Հայրենադարձության գործոնը: Երևանում այս ժամանակաշրջանում և հետագա տասնամյակներում ցածրահարկ բնակելի շինարարության մեծ ծավալի իրականացումն անմիջականորեն կապվում է նաև հայրենադարձության հետ: 1920-1930-ականներին և 1940-ականների ավարտին այդ գործընթացի արդյունքում հարյուր հազարից ավելի մարդ է վերադառնում հայրենիք, որոնց բնակեցման ծրագրով Երևանի հարևանությամբ նախագծվում են բնակելի ավաններ: Սակայն քաղաքի աննախադեպ աճն ու տարածքի անկանխատեսելի մեծացումը կարճ ժամանակ հետո ստիպում են այս բոլոր ավանները ներառել Երևանի մեջ՝ վերածելով դրանք քաղաքի շրջանների: Դրանցից են Նոր Արաբկիրը, Նոր Մալաթիան, Նոր Սեբաստիան, Նուբարաշենը, որոնք բոլորը հիմադրվել են 1925-1934 թվականներին: Ելնելով արագ իրականացման պահանջից, և քանի որ այս բնակավայրերը նախատեսված էին որպես քաղաքի արբանյակներ, բնակելի կառուցապատումն այստեղ ընթանում է մեծամասամբ առանձնատներով և 2-4-բնակարանային, սակավահարկ շենքերով: Հատկանշական է, որ ըստ համապատասխան շրջանների (բնակչությունը կազմվում էր նույնանուն քաղաքի հայրենադարձներից) դրանք կրում են սեփական բնորոշ յուրահատկությունները: Սակայն ի սկզբանե նախագծվելով որպես փոքր բնակավայրեր, դրանց կառուցապատումը չէր կարող համապատասխանել խոշոր քաղաքի բնույթին: Դա ակնհայտ է դառնում Երևանի հետ միաձուլվելու գործընթացում, ինչից հետո դրանց քաղաքաշինական լուծումները ենթարկվում են լուրջ ձևափոխության: Արդյունքում՝ մի կողմից տուժում է բնակավայրերի կոլորիտը, քանի որ այստեղ ներգրավվում են բազմահարկ կառույցներ, մյուս կողմից՝ դրանց ոչ քաղաքային բնույթը խաթարում է Երևանի կերպարը՝ խախտելով մայրաքաղաքի համար ընտրված նոր մասշտաբը [12]:

Գլխավոր փողոցների կառուցապատումը բազմահարկ շենքերով: Միահարկ շենքերը բնույթով և մասշտաբով չեն համապատասխանում քաղաքի ընդհանուր զարգացմանը, և դրանց շինարարությունը կենտրոնում տարածում չի ստանում: Խոշոր բակերով առանձին շենքերի կառուցումը պահանջում է մեծ տարածքներ: Բացի

դրանից, նման ծավալի շենքերը չեն նպաստում հասարակական սպասարկման համակարգի զարգացմանը: Քաղաքաշինական աշխատանքների աճին զուգահեռ սակավահարկ շինարարությունը տեղափոխվում է ծայրամասեր, իսկ կենտրոնի կառուցապատման համար նախագծվում են միջին հարկայնության շենքեր: Սրանք կառուցվում են գլխավոր փողոցների վրա, թաղամասերի պարագծով: Սպասարկման օբյեկտները նախատեսվում են բնակելի շենքերի կազմում կամ դրանց կից փոքր շինություններում՝ սպասարկելով շրջակա թաղամասերը:

Երևանում բնակելի շինարարության մեջ նախապատվությունը տրվում է միջին հարկայնության շենքերին: 1926-1927 թվականներից սկսվում է բազմաբնակարան 2-3-հարկանի շենքերի շինարարությունը՝ նպաստելով քաղաքի կառուցապատման առավել տպավորիչ կերպարի ձևավորմանը: Հին Երևանի համայնապատկերում բարձրացող նոր շենքերի արտահայտիչ ճարտարապետությունը փոխում է քաղաքի կերպարն ու դրա մասշտաբը: Միջին հարկայնության շինարարությունն արդյունավետ է բնակմակերեսի աճի և սպասարկման համակարգի ձևավորման (առաջին հարկերը հաճախ տրամադրվում են այլ ֆունկցիաների) տեսանկյուններից [10; 29]:

Կացարանի ավանդական սրահաձև կառուցվածքի ձևափոխությունը. սեկցիոն շենքեր: 1920-ականների կեսին Երևանի գլխավոր փողոցների կառուցապատման մեջ իշխող է դառնում 2-3-հարկանի բնակելի շենքերի նախագծումը, որտեղ կացարանի կազմակերպման նախկին սրահային կառուցվածքը սկսում է անկում ապրել: Բակային տարածության մասշտաբի փոփոխությունն ու կենցաղային որոշ գործընթացների տեղափոխումը բնակարան թուլացնում են ներքին բակի և ծածկապատշգամբի ֆունկցիոնալ-տարածական սերտ կապերի անհրաժեշտությունը: Այս պարագայում նախապատվություն է ստանում սեկցիոն տիպը, որն առավել հարմար է տեղական կլիմայական պայմաններում (նպաստավոր կողմնորոշման, միջանցիկ օդափոխության ավելի մեծ հնարավորություններ): Սեկցիաները սկզբում մշակվում են անհատական նախագծերով, իսկ 1920-ականների ավարտին, ինչպես և ողջ ԽՍՀՄ-ում, սկսվում է բնակելի շինարարության ստանդարտիզացումը: Մշակվում են կատարելագործվող հատակագծային լուծումներով կրկնակի օգտագործման սեկցիաներ [45]:

Երևանի բազմահարկ բնակելի կառուցապատման առաջին սեկցիոն շենքերից են Նալբանդյան և Թումանյան փողոցների խաչմերուկը ձևավորող երկու միանման

կառույցները (Նալբանդյան 21,23, 1925-27 թթ., ճարտ.՝ Ն.Բունիաթյան): Փողոցի հակառակ կողմերում տեղադրված շենքերը ձևավորում են քաղաքաշինական յուրօրինակ լուծմամբ միասնական համալիր: Եռահարկ բնակելի շենքերը տեղադրված են սիմետրիկ Թումանյան փողոցի նկատմամբ, և, բացվելով դեպի Նալբանդյան փողոց, հատակագծում գծագրում են գրեթե ավարտուն կիսաշրջան: Կորածն ուրվագիծը թույլ է տալիս շենքերի առջև՝ փողոցների հատման անկյուններում ձևավորել կանաչ հատվածներ, որոնք ընդարձակում են խաչմերուկի տարածությունն ու համալիրի ընկալման սահմանները: Ճարտարապետաքաղաքաշինական յուրահատուկ լուծումը նպաստում է նաև շենքերի մեկուսացմանը փողոցից: Շեշտված է շենքերի միջին՝ եռահարկ հատվածը, իսկ կողային թևերը երկհարկանի են: Յուրաքանչյուր շենքը բաղկացած է երկու սիմետրիկ սեկցիաներից: Բնակարանները 2-3-սենյականոց են (84.6 ք.մ. և 123.2 ք.մ.), ունեն պատշգամբ, խոհանոցային-սանիտարական հանգույց, ապահովված են միջանցիկ օդափոխությամբ: Արտաքին ճարտարապետության յուրահատուկ պլաստիկան՝ ճակատների նկարվածքը, ուրվագծի կոնտրաստը, բացվածքների և երեսապատման նյութերի (սև տուֆ և սպիտակ սվաղ) համադրությունը, սիմետրիկորեն միավորվելով Թումանյան փողոցի նկատմամբ, ձևավորում է Երևանի անսամբլային կառուցապատման առաջին համալիրներից մեկը [46]: Հավելված. 7, (Ա):

Տիպային սեկցիաների կիրառման առաջին օրինակն են Նալբանդյան 43 հասցեում տեղադրված Անասնաբուժական ինստիտուտի և Աբովյան 19 հասցեում տեղադրված «Հայշին»-ի բնակելի շենքերը (1929-1931 թթ., ճարտ.՝ Ա.Ահարոնյան, Հ.Մարգարյան), որտեղ փորձ է արվում ստանալ առավել մանրամասն մշակված բնակարանների սխեմաներ: Սեկցիան ընդգրկում է յուրաքանչյուր հարկում երկու բնակարան: Բնակարաններն ունեն երկկողմանի կողմնորոշում և միջանցիկ օդափոխություն: Սենյակներն ու խոհանոցային-սանիտարական հանգույցը խմբավորվում են նախասենյակի շուրջ: Նկատելի է հին Երևանի տան բաղկացուցիչ մասնիկի՝ ծածկապատշգամբի կիրառումը: Խոհանոցից և ընդհանուր սենյակից մուտքերով լայն տնտեսական պատշգամբը տարվա տևական ժամանակահատվածում ծառայում է հանգստի, սնվելու և քնելու նպատակներով: Փողոցային ճակատի լոջիաներն էլ պաշտպանում են ննջարանները ամառային արևի ճառագայթներից և ծառայում շենքի

կերպարի հագեցմանը: Հ.Մարգարյանն իր ստեղծագործական հաշվետվության մեջ նշվում է, որ այս շենքերը նախագծելիս՝ խնդիր է դրվում միջին հարկայնության շենքում ստեղծել Երևանի կլիմային և ընտանիքի կենցաղի պահանջներին համապատասխան բնակարաններ, քանի որ նախկինում կառուցված շենքերը քիչ էին տարբերվում Ռուսաստանի օրինակներից: Լուծումները գտնվում են տնտեսական պատշգամբի, ընդհանուր սենյակի և խոհանոցի անմիջական կապերում, երկկողմանի կողմնորոշման և միջանցիկ օդափոխության ապահովման մեջ: Այս առաջին տիպային սեկցիան, որոշ լրացումներով և փոփոխություններով, հետագա տարիներին կիրառվում է Երևանի բազմաթիվ բնակելի շենքերի հատակագծերում [47]: Հավելված. 7, (Բ):

Առանձին թաղամասերի ձևավորման գաղափարները: 1920-ականների ավարտին ԽՍՀՄ-ում բնակելի ճարտարապետության ասպարեզում առաջ են քաշվում ռացիոնալ կազմակերպված ընդգրկուն համակարգերի գաղափարները: Հորինվածքի իմաստով նախկինում հետաքրքրություն չներկայացնող բնակելի թաղամասերի կազմակերպմանը սկսում է կարևոր նշանակություն տրվել քաղաքային տարածության կազմակերպման գործընթացում: Երևանում 1920-1930-ականների սահմանագլխին, երբ արդեն մշակված են բնակելի շենքերի ձևավորման հիմնական սկզբունքները, նախագծային գաղափարներում ծնվում է որակապես նոր երևույթ՝ ստանդարտ տարրերով խոշոր բնակելի համալիրների ձևավորումը, որի առաջին դրսևորումը տիպային 2-հարկանի բնակելի շենքերով ձևավորված բամբակամշակման գործարանի ավանն է [41]:

Բնակելի թաղամասի ամբողջական նախագծման առաջին փորձերից է ԵրՀԷԿ-ի աշխատակիցների թաղամասը: Կենցաղային և այլ պահանջների հասարակայնացման միտմամբ՝ այստեղ բնակելի շենքերի հետ միասին նախատեսվում են նաև առանձին կառուցվածքներ՝ ճաշարան, ակումբ, մանկապարտեզ, լվացքատուն, որոնք, սակայն, չեն իրականացվում: Ողջ համալիրից կառուցվում է միայն «շախմատային» կոչված բնակելի շենքը՝ սրահային տիպի կիրառման հազվագյուտ փորձարարական օրինակ (Պարոնյան 5, 1933 թ., ճարտ. Կ.Հալաբյան, Մ.Մազմանյան): Հեղինակներն այստեղ անդրադարձել են ժողովրդական տան ճարտարապետության մոտիվներին՝ ճակատում լույսի և ստվերի կոնտրաստի դիժմիկ հաջորդականությունը ստանալով լոջիաների շախմատաձև տեղադրմամբ: Բնակարանների մուտքերը կազմակերպված են երկու

աստիճանավանդակները կապող երկար սրահից: Կացարանի հատակագծման մեջ նկատելի է որակական փոփոխության ձգտումը: 1-սենյականոցում խոհանոցն առանձին կահավորված հատվածի ձևով ներգրավված է ընդհանուր սենյակի տարածությանը: Սա ոչ թե անցյալում ընդհանուր սենյակը և խոհանոցը մեկ տարածքում (ճաշասենյակ) միավորելու լուծման կրկնությունն է, այլ բոլորովին նոր առաջարկ: Ըստ դրա՝ կենսական պայմանների զարգացմանը զուգահեռ տանը կերակուր պատրաստելու անհրաժեշտությունը հետզհետե նվազելու է, և փոքր բնակարանում առանձին խոհանոցի կազմակերպումն աննպատակահարմար է: Սա բնակարանի լուծումը ապրելակերպի նոր պայմաններին համապատասխանեցնելու և ներքին ֆունկցիոնալ գործընթացների պարզեցման յուրօրինակ փորձ է: «Շախմատային» տունը 1920-ականների Երևանի բնակելի ճարտարապետության փորձարարական որոնումների վառ օրինակներից է [13; 14; 44; 48]: *Հավելված. 7, (Գ):*

Մեծ տարածք ընդգրկող առավել խոշոր համալիրի օրինակ է Սինթետիկ Կաուչուկի գործարանի 3-4-հարկանի տիպային շենքեր ներառող բնակելի թաղամասը Շենգավիթ շրջանում (1933 թ., ճարտ.՝ Գ.Քոչար, Մ.Մազմանյան, Հ.Մարգարյան, Ս.Սաֆարյան), որը նախագծվում է որպես միասնական կառուցապատմամբ թաղամաս: Ազատ տարածքն ու հարթ ռելիեֆը թույլ են տալիս ներդնել բնակելի թաղամասի համալիր կառուցապատման գաղափարը և, հրաժարվելով «փողոց-միջանցքի» սկզբունքից, լուծել թաղամասերը որպես ինքնուրույն օրգանիզմներ: Համալիրը բաղկացած է (նախագծով) ութ խոշոր բնակելի թաղամասերից, որոնց հյուսիսից հարում է այգին: Ընդունված ուղղանկյուն համակարգը՝ սպասարկման օբյեկտների կենտրոնական խմբավորմամբ, նախատեսում է շրջանի հեռանկարային զարգացումը հորինվածքի գլխավոր առանցքով: Բնակելի շենքերը խմբավորված են հասարակական կենտրոնի շուրջ, որտեղ նախատեսված են հրապարակ, դպրոց և ակումբ: Պարագծային կառուցապատված բնակելի շենքերից յուրաքանչյուրը ձևավորում է ներքին բակ, իսկ նման չորս խմբերը կազմավորում են թաղամաս՝ միջին գոտում ընդհանուր օգտագործման հասարակական կառույցներով (իրականացվել է մասնակի): Մասնաշենքերն ունեն երեք կողմից պարփակված կառուցապատում: Չորրորդ անկյունը բաց է, և ներքին բակի տարածությունը միախառնվում է թաղամասի կենտրոնին: Քամիների գերիշխող ուղղության նկատմամբ թաղամասերը տեղադրված

են անկյան տակ, ինչը կիսապարփակ կառուցվածքի հետ միասին պաշտպանում է դրանք փոշուց և քամիներից: Համալիրն ուշագրավ է նաև միասնական տարածական հորինվածքով և կոնստրուկտիվիզմ ոճի ճարտարապետությամբ, որտեղ շենքերի կրկնությունը բարձրացնում է կառուցապատման ընկալման ամբողջությունը: Նախատեսված 50 մասնաշենքերից յուրաքանչյուրը ներառում է 2-3-սենյականոց 24 բնակարան, որոնց հատակագծային լուծումներում, սակայն, առկա են բացթողումներ (նեղ միջանցք, փոքր խոհանոց, լոգարանի բացակայություն): Այս նախագիծը, պարունակելով այդ տարիներին դեռևս չձևավորված միկրոշրջանային հատակագծման մոտեցումներ, կյանքի է կոչվել մասնակի, սակայն այն բացառիկ դեր ունի Երևանի XX դարի բնակելի ճարտարապետության կայացման գործընթացում՝ հանդիսանալով խոշոր բնակելի զանգվածի ձևավորման առաջին փորձ [13; 38; 44; 47; 49]: *Հավելված. 8, (Ա):*

Ազատ տարածքում իրականացվող համալիրների առավելություններից է նաև բակի արագ բարեկարգման հնարավորությունը (կանաչապատում, խաղահրապարակներ), ինչը Երևանի հին հատվածում դժվար իրականացվող գործընթաց է: Բնակելի շենքերի համար առաջնահերթ իրացվում են փողոցին հարող հատվածները՝ մշտապես հետաձգելով ներթադամասային տարածքների բարեկարգման աշխատանքները:

Բնակելի համալիրներն ու առանձին շենքերը: Ազատ տարածքներում բնակելի թաղամասերի ձևավորման միտումը քաղաքի կենտրոնում դրսևորվում է փողոցների որոշակի հատվածների միասնական կառուցապատմամբ: Նման համալիր լուծման օրինակ է Մաշտոցի պողոտայի Թումանյան փողոցի հետ հատման անկյան ձևավորումն անկյունագծով հակառակ բնակելի շենքերով («Ինտերնացիոնալ»՝ Մաշտոցի 35-37, և «Իլիչ»՝ Մաշտոցի 44, 1931 թ., ճարտ.՝ Ն.Բունիաթյան): «Ինտերնացիոնալ»-ը փողոցներով եզրափակվող եռանկյունաձև փոքր թաղամասի ողջ պարագծով տեղադրված բնակելի շենք է, իսկ հանդիպակաց «Իլիչ»-ը ձևավորում է փողոցների անկյունը հակառակ կողմում: Համալիրում առավել մեծ ծավալ է ընդգրկում «Ինտերնացիոնալ»-ը՝ ներառելով 120 բնակարան: Աստիճանավանդակի մեկ հարթակում նախատեսված է երեք բնակարան (մեծամասամբ 2-սենյականոց): Սենյակների և օժանդակ տարածքների մուտքերն իրականացվում են նախասենյակից: Սանհանգույցներն ու խոհանոցներն ապահովված են բնական լուսավորությամբ:

Առաջին հարկի անկյունային հատվածներում սպասարկման հիմնարկներ են: Շենքերն ունեն կոնստրուկտիվիզմի ոգով արտահայտիչ ճակատային լուծումներ. երկարաձիգ պատուհաններ, տանիքներում լարերի և ալեհավաքների երկրաչափական ցանց, բազրիքների հորիզոնական ծողեր, ճակատային խոշոր գրագրություններ, ապակեպատ մեծ ցուցափեղկեր (իրականացված են մասնակի): Շենքերի միասնական կերպարը ստեղծում է ամբողջական անսամբլ՝ ձևավորելով փողոցների հատման հանգույցը: Ցավոք, վերջին տարիներին շենքերի (հատկապես՝ Մաշտոցի 44) արտաքին ճարտարապետությունը ենթարկվել է աղավաղման, ինչը թույլ չի տալիս ընկալել ստեղծագործության միասնական մտահղացումը: [38; 44; 46]: Հավելված. 8, (Գ):

Փողոցների կառուցապատման մեջ իրականացվում են նաև առանձին շենքեր, որոնց լուծումները, սակայն, չեն հակասում ընդհանուր սկզբունքներին: Նման օրինակ է Պրոֆեսորների բնակելի շենքը (Աբովյան 32, 1932-1934 թ., ճարտ.՝ Ս.Սաֆարյան), որի լուծումներում փորձ է արվում համադրել կացարանի ճարտարապետությանը ներկայացվող ֆունկցիոնալ, հարմարավետության, տնտեսական և գեղագիտական պահանջները: Բնակելի սեկցիան բաղկացած է երկկողմանի կողմնորոշմամբ 2-3-սենյականոց բնակարաններից: 2-սենյականոցի բնակելի մակերեսը կազմում է 37.0 ք.մ., 3-սենյականոցինը՝ 64.4 ք.մ.: Բացվածքների կողմնորոշումը դեպի հարավ-արևելք և հյուսիս-արևմուտք թույլ է տալիս խուսափել սենյակների գերտաքացումից, ինչին են նպաստում նաև ճակատային երկու կողմերից կազմակերպված լոջիաները: Օժանդակ տարածքները ևս ապահովված են բնական լուսավորությամբ: Հետաքրքիր է լուծված շենքի Աբովյան փողոցի գլխավոր՝ Արթիկի սրբատաշ տուֆով երեսապատված ճակատը, որն առանձնանում է բացվածքների, խուլ պատերի և ապակե մակերևույթների ռիթմի յուրօրինակ համադրությամբ: Հաջողված է փողոց ուղղված աստիճանավանդակների ճակատային արտահայտումը, որը բազմաթիվ շենքերում, խախտելով բաժանումների ռիթմը, հաճախ խաթարում է ճակատի ներդաշնակությունը: Աստիճանավանդակների պատուհանների ուղղաձիգ, անընդհատ ապակեպատ գծերը ներգրավվում են ճակատի ընդհանուր հորինվածքին, և ճակատի յուրաքանչյուր տարր զբաղեցնում է իր որոշակի տեղն ընդհանուր հորինվածքում [14; 44; 49; 50]: Հավելված. 8, (Բ):

Բնակելի շենքերը քաղաքի համալիր կառուցապատման գործընթացում: Երևանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման վրա կարևոր ազդեցություն է թողնում ԽՍՀՄ-ի Ժողկոմխորհի 1934 թվականի «Բնակելի շինարարության բարելավման» որոշումը: Քաղաքների տնտեսությանը ներկայացված պահանջները նոր խնդիրներ են առաջադրում կացարանի ճարտարապետությանը՝ ուղղված առավել ֆունկցիոնալ բնակարանների ստեղծմանը, շենքերի տեխնիկական հագեցվածության զարգացմանը, աշխատանքների որակի և կերպարի արտահայտչության բարձրացմանը: Բնակելի կառուցապատումը սկսում է իրականացվել առավել խտացված՝ մեծ համալիրների ձևավորման սկզբունքով: Բնակելի ճարտարապետության նման զարգացումը խթանում է թաղամասերի առավել ռացիոնալ կազմակերպումն ու հնարավորությունն ստեղծում շինարարության մեջ տեխնիկայի նոր ձեռքբերումների ներդրման համար: Համալիր մոտեցմամբ կառուցապատվում են Մաշտոց, Տիգրան Մեծ, Պուշկին, Փարպեցի, Թումանյան և այլ փողոցների առանձին հատվածները: Կացարանի ձևավորումը թևակոխում է զարգացման նոր փուլ, ինչի մասին են վկայում բազմաթիվ շենքեր, որտեղ ճարտարապետագեղարվեստական մտահղացումն արտահայտվում է բացարձակ նոր որակով: Աճում են նաև կառույցների բացարձակ չափերը, հարկայնությունը, ավելանում է բազմասենյակ բնակարանների քանակը [13; 46; 50]:

1930-ականներին, ինչպես արդեն նշվեց, թելադրված քաղաքի աննախադեպ աճով և քաղաքաշինական լայն աշխատանքների ծավալմամբ՝ վերակառուցման են ենթարկվում 1920-ականներին կառուցված միահարկ բնակելի շենքերը: Գործընթացը մեծամասամբ իրականացվում է վերնահարկերի կառուցմամբ: Վերակառուցումն ուղեկցվում է նաև ճակատների համապատասխան վերամշակմամբ, որոնք արդեն պետք է բավարարեն քաղաքի նոր մասշտաբի և որակի անսամբլներին ներկայացվող պահանջներին [8]:

Անսամբլային ճարտարապետության ներգործությունը. փողոցների խոշոր հատվածների կառուցապատումը բնակելի շենքերի միասնական համալիրներով: 1930-ականների բազմաբնակարան շենքերի ճարտարապետության մեջ առավել զարգանում է անսամբլային կառուցապատման մոտեցումը: Բնակելի շինարարությանը դարձվող ուշադրության աճը բերում է նրան, որ քաղաքային համալիրի անսամբլային բնույթն անդրադառնում է նաև կացարանի ճարտարապետությանը: Ձևավորվում են մի

շարք խոշոր, միասնական բնակելի համալիրներ: Համալիր կառուցապատումն ու առանձին շենքերի գեղարվեստական միասնությունը դառնում են փողոցների ճարտարապետության գլխավոր բնորոշիչը [7]:

Անսամբլային կառուցապատման հետաքրքիր օրինակ է «Արարատ» տրեստի բնակելի համալիրը (Ջաքիյան 3,5, 1932-34 թթ., ճարտ.՝ Բ.Արազյան), որը զբաղեցնում է փողոցի Մանկական Զբոսայգու առջև ընկած տարածությունը: Համալիրի ողջ երկարությունը՝ գրեթե 250 մ, բաժանված է երեք շենքի, որոնց սիմետրիան միավորվում է կենտրոնական 5-հարկանի հատվածի շուրջը: Քանի որ կառուցապատման դիմաց առկա է խոշոր չկառուցապատված տարածք, համալիրը լավ տեսանելի է բավական հեռու դիտակետերից: Եվ ըստ ամենայնի, հաշվի առնելով հենց նման տեղադրումը՝ հեղինակը, խուսափում է ճարտարապետական ձևի մասնատումից և առավելությունը տալիս ծավալային լուծումներին: Չկիրառելով ավելորդ դեկորացիա և անհրաժեշտ արտահայտչությանը հասնելու համար շեշտը դնելով ծավալային-պլաստիկ պարզ միջոցների վրա (ուղիղ և կոր ձևերի, քարի մշակվածքի, խուլ պատերի և բացվածքների համադրություն)՝ նրան հաջողվում է ստեղծել միասնական ընկալվող համալիր: Վերջինս մասշտաբով և ճարտարապետական ձևավորմամբ լավ համադրվում է այգու կողմ դուրս եկող «Սևան» հյուրանոցի (չի պահպանվել) կողային թևի հետ՝ հագեցնելով կառուցապատման անսամբլային բովանդակությունը [50]:

Հավելված. 9, (Ա):

Անսամբլային լուծմամբ են առանձնանում նաև Քաղխորհրդի երեք բնակելի շենքերը (Մաշտոցի 16,18,20, 1938 թ., ճարտ.՝ Ն.Բունիաթյան): Այստեղ պահպանված են ոչ միայն բարձրության միասնական նիշը (4 հարկ) և արտաքին երեսապատման նյութը (ցեմենտ-ավազի սվաղ), այլ նաև ճարտարապետության ընդհանուր բնույթը: Բոլոր շենքերն անկյունային հատվածներով դուրս են գալիս փողոցների վրա՝ Ամիրյան, Խորենացի և Գլխավոր պողոտա: Սրանցից երկուսը (Խորենացի և Ամիրյան փողոցների հատվածում) միավորվում են կողային հատվածների ընդհանուր սիմետրիկ հորինվածքով, իսկ անկյուններում՝ ծավալային տարբեր արտահայտմամբ: Խորենացու փողոցի անկյունը լուծված է ընդհանուր ծավալի սահմաններում, իսկ Ամիրյան փողոցին առանձին բլոկ է՝ հարևան շենքի հետ միացված վերնամասի սյունաշարով պսակված բարձր կամարով: Առանձին մասերի հորինվածքով կապված շենքերը

շեշտում են փողոցների ուղղությունները և ստեղծում տարածական միջավայրին օրգանապես կապված անսամբլ: Սիմետրիկ լուծում ունի նաև երրորդ՝ Ամիրյան և Բյուզանդ փողոցների միջև ընկած շենքը: Հեղինակը սրա միջնամասում ևս լայն և բարձր կամարային անցման միջոցով տեսարան է բացել դեպի ներքին բակ՝ աշխուժացնելով կառուցապատման համայնապատկերը: Համալիրն ուշագրավ է ծավալների և համաչափությունների ներդաշնակ հարաբերությամբ պողոտայի լայնության հետ [8]: Հավելված. 9, (Բ):

Անսամբլային լուծման գերազանց օրինակ է Մաշտոցի պողոտայի հյուսիսային վերջավորությունը՝ Մոսկովյան և Կորյունի փողոցների միջև ընկած հատվածում: Կառուցապատվելով տարբեր հեղինակների նախագծած շենքերով՝ այն առաջին հերթին առանձնանում է տարածական միասնական մասշտաբով: Անսամբլում կառույցները միավորող միասնական մասշտաբը նկատելի է առաջին իսկ հայացքից՝ Քաղխորհրդի (Մաշտոցի 41, 1939 թ., ճարտ.՝ Ս.Սաֆարյան, Ա.Նուշիկյան), Զրային Տնտեսության Մինիստրության (Մաշտոցի 43, 1939 թ., ճարտ.՝ Գ.Քանքանյան), ԵՊՀ Պրոֆեսորների (Մաշտոցի 45,47,52, 1939-1940 թթ., ճարտ.՝ Զ.Բախշինյան), Կինոստուդիայի (Մաշտոցի 54, 1941 թ., ճարտ.՝ Ա.Տեր-Ավետիքյան) և Արվեստի աշխատողների (Մաշտոցի 48, ճարտ.՝ Մ.Գրիգորյան) բնակելի շենքերում: Հատկանշական է Հայաստանի բնական քարերի կիրառությունը լայն համադրությամբ՝ տարբեր երանգի տուֆեր, ֆելզիտ, բազալտ: Բոլոր կառույցներին բնորոշ է ճարտարապետական ձևերի և դետալների ներդաշնակությունը: Ճակատային հորինվածքներում ակնհայտ են մի շարք յուրօրինակ լուծումներ. երկու հարկով միավորված պատշգամբեր, համակցված պատշգամբերի անկյունային լուծում, անկյան շրջանաձև հորինվածք: Շենքերի արտաքին լուծումները, որտեղ նրբորեն կիրառված են ազգային ճարտարապետության մոտիվներն ու զարդաքանդակը, արտահայտիչ են: Ճարտարապետական ձևերի ներդաշնակությունն ու վարպետորեն կիրառված ազգային մոտիվները հարստացնում են գեղարվեստական կերպարը և միավորում առանձին շենքերն ընդհանուր անսամբլում: Դրան է նպաստում է նաև այն, որ բոլոր շենքերի առաջին հարկերը տրամադրված են հասարակական սպասարկմանը: Այս անսամբլը՝ ներդաշնակվելով Երևանի կենտրոնը շրջապատող կանաչ ամֆիթատրոնին, ընկալվում է որպես քաղաքի լանդշաֆտի անխզելի մասնիկ և

ստեղծում փողոցի ճարտարապետականորեն հագեցած տարածական հեռանկար՝ անվիճելիորեն ներգրավելով այն նախապատերազմյան տարիների բնակելի ճարտարապետության լավագույն օրինակների շարքում [38; 50]: *Հավելված. 10:*

Նախապատերազմյան շրջանում իրագործված համալիրի այլ օրինակ է Տիգրան Մեծի պողոտայում կառուցված երկու բնակելի շենքերից բաղկացած անսամբլը (Տիգրան Մեծի 40,44, ճարտ.՝ Վ.Աբովյան, Գ.Մուշեղյան): Հորինվածքային սիմետրիայով միավորված շենքերն աչքի են ընկնում դետալների կատարման վարպետությամբ: Արտահայտիչ է ճակատների հորինվածքային լուծումը՝ երկու հարկի բարձրությամբ սյուներով միավորված լոջիաներ, վերին հարկի որմնասյուներ, քարի շարվածքի և մշակվածքի փոփոխություններ: Տպավորիչ են հարթ պատի վրա զարդաքանդակված տարրերը: Սիմետրիկ հորինվածքի միջնամասում հետագայում կառուցվում է դպրոց (ճարտ.՝ Գ.Մուշեղյան), որը, լրացնում է անսամբլի ամբողջությունը [8]: *Հավելված. 9, (Դ):*

Հորինվածքի ձևավորման սկզբունքների խախտում. անսամբլի ստեղծման չհաջողված փորձերը: Փողոցների անսամբլային կառուցապատման գործընթացում առկա են նաև քիչ հաջողված օրինակներ: Դրանց հիմնական թերությունը կապվում է համալիրի կազմում բաղադրիչ տարրերի ընտրության հետ: Կրկնվող մասերով համալիր լուծման մեջ կարևոր են ստանդարտացվող տարրի ճարտարապետության հագեցվածության ճիշտ աստիճանն ու կցման հնարավորությունները, ինչի գերազանց օրինակ է Սինթետիկ Կաուչուկի գործարանի բնակելի համալիրը: Կրկնվող տարրի չափազանց հագեցած ճարտարապետությունն ու կցման անընդունակությունը չեն կարող ձևավորել համալիր լուծում: Նման օրինակ է Սասունցի Դավթի հրապարակից ոչ հեռու գտնվող համալիրը (Տիգրան Մեծի 63-69, 1939-1940 թթ., ճարտ.՝ Ս.Սաֆարյան, Մ.Գրիգորյան): Երեք միանման մասնաշենքերը հատկանշական են դեպի հորինվածքի կենտրոն ուղղված անկյունային պատշգամբերով՝ որոնք վարպետորեն միավորված են երկու հարկի բարձրության սյուներով: Շենքերի արտաքին ճարտարապետությունը բովանդակալից է և արտահայտիչ: Սակայն կառուցապատման անսամբլային լուծումն այստեղ չի հաջողվել, ինչին չի նպաստել նույնիսկ կենտրոնական շենքի միջին մասի պատշգամբերի ձևավորման որոշակի տարբերությունը՝ միտված եզրային շենքերի կենտրոնականի շուրջ միավորմանը:

Փողոցի երկայնքով առանձին շենքի մեխանիկական կրկնությունը չի տալիս այն արտահայտչությունը, որը բնորոշ է ամբողջական լուծմամբ հորինվածքայնորեն զարգացած անսամբլներին: Պետք է նշել, որ նույն նախագծով բնակելի շենք կառուցված է նաև Մաշտոցի պողատայում (Մաշտոցի 9), որտեղ այն գտնվում է այլ ճարտարապետական շրջապատում, կանգնած է ինքնուրույն և անհամեմատ ավելի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, քան Տիգրան Մեծի պողոտայի վերոհիշյալ համալիրը [50]: Հավելված. 9, (Գ):

Ավանդական սկզբունքների արտացոլումը նոր ձևերում: 1920-1930-ականներին ևս ակնհայտ է ավանդական բնակելի տան ազդեցությունը բազմաբնակարան շենքում ձևավորվող կացարանի ճարտարապետահատակագծային լուծումներում: Հիմնական նորությունն այստեղ կենցաղային ֆունկցիաների տեղափոխումն է բնակարան և տան ընդհանուր տարածական համակարգի կրճատումը: Դա բերում է բնակարանում բնակելի և սպասարկող տարածքների առավել լիարժեք կազմի՝ նախամուտք և խոհանոցային-սանիտարական հանգույց, ննջարաններ և ընդհանուր սենյակ (վերջինս հաճախ անցումային է ննջարաններից մեկի համար) և ներբնակարանային տարածության մեջ կապող օղակի ձևավորման: Օժանդակ և բնակելի տարածքներն արդեն կապվում են միջանցքներով (նախկինում՝ պատշգամբով) [51]:

1930-ականների նախագծերում ուշադրության կենտրոնում են շարունակում մնալ տեղական կլիմայական պայմանների թելադրած խնդիրները: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում սանիտարահիգիենիկ պահանջներին: Մասնավորապես, դրվում են միջանցիկ օդափոխության, սենյակների արևահարման, օժանդակ տարածքների առկայության, կենտրոնական ջեռուցման խնդիրները: Բազմահարկ կառույցներում շարունակում են լայնորեն կիրառվել ավանդական ամառային տարածքները, քանի որ նպաստավոր կլիման թույլ է տալիս օգտագործել դրանք տարվա մեծ մասի ընթացքում: Նախատեսվում է երկու պատշգամբ: Մեծը տնտեսականն է՝ բակի կողմից, կապված խոհանոցի և ընդհանուր սենյակի հետ: Երբեմն բակի կողմից նախատեսվում են լրացուցիչ աստիճաններ՝ ապահովելով ուղիղ մուտք դեպի պատշգամբ, ինչը ևս ավանդական տան առանձնահատկություններից է: Երկրորդը շքապատշգամբն է՝ փողոցի կողմից: Քանի որ երեք կողմից բաց պատշգամբերն լիարժեք չէին համապատասխանում Երևանի պայմաններին (քամու և արևի ուղիղ ճառագայթներից

պաշտպանություն), փողոցի կողմի պատշգամբերն աստիճանաբար ներգրավվում են շենքի ծավալի մեջ՝ ձևավորելով լոջիաներ: Ցածր հարկայնության ավանդական կառույցներին բնորոշ այս տարրերը ներդաշնակվում են բազմահարկ կառույցների ճակատային լուծումներին և հարստացնում դրանց [46; 51]: *Հավելված. 19-21:*

Ճարտարապետահատակագծային լուծման հիմնական թերությունը օժանդակ մակերեսների կրճատումն է, որի արդյունքում խոհանոցային-սանիտարական հանգույցը չի ներառում լոգասենյակ, խոհանոցի մակերեսն էլ անբավարար է: Հատակագծային լուծման մեջ բացակայում է ֆունկցիոնալ խմբավորումը: Ներքին տարածությանը բնորոշ է ճնշվածությունը, ազատ հատակագծման պակասը: Այս խնդիրները բացատրվում են ժամանակի ապրելակերպի յուրահատկություններով և շինարարական տեխնոլոգիաների հնարավորություններով: Պետք է հիշել նաև, որ բազմաբնակարան շենքի նախագծումն այդ ժամանակ դեռևս նորություն էր, և շատ մասնագետներ, ի տարբերություն արտաքին ճարտարապետական ձևավորման, դեռևս չունեին դրա կատարման փորձն ու հմտությունները [51; 44]: *Հավելված. 9, 10, 19-21:*

Նախագծման ստանդարտները, շինարարության նյութերն ու մեթոդները: 1920-ականներին խիստ սահմանափակվում են շենքերի բարձրությունն ու հորիզոնական չափերը: Նախագծումն առաջնորդվում է «Երկրաշարժի ենթակա շրջաններում բնակելի շենքերի կոնստրուկցիաների ժամանակավոր կանոններ»-ով. շենքերը պետք է կառուցվեն երկու հարկից ոչ ավել՝ 10 մ բարձրությամբ: Սակայն Գյումրիի երկրաշարժից քանդված շենքերի հետազոտությունը թույլ է տալիս մշակել սեյսմակայուն շենքերի նախագծման հիմնադրույթները: Սկսում են կիրառվել բետոնը, երկաթբետոնը, շինարարությունը որոշակիորեն մեխանիզացվում է: Ձեռնարկված միջոցառումները թույլ են տալիս ավելացնել բնակելի շենքերի ծավալն ու հարկայնությունը [44]:

1930-ականներին ընդունվում են բնակելի շենքերի նախագծման որոշ ստանդարտներ. քարի շարվածքի բարձրությունը՝ 35 սմ, հարկի բարձրությունը՝ 3.5 մ (ներառյալ միջհարկային ծածկը), աստիճանավանդակների չափերը՝ 2.6-3.0X6.0 մ և այլն: Շենքերը կառուցվում են տուֆից՝ կրող քարե միդիս շարվածքի պատերով: Ճակատային հարթությունում կիրառվում են տեղական տուֆի տարբեր տեսակներ և ցեմենտ-ավազի սվաղ: Երբեմն հանդիպում է սրբատաշ կամ կոպտատաշ քարի և

գունավոր սվադի համադրությունը: Տուֆի կիրառումը հատկապես տարածվում է 1932 թվականին Արթիկի վարդագույն տուֆի հանքերի շահագործումից հետո [44]:

Արտաքին ճարտարապետության ձևավորման փնտրումները. գաղափարական տարածայնություն: 1920-1930-ականների բնակելի շենքերի ճարտարապետությունն արտահայտվում է ոճական դրսևորման գրեթե միաժամանակ ծագած երկու տարբեր ուղղություններով: Առաջինը դասական ժառանգության վերափմաստավորումն է՝ հին քաղաքի ոճական հատկությունների պահպանումը: Երկրորդը ճարտարապետության գործընթացում կիրառական նշանակության առաջնայնության սկզբունքն է՝ խորհրդային և համաշխարհային փորձում տարածված կոնստրուկտիվիզմի ոճը: 1920-ականներին ծնունդ առած այս երկու ուղղություններն էլ դառնում են ժամանակի հայկական ճարտարապետության ոճական զարգացման հիմքը: *Հավելված. 21:*

Բնակելի ճարտարապետության արտաքին արտահայտման վրա մեծ ազդեցություն են ունենում այն կերտող հեղինակների ստեղծագործական մտածողության շրջանակում առկա տարածայնությունները: Գործընթացին մասնակցում է ճարտարապետների երկու սերունդ, որոնց դեպի մշակութային զարգացման այդ փուլ տանող ուղիները տարբեր են: Ավագ սերունդը պատկանում է 1920-ականներին Հայաստան վերադարձած մշակույթի գործիչների դասին, որոնք մասնագիտական գործունեության շրջանակում արդեն կուտակել են ստեղծագործական փորձ և գիտելիքներ: Նրանցից շատերը, ապրելով Ռուսաստանում, հատկապես լավ են տիրապետում ժամանակի ռուսական ճարտարապետության հիմնական ոճին՝ ռոմանտիկ կլասիցիզմին: Պայմանավորված նշված հանգամանքով, ինչպես նաև գիտակցելով ազգային մշակույթի զարգացման դարերով ընդհատված իրողությունն ու նոր սոցիալ-քաղաքական իրականության ընձեռած հնարավորությունները՝ ճարտարապետության գործընթացում նրանց շեշտը դրվում է դասական ժառանգության վրա: Դա միտված է բավարարելու ազգային ինքնության վերահաստատման ու մշակույթի զարթոնքի հասարակական պահանջները: Իսկ երիտասարդ սերունդը ստեղծագործության ասպարեզ է գալիս հենց 1920-ականներին՝ սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանների ձևավորմանը զուգահեռ: Նրանց ստեղծագործական մտածողությունը պաշարված չէ դասականի ոգով, այն առաջին հերթին ուղղված է կյանքի պրակտիկ խնդիրների լուծմանը: Լինելով համաշխարհային

ճարտարապետության մեջ ձևավորվող նոր ուղղությունների ազդեցության տակ՝ նրանք կողմնակից են առավել վճռական փոփոխությունների և նորարարության [13]:

Հին Երևանի ոճական յուրահատկությունների զարգացում. դասական ժառանգության վերաիմաստավորումը: Ռուսաստանի հետ XIX դարում կապերի ակտիվացումն անմիջականորեն բերում է Երևանում ռուսական մշակույթի տարածմանը, որն արտահայտվում է ինչպես քաղաքացիների ապրելակերպում, այնպես էլ՝ արվեստի ոլորտում: Ճարտարապետությունը զարգանում է տեղական գեղարվեստական ավանդույթների կիրառմանը զուգահեռ արտահայտվող ռուսական կլասիցիզմի ազդեցության ներքո, ինչն ընթեռնելի է այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ կառույցների արտաքին լուծումներում, որոնց բնորոշ է գեղարվեստական հնարքների կիրառման ներդաշնակությունը: Այս շենքերի ճարտարապետությունը սերտորեն կապված է քաղաքային մշակույթի հետ: Պատմական հուշարձանների հետ միասին դրանք ձևավորում են քաղաքի գեղարվեստական կերպարը: Եվ հատկանշական է, որ այստեղ կիրառված հորինվածքային-գեղարվեստական հնարքներն արտացոլվում են 1920-ականների ավագ սերնդի ստեղծագործություններում (Ն.Բակ, Ն.Բունիաթյան, Ֆ.Աղայան և ուրիշներ): Այստեղ կարևոր նշանակություն են ունենում նաև, ինչպես արդեն նշվեց, ճարտարապետների այդ սերնդի կրթությունն ու մասնագիտական փորձը, որոնք անմիջապես կապվում են ռուսական մշակույթի հետ: 1920-ականների Երևանի առաջին կառույցները, ձևավորվելով առկա ժառանգության հիման վրա, իրականացվում են հին քաղաքի միջավայրի նուրբ զգացողությամբ և ներդաշնակվում գոյություն ունեցող կառուցապատմանը: Պետք է նշել, սակայն, որ այս շենքերի ճարտարապետության մեջ դեռևս չկա միասնական ոճական ուղղություն: Դրանք մեծամասամբ իրագործվում են անցյալի մոտեցումների իներցիոն կիրառմամբ: Միևնույն ժամանակ պետք է նկատել նաև, որ այստեղ արդեն սկսում է նկատվել բնակելի շենքի ճարտարապետական նոր կերպարի որոնումների բարդ գործընթացը, որը պայմանավորված է միասնական մոտեցման ձևավորում ենթադրող քաղաքի միանգամայն նոր մասշտաբով և կառուցապատմանը ներկայացվող նոր պահանջներով [39]:

Կացարանի ճարտարապետական կերպարի որոնումներում, մասնավորապես, կատարվում են ճակատի վրա դեկորի կիրառման փորձեր: Նման օրինակներ կարելի է

տեսնել Զրային Տնտեսության և «Արմենտորգ»-ի հանրակացարաններում (Մաշտոցի 23, Աբովյան 23, 1927 թ., ճարտ.՝ Ֆ.Աղայան), «Արմենտորգ»-ի բնակելի շենքում (Վարդանանց 7,9, 1928 թ., ճարտ.՝ Ն.Բակ): Հատկանշական է, որ այստեղ դեկորի կիրառման շատ մոտեցումներ (ճակատների զարդարումը ճակտոնների շղթայով, զարդաքանդակով հագեցված խորշերի կիրառումը) դեռևս օրգանապես չեն կապվում հատակագծային լուծումներին, լիարժեք չեն համապատասխանում բնակելի շենքի բնույթին և օժտված չեն ձևավորման միասնական սկզբունքներով: Սակայն դրանք նոր կերպարի ձևաստեղծման փնտրումներ են, որոնք անմիջական ազդեցություն են թողնում բնակելի ճարտարապետության հետագա շրջանի վրա: *Հավելված. 6:*

Գեղարվեստական արտահայտչությունը տրամաբանական պարզ միջոցներով. կոնստրուկտիվիզմը հայկական ճարտարապետության մեջ: 1930-ականների սկզբին Երևանի բնակելի շինարարությունում զարգանում է խորհրդային և համաշխարհային ճարտարապետության մեջ տարածված կոնստրուկտիվիզմի ոճը, որի ծագման նախադրյալները XIX դարի երկրորդ կեսին առաջացել էին Եվրոպայում: Ճարտարապետության մեջ այս ոճը զարգացնում է ժամանակաշրջանին բնորոշ ռացիոնալիստական հայացքները և, ի տարբերություն այլ ուղղությունների (հատկապես պատմական ոճերի հետ առնչվող), կտրականապես մերժում է դեկորի օգտագործումը որպես արտահայտչամիջոց: Կոնստրուկտիվիզմը խնդիր է դնում ոչ միայն չթաքցնել կառույցի կոնստրուկտիվ տարրերը, այլև բացահայտել դրանց գործնական իմաստը՝ առանջնորդվելով այն սկզբունքով, որ օգտակարը նաև գեղեցիկ է: Կոնստրուկտիվիզմը միտված է բացահայտելու նոր շինանյութերին (մետաղ, երկաթբետոն) հարազատ արտահայտչությունը, որը պետք է ձևավորվի ոչ թե դեկորի, այլ մասշտաբի, համաչափությունների, մշակվածքի և ձևաստեղծման այլ միջոցների կիրառմամբ [52]:

Այս ուղղությունն արտահայտվում է Երևանում ստեղծագործող մի շարք երիտասարդ ճարտարապետների ստեղծագործություններում՝ Կ.Հալաբյան, Գ.Քոչար, Տ.Երկանյան, Մ.Մազմանյան, Հ.Մարգարյան, Ա.Ահարոնյան, Ս.Սաֆարյան և ուրիշներ (ավագ սերնդի ներկայացուցիչներից՝ Ն.Բունիաթյան): Նրանք խմբավորվում են Պրոլետար Ճարտարապետների Կազմակերպության մեջ (ОПРА Армения), որը 1929-ին հիմնադրել էին Մոսկվայի ВХУТЕМАС-ում (բարձրագույն գեղարվեստատեխնիկական

արվեստանոց) կրթություն ստացած Կ.Հալաբյանը, Գ.Քոչարը, Տ.Երկանյանն ու Մ.Մազմանյանը (նրանց ուսուցիչներն են եղել նոր ճարտարապետության առաջատար Վեսնին եղբայրները, Ա.Լացովսկին): Երիտասարդ ճարտարապետները հանդես են գալիս ժամանակի պահանջների ոգուն հարիր նոր գեղագիտական կողմնորոշման դիրքերից՝ նպատակ ունենալով ճարտարապետությունը հասանելի դարձնել հասարակության լայն խավերին: Առաջնորդվելով Վ.Գրոպիուսի 1919-ին ստեղծած Բաուհաուզի ծրագրի «հայտնագործել և ստեղծել ձևեր, որոնք կխորհրդանշեն դարաշրջանը» գաղափարով՝ նրանք մերժում են մեքենայական ժամանակաշրջանի ոգուն անհարիր ձևաստեղծման հին մոտեցումները: Նկատելի է նաև ֆունկցիոնալիզմի ադգեցությունը, ինչը նույնպես նպաստում է ճարտարապետության նոր սկզբունքների ներդրմանը [14; 39; 53]:

Կոնստրուկտիվիզմը դեմ է ճարտարապետության մեջ պատմական ժառանգության մեխանիկական կիրառմանը: Դրան հարող ճարտարապետներն ընդդիմանում են ոչ թե ուսումնասիրության և վերլուծության միջոցով մշակութային անցյալի ճանաչողությանն ու յուրացմանը, այլ պատմական փորձի կրկնօրինակմանը: Միևնույն ժամանակ կարևոր է նշել նաև, որ երիտասարդ ճարտարապետների այս սերունդը միանշանակորեն չի ընդունում նաև համաշխարհային կոնստրուկտիվիզմի բոլոր սկզբունքները: Նրանք բացառում են ոճի ինքնանպատակությունն ու արստրակտ դրսևորումները և գտնում են, որ ձևաստեղծման գործընթացում առաջնային նշանակությունը պետք է տրվի տեղական պայմաններին, նյութատեխնիկական և տնտեսական հնարավորություններին [13]:

Կոնստրուկտիվիստները զարգացնում են ռացիոնալիզացման, ստանդարտիզացման գաղափարները և հանդիսանում են առաջին տիպային նախագծերի ձեռնարկողները (Սինթետիկ կաուչուկի գործարանի բնակելի համալիր, Նալբանդյան 43, Աբովյան 19 բնակելի շենքեր): Կոնստրուկտիվիզմի շենքերը ոճական կոնտրաստ են հաղորդում Երևանի ճարտարապետությանը: Գեղարվեստական արտահայտչությունն այստեղ ձեռք է բերվում տրամաբանական պարզ միջոցներով: Այս ստեղծագործություններն աչքի են ընկնում հստակ հատակագծմամբ, անկյունային գլխավոր մուտքերով, երկրաչափական պարզ ձևերի բաժանումներով (Մաշտոցի 37, 44, Հանրապետության 62 բնակելի շենքեր): Կոնստրուկտիվիզմի շենքերին հատուկ են աստիճանավանդակի

ուղղահայաց ծավալի շեշտված դուրս բերումը շենքի զանգվածից, պատուհանների բացվածքների հորիզոնական ուղիղ շեշտումը, սվաղված ճակատները: Աստիճանավանդակի ուղղահայացը հաճախ հակադրվում է պատուհանների հորիզոնական շարքին (Աբովյան 32 բնակելի շենք): Հորինվածքներին բնորոշ է ասիմետրիան: Շենքերի ուրվագիծն անհանգիստ է և դինամիկ՝ հորիզոնական և ուղղահայաց շարժումների հակադրությամբ: Տարածված հնարք է սվաղի գույնի, քարի երանգի և մշակվածքի հակադրությունը [52]: Հավելված. 7, 8:

Երևանի կոնստրուկտիվիզմի ոգով ստեղծագործված բնակելի շենքերին բնորոշ են տնտեսական նպատակահարմարությունը, հստակ ֆունկցիոնալ կազմակերպումը, ռացիոնալ հատակագծումը, շինարարության արդյունաբերականացման հնարավորությունը, որոնք բոլորն առաջավոր մոտեցումներ են տվյալ ժամանակաշրջանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման գործընթացում [10]:

Ռոմանտիզմն ու ռացիոնալիզմը հայկական ճարտարապետության զարգացման հիմքերում: Ինչպես ցույց է տալիս հետազոտությունը, 1920-1930-ականներին Երևանում կացարանի ճարտարապետությունը զարգանում է երկու հակասական ոճական ուղղություններով՝ որոնց հիմքում պահպանողական ռոմանտիզմն ու նորարարության ձգտող ռացիոնալիզմն են: Եվ հատկանշական է, որ ժամանակի ոճական հենց այս երկու ուղղությունների համադրության բարդ գործընթացում են ձևավորվում XX դարի հայկական ճարտարապետության հետագա ընթացքի՝ առավել զարգացած և հասուն շրջանի հիմնարար սկզբունքները: Հին քաղաքի ոճական առանձնահատկությունների պահպանման և քաղաքային համալիրի նոր մասշտաբում զարգացման սկզբունքը, հիմնվելով դասական ժառանգության վերաիմաստավորման վրա, հանդիսանում է այն բազմակողմանի գործընթացը, որի որոնումների շրջանակում են դրվում XX դարի հայկական ճարտարապետության նոր էջի՝ 1940-1950-ականներին վառ արտահայտված ազգային-ռոմանտիզմի հիմքերը: Իսկ կոնստրուկտիվիզմի ճարտարապետության մեջ ծնված բազմաթիվ գաղափարներ կիրառվում են բնակելի ճարտարապետության առավել մեծամասշտաբ և զարգացած փուլում՝ զանգվածային բնակարանաշինության գործընթացում: Նման գաղափարների շարքից են տիպայնացման տարրերի մշակումն ու դրանց հիման վրա թաղամասերի ձևավորումը, բնակելի գոտու և հասարակական սպասարկման կազմակերպման աստիճանական

համակարգը, կրկնվող տարրերի հիման վրա կառուցապատման խոշոր հորինվածքների ձևավորումը:

1.3. Բնակելի ճարտարապետության զարգացման առանձնահատկությունները հետպատերազմյան տարիներին (1940-1950-ականներ):

Քաղաքի կառուցվածքի զարգացումն ու միասնության առաջին ձախողումները:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, բնականաբար, առաջնահերթ են դառնում պաշտպանական միջոցառումների հետ կապված նախագծերը: Սակայն պատերազմից հետո երկրում վերսկսված շինարարությունն առավել արագ տեմպ և լայն ծավալներ է ստանում, կապիտալ շինարարության մեջ ներդրվում են հսկայական միջոցներ: Շինարարության ընդգրկումն ծրագիրը բերում է նախագծային գործունեության աննախադեպ վերելքի՝ հիմք ստեղծելով ճարտարապետության ասպարեզում նոր ստեղծագործական որոնումների ծավալման համար:

1940-ականների կեսին քաղաքաշինական միջոցառումների արդյունքում Երևանի կառուցվածքը թևակոխում է զարգացման միանգամայն նոր փուլ: Զարգանում է արդյունաբերությունը, կառուցվում են խոշոր գործարաններ: Քաղաքն աստիճանաբար դառնում է ԽՍՀՄ-ի արդյունաբերական կենտրոններից մեկը: Աճում են նաև բնակելի շինարարության տեմպերը: 1920-1956 թվականներին Երևանում կառուցված 1.13 մլն. ք.մ. բնակելի մակերեսի 80 %-ից ավելին կառուցվում է 1939-1956 թվականներին: Նշենք, որ Երևանի բնակելի ֆոնդի աճի տեմպերի համեմատությունը Խորհրդային Միությունում նույն ժամանակաշրջանում զարգացող այլ քաղաքների հետ ցույց է տալիս, որ այս ցուցանիշով Երևանը գտնվում է զարգացման միջին մակարդակում (1920-1956 թվականների ընթացքում կառուցված բնակելի ֆոնդ. Նովոսիբիրսկ – 1.65, Չելյաբինսկ – 1.83, Կրասնոյարսկ – 0.75, Օմսկ – 0.49 մլն. ք.մ.) [54, 55]:

Արդյունաբերության բուռն զարգացումը և դրա հետ կապված՝ քաղաքային բնակչության աճը, հերթական անգամ լուրջ խնդիրներ են առաջադրում Երևանին: Գլխավոր հատակագծով հատկացված տարածքները գրեթե ամբողջովին կառուցապատված են անհատական տներով, բնակելի շենքերով և արդյունաբերական

ձեռնարկություններով: Դա հանգեցնում է նոր գլխավոր հատակագծի անհրաժեշտությանը: Քաղաքի ճարտարապետական բաժնում քաղաքի հետագա 15 տարիների զարգացման համար մշակված Երևանի նոր՝ երրորդ գլխավոր հատակագիծը (մասն. խմբի ղեկ.՝ Ն.Զարգարյան) ՀԽՍՀ-ի Կառավարությունը հաստատում է 1951-ին: Այն նախատեսում է քաղաքի տարածքների զգալի ընդլայնում: 15 տարվա ընթացքում բնակելի ֆոնդը նախատեսվում է ավելացնել 1.25 մլն. ք.մ.-ով, իսկ հաշվարկային ժամանակի ավարտին (1965-ին) բնակչությունը կանխորոշվում է 450 հազար մարդ: Կառուցապատման տարածքների արդյունավետ օգտագործման նպատակով պլանավորվում է ավելացնել հարկայնությունը (5-6 հարկ): Նախատեսվում են նաև քաղաքի նոր գոտևորում, բարեկարգման, տրանսպորտային շարժման, սանիտարական վիճակի բարելավման աշխատանքներ [7; 10; 13]:

Քաղաքի զարգացումը նախատեսվում է հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևմտյան ուղղություններով՝ Հրազդան գետի հունի երկայնքով: Քաղաքային տարածության մեջ են ներառվում Երևանին սերտորեն կապված բնակավայրերը: Քաղաքի սահմանն անցնում է Հրազդան գետի աջ ափը: Սակայն կանխորոշված տարածքների ընդլայնումը կյանքի է գալիս հաջորդ տասնամյակում, իսկ 1950-ականների առաջին կեսին Երևանը շարունակում է զարգանալ մեծամասամբ կենտրոնական հատվածում: Պետք է նկատել, որ զարգացման ծրագրի այս անհամաչափությունը ծնում է նոր խնդիրներ: Մի կողմից՝ խոշոր տարածքների ներգրավումը չի ուղեկցվում դրանց կառուցապատման իրատեսական մոդելների հստակ պատկերացմամբ: Այդ մասշտաբի տարածքները կառուցապատել ավանդական սկզբունքներով անհնար է: Մյուս կողմից էլ՝ կենտրոնում շարունակվում է դասական կառուցապատման բուռն գործընթացը, որտեղ կարծես ուշադրությունից դուրս է մնում նոր գոտիների հետ քաղաքաշինական-հորինվածքային կապեր ունենալու խնդիրը: Հենց այս հանգամանքներն էլ պայմանավորում են քաղաքային համալիրի միասնության ձախողման առաջին քայլերը, որոնք, թերևս, քիչ նկատելի են այս շրջանում, սակայն վառ արտահայտվում են արդեն 1960-ականներից:

Կենտրոնի փողոցների համալիր կառուցապատումը: Կենտրոնի կառուցապատումը 1950-ականների սկզբին մտնում է առավել զարգացած փուլ: Աննախադեպ աճ է ապրում ճարտարապետության գեղարվեստական կողմը: Քաղաքի

կերպարում կառույցներն ավելի օրգանապես են ներգրավվում ընդհանուր կառուցապատմանը: Հրապարակների և փողոցների պատերազմից հետո իրականացված վերակառուցումն առավել շոշափելի է դարձնում նախկին տարիներին սկսված քաղաքաշինական միջոցառումները: Եթե նախկինում դրանք ընթանում էին փողոցների որոշակի հատվածներով, ապա 1950-ականներին արդեն ներգրավվում են ամբողջ պողոտաներ: Համալիր վերակառուցումը թույլ է տալիս փողոցները լուծել միասնական մասշտաբով: Ձևավորվում են քաղաքային նոր անսամբլներ, որոնք, ներգրավելով նաև կառուցապատման հին հատվածներ, ավելի ու ավելի են ենթարկվում քաղաքաշինական ընդհանուր գաղափարին: Դրանք ժամանակի գաղափարախոսությունն արտահայտում են ազգային գծերով օժտված ինքնատիպ ճարտարապետությամբ և հարուստ բազմազանություն են հաղորդում երևանյան քաղաքաշինական արվեստին [56]:

1940-50-ականներին կարգավորվում և բացվում են մի շարք գլխավոր փողոցներ, որոնք կապում են միջուկը նոր շրջաններին և հստակեցնում են քաղաքի կառուցվածքը (Բաղրամյան, Գր.Լուսավորիչ, Տիգրան Մեծ, Արշակունյաց և այլն): Կառուցապատումն այստեղ, կապված գլխավոր հատակագծի արդեն քննարկված խնդիրների հետ, ընթանում է տարբեր ձևերով, որտեղ, սակայն, դեռևս գերիշխում է դասական պարագծային կառուցվածքը: Ողջ փողոցի համալիր կառուցապատման փայլուն օրինակ է միասնական նախագծով մշակված Կիկյանը (ճարտ.՝ Գ.Թամանյան, Ֆ.Մայե, Ա.Նավասարդյան, Բ.Սարգսյան և ուրիշներ), որը կապում է քաղաքը նոր ձևավորվող աջափնյա գոտիներին: Բնակելի շենքերի մի քանի անսամբլների տարածական հորինվածքով է կառուցապատվում Գ.Նժդեհի փողոցը՝ կապելով Արշակունյաց պողոտան Շենգավիթի շրջանին: Բնակելի կառույցներով է ձևավորվում Գ.Նժդեհի հրապարակի անսամբլը (ճարտ.՝ Ա.Մինասյան) [10]: *Հավելված. 11, (Դ); 12, (Գ):*

Փողոցային միջավայրին բնորոշ է բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքը: Փողոցները մեծամասամբ կառուցապատվում են բնակելի շենքերով, սակայն ներգրավվում են նաև հասարակական շենքեր՝ նպաստելով ճարտարապետական կերպարի հագեցմանը: Փողոցների համալիր վերակառուցման գործընթացն ուղեկցվում է կոմունալ սպասարկման տարրերի հագեցմամբ: Աճում է կոմունալ տնտեսության համակարգի հզորությունը (էլեկտրամատակարարում, ջրամատակարարում, կոյուղի, տրանսպորտ և

այլն), ավելանում են մշակութային և առողջարարական հիմնարկները: Սկսում են իրականացվել ներթափանցալի տարածքների բարեկարգման որոշ միջոցառումներ (կանաչապատում, մանկական խաղահրապարակներ, ջրավազաններ):

Քաղաքաշինական-հորինվածքային գաղափարի խախտում. Բաղրամյան փողոցի կառուցապատումը: Կարևոր քաղաքաշինական միջոցառում է Հ.Բաղրամյանի անվան փողոցի շինարարությունը: Սկիզբ առնելով Մաշտոցի պողոտայից՝ այն անցնում է քաղաքի հետագա շինարարության համար հատկացված տարածքներով և կապում կենտրոնը հյուսիս-արևմտյան՝ Արաբկիրի շրջանի հետ: Սակայն պետք է նկատել, որ այս փողոցի կառուցապատումը յուրահատուկ բացառություն է քաղաքային համալիրում: Յուրահատկությունը հիմնական հատվածի սակավահարկ բնակելի կառուցապատումն է, ինչը տարածվում է նաև հարակից թաղամասերում: Կառուցապատումն իրականացվում է կարմիր գծից հետո՝ շենքերի առջև ձևավորելով կանաչապատ գոտի, որտեղ փոքր ծավալի առանձնատների ճարտարապետությունը խախտում է քաղաքային փողոցի մասշտաբը: Մասշտաբը խախտում են նաև 1-2-հարկանի մի քանի բնակարան ներառող շենքերը, որոնք կառուցվում են փողոցի սկզբնամասում՝ 4-5-հարկանի շենքերի հարևանությամբ: Փողոցի ճարտարապետական շեշտերն են ձևավորում պետական-հասարակական կառույցների խոշոր անսամբլները (ՀԽՍՀ ԿԿ Կենտկոմի (ներկայումս՝ ՀՀ Ազգային Ժողովի), Գիտությունների Ակադեմիայի և այլն), որոնք սակայն, զուրկ են փոխադարձ տարածական-հորինվածքային կապերն ապահովող կառուցապատման տարրերից: Սա կենտրոնի և նոր շրջանների կառուցապատման հորինվածքային կապերի ձախողման վառ օրինակ է: Սակավահարկ կառուցապատումն այստեղ չի ձևավորում քաղաքաշինական պահանջների բավարարման այն մակարդակը, որը բնորոշ է այդ ժամանակի Երևանի գլխավոր փողոցների անսամբլներին [56]:

Կացարանի ճարտարապետությունը ստեղծագործության և իրականության հակասության պայմաններում: 1950-ականների սկզբի բնակելի ճարտարապետության մեջ հետաքրքիր է դիտարկել սոցիալ-հոգեբանական և տնտեսական գործոնների անհամատեղելիությունը: Բնակելի կառուցապատումը շարունակում է իրագործվել պարագծային համակարգում՝ ձևագոյացման նախկին սկզբունքների հիման վրա, որոնց արդյունավետությունը խիստ ցածր է: Այս

հանգամանքը կարելի է բացատրել ինչպես անցյալի մոտեցումների իներցիոն շարունակությամբ, այնպես էլ նպատակաուղղված քաղաքականությամբ: Սակայն 1940-ականներին բնականակերեսի անհրաժեշտությունը շարունակաբար սրվում է, իսկ շինարարության տեմպերի ավելացումն ու արժեքի կրճատումը հրատապ խնդիրներ են: Ակնհայտ է արդյունաբերական շինարարության վրա հիմնված զանգվածային կառուցապատման դեռևս նախապատերազմյան շրջանում ծնված գաղափարների յուրացումը: Իսկ բնակելի ճարտարապետությունը շարունակում է ընթանալ հակառակ ուղով՝ նախապատվությունը տալով գեղագիտությանը: Կյանքն անլուծելի խնդիրներ է առաջադրում կացարանի ձևավորմանը, բայց հասարակությունը ճարտարապետության մեջ չի հրաժարվում հոգևոր գործոնի առաջնությունից և փորձում է հաղթահարել իրականության պահանջների և ստեղծագործական մոտեցման միջև խորացող հակասությունները: Այս երևույթն, ըստ ամենայնի, կապված է Հայրենական Պատերազմում տարված հաղթանակի հետ, որը կարծես երկրորդ շունչ է հաղորդում տասնամյակներ առաջ ծագած ազգային մշակույթի վերածնության գաղափարներին: Եվ ավելի քան 10 տարի բնակելի ճարտարապետությունը շարունակում է զարգանալ քաղաքային միջավայրի գեղագիտության ուղղությամբ՝ անտեսելով սոցիալ-տնտեսական խնդիրների բարելավման հրատապ պահանջը [13]:

1940-50-ականներին շարունակվում են բնակելի սեկցիաների կատարելագործման աշխատանքները, որոնց ճարտարապետահատակագծային լուծումների զարգացումը հետպատերազմյան շրջանում բնակելի շինարարության առջև դրված գլխավոր խնդիրներից է: Քաղաքաշինական և հորինվածքային նշանակության հետ կապված բարդ ուրվագծով շենքերի յուրահատուկ լուծումներին զուգահեռ մշակվում են նաև տիպային սեկցիաներ, որոնք ներդրվում են բնակելի շինարարության ոլորտում: Նոր առաջարկները միտված են տնտեսական ցուցանիշների բարելավմանն ու բնակելի-օգտակար մակերեսների աճին: Արդյունքում, կենցաղային պայմանների բարելավմանը զուգահեռ հնարավոր է դառնում որոշ չափով նվազեցնել նաև շենքերի արժեքը: Սա, իհարկե, ձեռքբերում է, սակայն բավարար չէ: Առանձին սեկցիաների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ կացարանի կառուցվածքի արդյունավետությունը նախկին տարիների համեմատությամբ էական չէ, լուծումներն էլ առավել արդյունավետ չեն [8; 46]:

Որոշ չափով կատարելագործվում են շինարարության մեթոդները: Բնական քարի մշակման մեխանիզացիայի արդյունքում շարվածքի արժեքը բավական իջնում է: Մեխանիզացիայի աճը և մի շարք դետալների գործարանային արտադրությունը թույլ են տալիս ավելացնել բնակելի շենքերի շինարարության տեմպերը: Արդեն հնարավոր է դառնում շինարարական մեկ սեզոնում կառուցել և շահագործման հանձնել 4-5-հարկանի շենք, ինչն առաջխաղացում է, սակայն՝ ևս անբավարար [8]:

Բնակելի շենքերի ճարտարապետությունը գլխավոր փողոցների անսամբլային կառուցապատման գործընթացում: Դեռևս 1920-ականների ավարտին ամրագրված փողոցների անսամբլային կառուցապատումը զարգացման գագաթնակետին է հասնում 1945-55 թվականներին՝ կապված հրապարակների և փողոցների ամբողջական վերակառուցման, բարեկարգման և նոր կառուցապատման աշխատանքների հետ: Գծային կառուցապատման հորինվածքների միավոր բնակելի շենքի արտաքին ճարտարապետական լուծումները դառնում են քաղաքի նոր կերպարի ձևավորման գլխավոր տարրը: Առաջին հարկը սպասարկմանը համատարած տրամադրելու միտումը բնակելի շենքը վերածում է բազմաֆունկցիոնալ կառույցի՝ հագեցնելով միջավայրի արտահայտչությունը: Կացարանի կերպարն արտացոլող ճարտարապետությունը մշտապես համահունչ է քաղաքային համալիրի անսամբլային բնույթին [39; 56]:

Կատարելապես վերախոփվում է կենտրոնական փողոցների կերպարը, որոնք ստանում են առավել միասնական և բարեկարգ բնույթ: Մաշտոց, Տիգրան Մեծ, Թումանյան, Ամիրյան, Աբովյան, Տերյան, Մոսկովյան, Բաղրամյան, Նալբանդյան, Չարենց և այլ փողոցները մեծամասամբ կառուցապատվում են բնակելի շենքերով: Վերջիններս ձեռք են բերում կառուցվածքի առավել խիտ ձևեր՝ հագեցվում և միասնական ոճական ուղղության է բերվում արտաքին ճարտարապետությունը, աճում է հարկայնությունը, ձևավորվում են տարածական-հորինվածքային դոմինանտներ (առաջին բազմահարկ բնակելիները): Այս բոլոր սկզբունքները միասին հանգեցնում են բնակելի շենքի արտահայտված մայրաքաղաքային բնույթի կայացմանը: Բնակելի շենքը վերջնականապես դառնում է փողոցների կառուցապատման գլխավոր տարրը: Ելնելով դրանից՝ կացարանի ճարտարապետության տարբեր օրինակները

նպատակահարմար է դիտարկել համապատասխան փողոցների կառուցապատման գործընթացում:

Մաշտոցի պողոտա. քաղաքաշինական հանգույցի ձևավորում: Ավարտուն տեսք է ստանում Մաշտոցի պողոտան: Շարունակվելով հարավ-արևմտյան ուղղությամբ՝ այն դուրս է գալիս Հաղթանակի կամուրջ: Գրիգոր Լուսավորիչ փողոցի հետ հատման հանդիպակաց անկյուններում կառուցված բնակելի շենքերը (Մաշտոցի 1,2,4, 1949 թ., ճարտ.՝ Գ.Թամանյան, Կ.Հակոբյան, Ռ.Իսրայելյան) ամրապնդում են քաղաքաշինական կարևոր հանգույցը՝ պողոտայի հարավային վերջավորությունը: Տարբեր հեղինակների նախագծած բնակելի շենքերը միավորվում են տարածական անսամբլում: Շենքերի արտահայտված անկյունային հորինվածքը՝ ամրապնդված անկյունների բարձրացմամբ, շեշտում է կարևոր փողոցների հատման հանգույցը, իսկ թևային վերջավորություններն էլ մի կողմից եզրափակում են Մաշտոցի պողոտայի կառուցապատումը, մյուս կողմից՝ բացում: Անսամբլի արտաքին ճարտարապետությունը մոնումենտալ է, ինչն, ըստ տարբեր մասնագետների, այնքան էլ բնորոշ չէ կացարանի մոտիվներին: Սակայն, երբ ճարտարապետությունը դիտվում է քաղաքային ամբողջության մեջ, արտաքին պահանջները երբեմն ավելի մեծ ազդեցություն են թողնում առանձին շենքի վրա, քան ներքինները: Քաղաքի ամբողջական տարածություն ձևավորելու գործընթացում առանձին շենքի լուծումները ենթարկվում են ավելի բարձր՝ քաղաքային կարգի պահանջներին: Ըստ Է.Յայդլերի, քաղաքաշինական միջավայրն ու փողոցը լիարժեք բնույթ են ձեռք բերում տարբեր շենքերի բազմության շնորհիվ, և միևնույն ժամանակ բոլոր այդ շենքերը ենթարկվում են փողոցին՝ որպես կազմակերպող ձևի: Այս մոտեցումը հիմնվում է քաղաքի կազմակերպման գաղափարի բարձրագույն մակարդակի վրա, որը միավորում է կառուցվածքի տարբեր մասերը: Ճակատի նշանակությունն, իրոք, հաճախ կապված է հենց քաղաքային ենթատեքստի հետ: Եվ պետք է նշել, որ այս իմաստով կենտրոնի մուտքի քաղաքաշինական հանգույցի ձևավորման մտահղացումը հաջողված է [8; 19; 27; 38; 57]: *Հավելված. 11, (Ա, Բ):*

Հանգուցային կառույցի մեկ այլ յուրահատուկ օրինակ է Իսահակյան փողոցին հարող հատվածում տեղադրված բնակելի շենքը (Մաշտոցի 50, ճարտ.՝ Գ.Թամանյան), որն առանձնանում է արտաքին ճարտարապետության հագեցած ձևերով:

Հատկանշական է, որ շենքի անկյունային հատվածում տեղադրված է կինոթատրոն («Նաիրի»), ինչն ամենևին չի խաթարում կառույցի հորինվածքային ամբողջությունը: Այս յուրահատուկ բազմաֆունկցիոնալ շենքում միասնական կառուցվածքի մեջ վարպետորեն միավորվում են բնակելի և ռեկրեացիոն ֆունկցիաները: Կառույցն ամրապնդում է փողոցների հատման անկյունն ու ներդաշնակվում Մաշտոցի պողոտայի հյուսիսային վերջավորության ավելի վաղ ձևավորված անսամբլին [50; 58]:

Հավելված. 11, (Գ):

Տիգրան Մեծի պողոտա. կուրդոներային հորինվածք և նուրբ համաչափություններ: Տիգրան Մեծի պողոտայի կառուցապատումը հյուսիսային հատվածի արմատական վերակառուցման արդյունքում հասնում է Հանրապետության հրապարակին՝ կապելով այն կայարանի հետ: Հանրապետության և Խորենացու փողոցների միջև ընկած հատվածում կառուցվում են բնակելի շենքեր: Հարավային հատվածում՝ կայարանից ոչ հեռու, նույնպես կառուցվում են միջին հարկայնության բնակելի և հասարակական շենքեր: Այս միջոցառումների արդյունքում այն վերածվում է արտահայտիչ ճարտարապետությամբ մայրաքաղաքային պողոտայի [8]:

Ծավալատարածական հորինվածքով հաջող է լուծված Սասունցի Դավթի հրապարակի հարևանությամբ տեղադրված բնակելի շենքը (Տիգրան Մեծի 66,68, ճարտ.՝ Հ.Բաբաջանյան): Շենքն ուշագրավ է արտաքին ճարտարապետությամբ: Ճակատի կենսուրախ բնույթը բնորոշ է կացարանի կերպարին: Հորինվածքի գլխավոր բնորոշիչը՝ միջին շեշտված հատվածով կուրդոները, աշխուժացնում է գծային կառուցապատման ուրվագիծն ու նկարվածքը [8]:

Հավելված. 12, (Բ):

Լուծումների հստակությամբ և ճակատի տարրերի լավ նկարվածքով է առանձնանում Երքաղխորհրդի բնակելի շենքը (Տիգրան Մեծի 21,23, ճարտ.՝ Հ.Հակոբյան), որը նույնպես ունի կուրդոներ: Նուրբ համաչափություններով կողային թևերն ու մի փոքր ետ նահանջող ճակատի միջնամասը ստեղծում են միասնական ծավալատարածական հորինվածք, որը, վերին հատվածում մետրիկ կրկնվող լոջիաների հանդիսավոր խմբի հետ միասին, շեշտում է պողոտայի նշանակությունը [7]:

Հավելված. 12, (Ա):

Սայաթ-Նովայի փողոց. ներդաշնակություն քաղաքային համալիրի դոմինանտին: Շարունակվում են Սայաթ-Նովա փողոցի կառուցապատման

աշխատանքները, որոնց արդյունքում այն Թումանյան փողոցին զուգահեռ Մաշտոցի պողոտան ևս մեկ արտերիայով կապում է Տերյան, Աբովյան, Նալբանդյան, Խանջյան, Հանրապետության, Իսահակյան և Չարենցի փողոցների հետ: Ճարտարապետական հիանալի անսամբլ է հանդիսանում Տերյան և Բայրոն փողոցների անկյունները ձևավորող համալիրը (Սայաթ-Նովա 3-7, ճարտ.՝ Զ.Բախշինյան), որը հորինվածքային մեկ օրգանիզմի մեջ է միավորում երեք ինքնուրույն բնակելի շենքեր՝ Հրատարակչությունների (Տերյան փողոցի կողմից), Գեղարվեստի Ֆոնդի (միջին մասում) և Էլեկտրատրեստի (Բայրոն փողոցի կողմից): Երկար ձգվածությունն ու ծավալային հորինվածքի բաղադրիչների ճիշտ ընտրված մասշտաբը, լավ նկարված դետալներն ու հաջող համաչափություններն արտահայտչություն են հաղորդում համալիրի կերպարին: Կողային թևերը լուծված են միջին հատվածին ներդաշնակ ձևերով: Շենքերն առանձնանում են կացարանի նպատակային հատակագծմամբ: Գեղարվեստի Ֆոնդի շենքում բնակարանը համադրված է արվեստանոցի հետ [8; 59]:

Հատկանշական է, որ ծավալային լուծմամբ շեշտվում է ոչ թե փողոցների հատման անկյունը, ինչը կարծես ավելի տրամաբանական է, այլ համալիրի միջնամասը (բարձր է մեկ հարկով): Նկատելի է նաև, որ գլխավոր ճակատի պլաստիկ միջոցները շեղված են կացարանի կերպարից՝ արտահայտելով որոշ չափով հասարակական շենքի բնույթ: Նման լուծումը պայմանավորված է, թերևս, հեղինակի ձգտմամբ՝ մոտնել ճարտարապետական մեկ անսամբլի մեջ հանդիպակաց գտնվող Օպերայի և Բալետի Թատրոնի շենքի հետ, ինչը, պետք է փաստել, հաջողվել է [58; 59]: *Հավելված. 13, (Բ):*

Տերյան փողոց. ճակատային հարթության ձևավորման նուրբ ճաշակ: Բնակելի շենքերով է կառուցապատվում Տերյան փողոցի Մոսկովյան-Սայաթ-Նովա հատվածը: Այստեղ կառուցված Գրողների բնակելի շենքը (Տերյան 61, 1946-1947 թթ., ճարտ.՝ Կ.Հակոբյան) հաջողությամբ է ներգրավվում Գեղարվեստի Ֆոնդի բնակելի համալիրի հորինվածքին և դառնում է ճարտարապետական անսամբլի ներդաշնակ մասնիկը: Հատուկ վարպետությամբ է աչքի ընկնում փողոցի ճակատի մշակումը: Նկատելի է ճարտարապետական-պլաստիկ միջոցների բազմազանություն. երկհարկանի, բարձր կամարաձև լոջիաներ, զարդաքանդակված գոտիներ և բազրիքներ, պատշգամբերի մետաղական ճաղեր: Առաջին հարկը՝ վերին երեք հարկերից անջատված պրոֆիլավոր քարե գոտիով, ձևավորված է խոշոր կամարաձև բացվածքներով, որոնք շեշտում են

հարկի հասարակական նշանակությունը (խանութ): Հատկանշական է, որ արտահայտչամիջոցների առատությունը չի ծանրաբեռնում ճակատը: Բոլոր տարրերը կազմակերպված են ռիթմիկ հստակ խմբերով, ինչը հորինվածքային ամբողջություն է հաղորդում ճակատին: Յուրաքանչյուր խմբի հիմքը համակցված երկհարկանի լոջիան է՝ մասնատված բարակ, նուրբ սյունով: Լոջիայի տակ պատուհանի զույգ բացվածքներ են: Լոջիայի երկու կողմերում տեղադրված են կորածն ցանցկեն ճաղերով կոնսոլային պատշգամբեր: Վերին հարկում այս պատշգամբերի բացվածքները, կրկնելով լոջիայի մոտիվը, ևս կամարածն են: Կորածն ցանցկեն ճաղերը կրկնվում են երկհարկանի լոջիաները հորիզոնական ուղղությամբ կիսող պատշգամբերում: Ճակատն ավարտվում է վարպետորեն դետալավորված քիվով [57; 58]: Հավելված. 13, (Գ):

Մոսկովյան փողոց. ազգային մոտիվների վերաիմաստավորում: Նալբանդյան-Թումանյան փողոցների հատվածում կառուցապատվում և բարեկարգվում է քաղաքի օղակաձև ուղղություններից մեկը՝ Մոսկովյան փողոցը, որի բացումը զգալիորեն բարելավում է քաղաքային տրանսպորտի աշխատանքը՝ տարբեր ուղղությունների միջև ստեղծելով այլընտրանքային օղակաձև կապ: Այստեղ իրականացված լավագույն կառույցների թվին է պատկանում Բաղրամյան փողոցի անկյունում տեղադրված Գյումուշ ՀԷԿ-ի բնակելի շենքը (Մոսկովյան 31, 33, ճարտ.՝ Գ.Թամանյան): Տարածական հորինվածքով այն խոշոր դոմինանտ կառույց է՝ ընդգրկելով Մոսկովյան, Սպենդիարյան և Զորյան փողոցներով եզրափակվող թաղամասի պարագծի կեսից ավելին: Համալիրի սիմետրիան կառուցվում է ուղղահայաց քաղաքի հյուսիս-հարավ հորինվածքային առանցքին և համընկնում է Պետական Կոնսերվատորիայի առանցքի հետ: Այս առանցքի վրա՝ Զորյան փողոցի կենտրոնում, ձևավորվում է կուրդոներ, որտեղ ճակատի լուծումների մասնակի փոփոխությունն աշխուժացնում է անընդհատ կառուցապատման միապաղաղությունը: Ճակատը՝ առաջին հարկում երեսապատված բազալտով, վերևում՝ Անիի տուֆով, ձևավորվում է կամարածն լոջիաների համաչափ գծագրված բացվածքներով և պատուհաններով: Ֆունկցիոնալ նշանակությամբ պայմանավորված զուսպ հանդիսավորությունը ճարտարապետության մեջ համադրվում է կացարանին բնորոշ ջերմության զգացմանը: Կերպարը հիմնվում է ազգային մոտիվների վրա (ձևավորման տարրեր, զարդաքանդակ), որոնք

վերաիմաստավորվում են ժամանակի պահանջներին համահունչ հորինվածքում [58]:
Հավելված. 13, (Ա):

Ամիրյան փողոց. մասշտաբի և տարածության զգացողություն: Քաղաքաշինական կարևոր միջոցառում է հանդիսանում Ամիրյան փողոցի վերակառուցումը՝ Մաշտոցի պողոտայից Հանրապետության հրապարակ ընկած հատվածում: Փողոցի հարավ-արևմտյան կողմում իրացվող փոքր տների հատվածը կառուցապատվում է բազմահարկ բնակելի շենքերով և դպրոցով: Քաղաքաշինական ընդհանուր մտահղացումը հիմնականում իրականացվում է՝ վերակառուցված հատվածում փողոցն ընկալվում է ճարտարապետական միասնության մեջ: Չնայած լուծումների տարբերությանը, շենքերի մասշտաբի ընդհանրությունն ու գունային ներդաշնակությունը նպաստում են կառուցապատման ամբողջական համալիրի ձևավորմանը: *Հավելված. 14, (Ա-Գ):*

Փողոցի կառուցապատման մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում հրապարակի անմիջական հարևանությամբ տեղադրված Սննդի Արդյունաբերության բնակելի շենքը (Ամիրյան 3, 1946-1947թթ., ճարտ.՝ Կ.Հակոբյան): Կարևոր է նշել, որ այս շենքի կառուցման ժամանակ հրապարակի ճարտարապետական անսամբլը դեռևս լիովին ձևավորված չի եղել: Իրականացված չեն եղել անմիջական հարևանությամբ տեղադրված «Արմենիա» հյուրանոցի, ինչպես նաև Կապի և Միությունների Տան շենքերը: Այդ պատճառով դեպի հրապարակ տանող շենքերի (որոնք նաև տեսանելի են հրապարակից) ճարտարապետության բնույթի և մասշտաբի ընտրությունը բավական բարդ խնդիր է եղել: Հեղինակն առաջադրել է երեք ծավալներից բաղկացած հանդարտ, սիմետրիկ հորինվածք. կարմիր գծից մի փոքր ետ տեղադրված գլխավոր մասնաշենք և երկու առաջ քաշված թևեր: Կողային թևերից բարձր միջին հատվածի հորինվածքային նշանակությունը շեշտվել է եռամաս լոջիայով: Շենքում ամրապնդված է հրապարակի ճարտարապետության հիմնական մոտիվը՝ կամարաշարը: Հեղինակն, իր խոսքերով, հաշվի առնելով հրապարակի կառուցապատման բնույթը, ձգտել է կառույցի ճարտարապետության մեջ առավելագույնս ապավինել ազգային ոճին: Դիտելով շենքի նախագծային տարբերակներն ու իրական տեսքը՝ կարելի է համոզվել, որ հեղինակն անընդհատ ձգտել է ավելի զուսպ լուծումների. խոշորացրել է տարրերի մասշտաբը, վերացրել է մասնատվածությունը, հրաժարվել դետալներից: Շենքի

ճարտարապետությունը լիովին համապատասխանում է գլխավոր հրապարակի մուտքի մոտ տեղադրվելու պատասխանատու դերին [57]: *Հավելված. 14, (Ա):*

Բաղրամյան փողոց. հանդիսավորություն և գերհագեցած ձևեր: Ի տարբերություն Բաղրամյան փողոցի հիմնական հատվածի ցածրահարկ տներով կառուցապատմանը, կենտրոնական միջուկին հարող հարավ-արևելյան վերջավորությունում կառուցվում են միջին հարկայնության բնակելի շենքեր: Այստեղ՝ Մոսկովյան փողոցի հատվածում տեղադրված Քաղխորհրդի բնակելի շենքը (Բաղրամյան 2, 4, ճարտ.՝ Գ.Աղաբաբյան, Է.Տիգրանյան) հետպատերազմյան շրջանի ամենախոշոր բնակելի կառույցներից է: Հաշվի առնելով շենքի տեղադրումը քաղաքաշինական կարևոր հանգույցում՝ ճարտարապետությունը լուծվում է համապատասխան արտահայտչությամբ: Ճակատային հորինվածքի հիմնատակն է երկու հարկի բարձրությամբ կոպտատաշ բազալտե ցոկոլային հատվածը: Ցոկոլային հատվածը եզրափակող քիվը մասնատում է ճակատային հարթությունը. վերևում երեսապատումը շարունակվում է Անիի տուֆով: Երկու հարկի բարձրությամբ, կրկնակի ճակտոնով ավարտվող լոջիաներն ու առանձին պատշգամբերը հարստացնում են ճարտարապետությունը [58]: *Հավելված. 14, (Դ):*

Հետաքրքիր է լուծված այս հանգույցում կառուցված մեկ այլ բնակելի շենքի ճարտարապետությունը, որը տեղադրված է Բաղրամյան և Մոսկովյան փողոցների հանդիպակաց անկյունում (Բաղրամյան 1, ճարտ.՝ Ա.Տեր-Ավետիքյան): Ճակատն այստեղ ձևավորվում է նուրբ որմնասյուների վրա հենվող դեկորատիվ կամարաշարով: Նույն մոտիվի իմիտացիան՝ երեք խորը լոջիաների տեսքով, կրկնվում է ներս ընկած կորածև ուրվագիծ ունեցող անկյունում: Դեպի խաչմերուկ ուղղված անկյունային լուծումն ամրապնդում է քաղաքաշինական կարևոր հանգույցը [7]: *Հավելված. 14, (Ե):*

Բաղրամյան փողոցի վրա կառուցված շենքերից է Դեմիրճյան փողոցի հատվածում տեղադրված «Կանազ» գործարանի բնակելի տունը (Դեմիրճյան 49, ճարտ.՝ Զ.Բախշինյան), որը բակի շուրջ Ռ-աձև պարագծային 3-հարկանի կառուցապատմամբ ձևավորում է ինքնատիպ հորինվածք: Ճակատները (հատակապես՝ ներքին բակի) մանրամասն դետալավորված են, ինչը խիստ արտահայտչական է դարձնում շենքի ճարտարապետությունը: Ներքին միջավայր ուղղված ձևավորումը, այգու հետ մեկտեղ, քաղաքային ծանրաբեռնված մայրուղու վրա ստեղծում են խաղաղ, գեղարվեստորեն հագեցած և ներդաշնակ բակային տարածություն: Սակայն տեղին է հիշատակել, որ

կառույցն իր ժամանակ բազմիցս քննադատվել է՝ բնակելի մակերեսի համեմատ շինարարական չափից ավելի մեծ արժեքի գոյացման համար: Մայրաքաղաքի գլխավոր փողոցի կառուցապատման գործընթացում չընդունելով տնտեսելու նման մոտեցումը՝ այնուամենայնիվ պետք է նկատել, որ ճակատների բարդ և չափից ավելի մոնումենտալ ձևերն իրոք որոշ չափով ծանրաբեռնում են շենքի կերպարը [7]:

Հավելված. 14, (2):

Թումանյան փողոց. ասիմետրիկ հորինվածքներ և քարերի պոլիխրոմիա:

Ավարտուն տեսք է ստանում Թումանյան փողոցը, որի կառուցապատման մի մասն իրականացվել էր 1920-1930-ականներին: Կառուցվում են նոր բնակելի շենքեր (Հանրապետության-Աբովյան, Մաշտոցի-Մոսկովյան հատվածներում), որոնք թարմ լուծումներով ներդաշնակվում են նախապատերազմյան տարիների կառուցապատմանն ու հագեցնում փողոցի գեղարվեստական կերպարը: Դրանցից է Նալբանդյան փողոցից ոչ հեռու տեղադրված Կոմունալ Տնտեսության բնակելի շենքը (Թումանյան 15, ճարտ.՝ Զ.Բախշինյան): Այստեղ հեղինակին, ցուցաբերելով գեղարվեստական ճաշակի նուրբ զգացողություն, հաջողվում է պարզ միջոցներով հասնել բնակելի շենքին բնորոշ կերպարի բացահայտմանը: Ճակատը բաժանված է յուրօրինակ համաչափություններով, լավ են նկարված բացվածքները, լոջիաները, պատշգամբերը: Հատկանշական է ճակատի հորինվածքում հարթության հորիզոնական մասնատումը երկու հավասար մասի: Դա կերպարի ընկալման իմաստով բավական բարդ խնդիր է, սակայն լուծված է հաջող կերպով, և մտահղացումն իրականացված է լիովին [8; 58]:

Հավելված. 15, (Ա):

Արտաքին ճարտարապետության նորարարությամբ է աչքի ընկնում Տերյան փողոցի անկյունում կառուցված Տեղական Արդյունաբերության Մինիստրության բնակելի շենքը (Թումանյան 34, 1945-46 թթ., ճարտ.՝ Գ.Աղաբաբյան): Հեղինակը ճակատների գեղարվեստական լուծման համար օգտագործում է քարերի պոլիխրոմիան: Դռների բացվածքների շուրջ սպիտակ ֆելզիտով իրականացված լայն, նուրբ զարդաքանդակված շրջակալները, նույն քարից ճակատը պսակող քիվի հետ միասին հստակորեն պատկերվում են պատերի հարթության վարդագույն ֆոնի վրա (Արթիկի տուֆ): Յուրաքանչյուր հատվածն իրականացված է բազալտով, ինչն ամրապնդում է ճակատների գունային բազմազանությունը: Քարի գույնի ընտրության, պատշգամբերի

մետաղական բազրիքների և ճակատի այլ տարրերի նուրբ նկարվածքի համադրությամբ և ողջ ճարտարապետության արտահայտիչ լուծմամբ հեղինակը հասնում է բնակելի շենքի կերպարի արտացոլման նոր, թարմ մեկնաբանության [58]:

Հավելված. 15, (Դ):

Ինքնատիպ է Կապի Մինիստրության բնակելի շենքի ճարտարապետությունը (Թումանյան 35, 1949 թ., ճարտ.՝ Կ.Հակոբյան), որտեղ հեղինակը փորձում է ստեղծել հետագա զարգացման հնարավորությամբ հորինվածք: Կառուցապատման ձգված գիծն աշխուժացնելու համար շենքն ավարտվում է անկյունն ամրապնդող բարձր հատվածով: Եզրի ուղղաձիգ զարգացումը շեշտված է նաև երկհարկանի համակցված կամարածև լոջիաներով: Ստեղծելով քաղաքաշինական շեշտ՝ հեղինակը նախատեսում է, որ շարունակությունը կկառուցապատվի ճարտարապետական իմաստով նմանատիպ ձևավորմամբ, ինչը թույլ կտա կազմակերպել լավ հավասարակշռված հորինվածքային անսամբլ (մտահղացումը չի իրագործվում) [57]:

Հավելված. 15, (Բ):

Նույն հեղինակի նախագծած Մասկաթնամթերքների Մինիստրության բնակելի շենքում (Թումանյան 7,9, 1946-1947 թթ., ճարտ.՝ Կ.Հակոբյան) նպատակ է դրվում լուծել փողոցների հատման հանգույցի բարդ և պատասխանատու հորինվածքային խնդիրը: Շենքի ողջ հորինվածքը բուֆ անկյունով շրջվում է դեպի խաչմերուկ, իսկ կենտրոնական մասը՝ շեշտվում եռամաս կամարաշարով զարդարված (միջին կամարի սահմաններում՝ լոջիա) և ճակտոնով պսակված յուրօրինակ ծավալով, որը զբաղեցնում է վերին երկու հարկերը: Ստորին հատվածում տեղադրված է բարձր անցում դեպի բակ: Կիրառված հնարքն առանձնապես լավ է ընկալվում անկյան ճակատային դիտակետերից: Անկյան հորինվածքի պարզեցված տարբերակը դիմիկ կրկնվում է շենքի թևերում՝ մուտքերի լուծումներում: Նշենք նաև, որ Թումանյան փողոցի ներկայումս գոյություն ունեցող նրբանցքը նախատեսվել է որպես փողոց, ինչից ելնելով էլ իրականացվել է սկզբնական կառուցապատումը (ներկայումս՝ մասնատված է փակուղիների) [57]:

Հավելված. 15, (Գ):

Մասշտաբի խախտում. ցածրահարկ կառուցապատման տարրերը: Չնայած որ 1951-ի գլխավոր հատակագծով բնակելի շինարարության մեջ նախապատվությունը տրվում է բազմահարկ շենքերին, այնուամենայնիվ Երևանի հետպատերազմյան շինարարության մեջ էական տեղ է զբաղեցնում նաև սակավահարկ

կառուցապատումը: Պատերազմից հետո քաղաքային բնակչության կտրուկ աճը, այլ գործոններից բացի, կապվում է նաև բազմահազար հայերի հայրենիք վերադառնալու հերթական՝ հայրենադարձության երկրորդ շրջանի հետ (1946-48 թթ.): Նրանց կացարանով ապահովելու խնդիրն առաջացնում է սակավահարկ տների զանգվածային շինարարության պահանջ, ինչը թույլ է տալիս գործընթացին ներգրավել նաև ապագա բնակիչների աշխատուժի ռեսուրսները: Զուգահեռ իրագործվում է նաև պետական գերատեսչական սակավահարկ բնակելի շինարարություն: Արդյունքում՝ մի շարք ոչ մեծ ծավալի բնակելի շենքեր ներգրավվում են նաև քաղաքի գլխավոր փողոցների կառուցապատմանը: Դրանցից են, մասնավորապես, Բաղրամյան փողոցի Մինիստրների Սովետի (ճարտ.՝ Մ.Գրիգորյան), Ֆիզկուլտուրայի և Սպորտի վարչության (ճարտ.՝ Կ.Հակոբյան) բնակելի շենքերը, Չարենցի փողոցի առանձնատները (ճարտ.՝ Գ.Աղաբաբյան, Գ.Մուշեղյան) և այլն: Չնայած որ այստեղ հաջողվում է հասնել կացարանի ճարտարապետության պարզ լուծումների, սակայն անհատական բնակելի շինարարությունն, ընդհանուր առմամբ, թուլացնում է փողոցների կառուցապատման անսամբլային բնույթը, քանի որ նման ծավալներն, անկախ ճարտարապետության որակից, չեն համապատասխանում քաղաքային մասշտաբին [46]: Հավելված. 14, (է):

Բնակելի շենքերի ճարտարապետահորինվածքային լուծումները: Առանձին բնակելի շենքերի ճարտարապետությունն առաջին հերթին պայմանավորվում է կառուցապատման քաղաքաշինական-հորինվածքային լուծումներով: Գծային կառուցապատման համակարգում կառույցների ճարտարապետաքաղաքաշինական նշանակությունը տարբեր է: Կախված փողոցի կառուցվածքում կրած նշանակությունից, տվյալ հատվածի քաղաքաշինական խնդիրներից և որոշակի իրավիճակից՝ բնակելի շենքերը ստանում են տարբեր լուծումներ: Ընդհանրացնելով Երևանի պարագծային կառուցապատման մեջ կիրառված մոտեցումները՝ կարելի է առանձնացնել բնակելի շենքերի ճարտարապետաքաղաքաշինական դասակարգման հիմնական մոդելները՝ շարքային, անկյունային, շեշտված և համալիր: Շենքերի նման նշանակությունը թելադրվում է քաղաքաշինական նախադրյալներով և արտահայտվում է ճակատային և ծավալատարածական լուծումներում [21; 40]: Հավելված. 22-24:

Շարքային շենքերը: Պարագծային կառուցապատման ուղղությունների միջին մասերում տեղադրված շարքային շենքերն ընդհանուր հորինվածքում ունեն հանդարտ, շեշտված հատվածների միջև ներդաշնակ կապ ապահովող տարրի նշանակություն: Ծավալատարածական և պլաստիկ միջոցներն այստեղ սահմանափակ են՝ պայմանավորված ընդհանուր անսամբլի շեշտված հատվածների հետ հորինվածքային ամբողջություն ձևավորելու խնդրով: Շարքային շենքի օրինակ է Տերյան փողոցում կառուցված, Գեղարվեստի Ֆոնդի համալիրին հաջողությամբ ներգրավված Գրողների տունը: Ճակատի ձևավորման ակնհայտ բազմազանությունն այստեղ լուծված է առանց հորինվածքային կենտրոնի: Դա հանդարտեցնում է ճակատն ու ներդաշնակում այն ընդհանուր անսամբլին, որտեղ գլխավորը դեպի Սայաթ-Նովայի փողոց շարունակվող հատվածն է: *Հավելված. 13, (Գ):*

Անկյունային շենքերը: Պարագծային համակարգի ուղղությունների հատումները ձևավորվում են անկյունային շենքերով: Ընդհանուր հորինվածքում դրանց դերը տարբեր ուղղությունների միջև տարածական կապ ապահովելն է: Կախված կառուցապատման տարբեր կողմերի հորինվածքային-ֆունկցիոնալ նշանակությունից՝ ծավալային-պլաստիկ միջոցների կիրառումն այստեղ փոփոխական է: Նման կառույցի օրինակ է Մսակաթնամթերքների Մինիստրության բնակելի շենքը Թումանյան փողոցում, որտեղ հատման հանգույցը կազմակերպված է կառույցի դեպի խաչմերուկ ուղղված բութ անկյունով պտտմամբ: Ճակատային լուծումների պլաստիկան կոնտրաստային չէ, և շենքն իր կերպարով ներդաշնակ անցում է կազմակերպում երկու փողոցների միջև: Այլ օրինակ է Մաշտոցի պողոտայի և Իսահակյան փողոցի հատման հանգույցում տեղադրված շենքը (Մաշտոցի 50), որտեղ անկյան ձևավորման յուրահատկությունը թելադրված է բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքով [40]: *Հավելված. 11, (Գ); 15 (Գ):*

Շեշտված շենքերը: Շեշտված շենքերի ձևավորումը պայմանավորվում է տվյալ հատվածի քաղաքաշինական-հորինվածքային խնդիրներով, ինչից կախված նման կառույցները տեղադրվում են պարագծային կառուցապատման տարբեր՝ անկյունային, կենտրոնական, միջանկյալ հատվածներում: Դրանք ընդհանուր համալիրի հորինվածքային կենտրոնն են, ինչից ելնելով ճակատներում պլաստիկ միջոցների կիրառումն առավել հարուստ է: Վերջինս էլ բերում է կառուցապատման մեջ այս

շենքերի շեշտված նշանակությանը: Նման օրինակներ են Ամիրյան փողոցի Սննդի Արդյունաբերության և Սայաթ-Նովա փողոցի Գեղարվեստի Ֆոնդի բնակելի համալիրները: Շեշտված կառույցի տեղադրումն առաջին դեպքում պայմանավորված է հրապարակի անսամբլի և փողոցի ճարտարապետության միջև հորինվածքային կապ ապահովելու, երկրորդ դեպքում՝ հանդիպակաց Օպերայի շենքի հետ ճարտարապետական մեկ անսամբլի մեջ մտնելու անհրաժեշտությամբ: Ծավալային լուծման հանդիսավորությունը, ճակատային բաղադրիչների համաչափ մասշտաբն ու նկարվածքը, քաղաքի դոմինանտների մոտիվների իմիտացիան հանդիսավորություն են հաղորդում այս կառույցներին և շեշտում նշանակությունը [58]: *Հավելված. 13, (Բ); 14 (Ա):*

Համալիր նշանակության բնակելի շենքերը: Երևանի բնակելի շենքերի անսամբլները, իրականացված միասին, թե տարբեր ժամանակներում, մեկ, թե մի քանի հեղինակների կողմից, մեծամասամբ ավարտուն հորինվածքներ են: Ճարտարապետաքաղաքաշինական դասակարգման տեսանկյունից, սակայն, համալիր նշանակություն նպատակահարմար է տալ միասնական նախագծված հորինվածքներին:

Համալիր նշանակության հորինվածքի տարբերակները, կախված դրված խնդիրներից և քաղաքաշինական պայմաններից, ձևավորվում են կամ գծային (փողոցի երկայնքով) կամ էլ պարփակ (թաղամասի պարագծով) կառուցապատմամբ: Դրանց առանձին հատվածները, հանդիսանալով ամբողջ կառուցվածքի տարրեր, համապատասխան ընդհանուր հորինվածքային գաղափարում զբաղեցրած տեղին՝ կրում են տարբեր որակներ: Այլ կերպ ասած՝ համալիր նշանակության կառուցվածքների առանձին հատվածները ձևավորվում են շարքային, անկյունային և շեշտված շենքերին բնորոշ յուրահատկություններով: Համալիր լուծման վառ օրինակ է Մոսկովյան, Սպենդիարյան և Զորյան փողոցներով եզրափակվող թաղամասի պարագծի մեծ մասն ընդգրկող Գյումուշ ՀԷԿ-ի բնակելի շենքը, որի գծային երկարությունը հասնում է շուրջ 320 մետրի: Նման երկարության պարագծային կառույցի տարբեր հատվածներում տեսանելի են շարքային, անկյունային և շեշտված շենքերի ծավալային-հորինվածքային և պլաստիկ լուծումների արդեն քննարկված հատկությունները [40]: *Հավելված. 13, (Ա):*

Գծային-հորինվածքային մոդել. ձևավորման ներքին և արտաքին գործոնները:

Բնակելի շենքի հորինվածքային ձևագոյացման նախապայմանը կառուցապատման տեսակն է, որի հատակագծային կառուցվածքն էլ կանխորոշում է ծավալի ձևավորումը: Պարագծային կառուցապատումը ենթադրում է կառույցների գծային-հորինվածքային մոդելը՝ տարածահատակագծային կազմակերպում պարփակ հորինվածքներով: Գծային կառուցապատման հորինվածքային ձևավորումն էլ պայմանավորվում է ներքին և արտաքին գործոններով, ինչը հստակ է Երևանի բնակելի շենքերի կառուցվածքում: Արտաքին գործոնները որոշվում են համալիրի և քաղաքի կապերով, ներքինները՝ ներքին համակարգից բխած պահանջներով: Համաձայն այս գործոնների՝ կառուցվածքի յուրաքանչյուր տարր ստանում է իր հորինվածքային ֆունկցիային համապատասխան լուծում, որոնց համադրությունն էլ ստեղծում է համալիրի ընդհանուր հորինվածքն ու ապահովում դրա կապը քաղաքի համակարգի հետ: Ներքին և արտաքին միջավայրերի տարբեր բնութագրերն արտահայտվում են, մասնավորապես, ճակատներում [20; 60]:

Կառուցապատման երկարաձիգ ճակատները, որոնք բաժանում են տարածությունը, գտնվում են տարբեր պայմաններում, ինչից կախված էլ ստանում են տարբեր՝ պարփակ կամ բաց բնույթ: Պարագծային կառուցապատման արտաքին և ներքին միջավայրեր ուղղված ճակատների լուծումները տարբեր են: Արտաքին ճակատները մտնում են քաղաքային համակարգի հորինվածքի մեջ: Դրանք հանդիսավոր են, շքեղ, համահունչ փողոցի մասշտաբին: Միևնույն ժամանակ դրանք պարփակ բնույթի են՝ բացվածքների մակերեսը փոքր է: Իսկ ներքին ճակատները պարզ են՝ օժտված բնակելի միջավայրին հարիր հանդարտությամբ: Այստեղ գերիշխող մասշտաբը որոշվում է մարդու և տարածական միջավայրի անմիջական շփմամբ: Ճակատները բաց են դեպի միջավայր և ներառում են մեծ բացվածքներ: Ներքին և արտաքին ճակատներում բացվածքների հարաբերությունն ակնհայտ երևում է շենքերի հատակագծերում [60]: *Հավելված. 16, (Բ):*

Բնակելի շենքի արտաքին և ներքին ճակատների տարբերությունը գծային կառուցապատման հորինվածքում բացառիկ երևույթ չէ: Այն բնորոշ է պարագծային համակարգի բոլոր դեպքերին: Կ.Զիտտեն, ուսումնասիրելով Հռոմի տարբեր տաճարները, եզրակացնում է, որ դրանց մեծ մասում յուրաքանչյուր ճակատ լուծված է

տվյալ միջավայրին համապատասխան, իսկ կառույցի ներքին «իսկության» արտացոլման խնդիր երբեք չի դրվել [27]: Սակայն մյուս կողմից, պետք է նկատել, որ Երևանի կառուցապատման մեջ չի հաջողվում խուսափել «փողոց-միջանցքներ»-ի ձևավորման մշտական խնդրից՝ ներքին միջավայրին հատկացվող ուշադրության պակասից: Չնայած նախագծային լուծումներին, ներքին ճակատները գրեթե երբեք չեն իրականացվում հավուր պատշաճի: Դրան էլ ավելացնելով արտաքին և ներքին լուծումների որակական տարբերությունը՝ միջավայրերի կոնտրաստը հասնում է չափազանց մեծ աստիճանի: Եվ որակական իմաստով հետաքրքրություն են ներկայացնում միայն գլխավոր՝ քաղաքային միջավայր ուղղված ճակատները:

Ճակատի ձևավորման գործընթացում կարևոր են ծավալային-պլաստիկ լուծումները, որոնք համապատասխանում են ճակատի դերին և քաղաքային համալիրում կրած հորինվածքային ֆունկցիային: Կախված կառուցապատման մեջ զբաղեցրած տեղից՝ ճարտարապետաքաղաքաշինական դասակարգման համաձայն, յուրաքանչյուր դեպք բերում է ծավալային-պլաստիկ լուծման սեփական առանձնահատկություններին [61]:

Գլխավոր ճակատների պլաստիկ լուծումներում կիրառվում են բազմաթիվ հնարքներ. հարթության հորիզոնական և ուղղաձիգ ջլատումներ, տարբեր տարրերի խմբավորման շնորհիվ հորինվածքային հավասարակշռության ձևավորում, դեկոր, երեսապատման նյութի և մշակվածքի փոփոխություն: Ճարտարապետական սիրված մոտիվներից է ճակատի զգալի հատվածի ձևավորումը որպես մեծ, յուրօրինակ պատշգամբ, որի առկայությունը պայմանավորված է քաղաքաշինական նախադրյալներից բխող շենքի բարդ ուրվագծով, կամ էլ՝ դրան հանդիսավոր մասշտաբ հաղորդելու ձգտմամբ: Նման պատշգամբերը չեն կրկնվում բոլոր հարկերում, դրանք կարող են ձգվել որևէ հարկում՝ շենքի ողջ երկարությամբ, կամ որևէ շեշտված հատվածում զարգանալ ուղղաձիգ՝ իրենց հզոր տարածության մեջ ներգրավելով առանձին կոնսոլային պատշգամբերը: Նման լուծումը մշտապես կապվում է արտաքին ճարտարապետության հետ և ֆունկցիոնալ իմաստով նշանակություն չունի: Այլ սիրված մոտիվ է ճակատի ստորին հատվածում կոպտատաշ քարի կիրառումը, իսկ վերևում՝ սրբատաշ քար կամ սվաղ: Նման լուծման շնորհիվ ճակատի հարթությունը ջլատվում է հորիզոնական գոտիների, որոնցից յուրաքանչյուրը համապատասխանում է առանձին ֆունկցիոնալ բովանդակության: Ֆունկցիային

զուգահեռ նյութի և մշակվածքի փոփոխությունը թույլ է տալիս նաև ներդաշնակել ճակատային լուծման տարբեր միջոցները [10; 48; 62]: *Հավելված. 11-15:*

Բնակելի շենքերի ճարտարապետության մեջ նկատելի է հորինվածքային միապաղաղությունից խուսափելու ձգտումը: Հորինվածքի տարրերի հավասար արժեքի և որակի պարագայում ամբողջություն չի ձևավորվում: Ելնելով դրանից՝ ծավալային-պլաստիկ լուծումները չեն սահմանափակվում երկարաձիգ հատվածներում տարրերի բազմակի կրկնությամբ: Ծավալային կոնտրաստի տարբեր միջոցները՝ սիմետրիան և ասիմետրիան, ուղիղ և կորագիծ ձևերի համադրությունը, կուրդոներները, փոփոխական հարկայնությունը, ուրվագիծը թույլ են տալիս հաղթահարել միատիպությունն ու բարձրացնում ընդհանուր համալիրի գեղագիտության որակը: *Հավելված. 11-15:*

Ծավալային-պլաստիկ միջոցների նման բնույթը հաճախ չի սահմանափակվում մեկ շենքի հորինվածքով: Այն վերաբերվում է խոշոր ճարտարապետական անսամբլների, որոնք երբեմն նախագծվել են մեկ հեղինակի կողմից միաժամանակ, երբեմն էլ՝ տարբեր հեղինակների կողմից տարբեր ժամանակներում: Պահպանելով քաղաքի կառուցվածքի հորինվածքային օրինաչափությունները՝ դրանք ձեռք են բերում միասնական անսամբլներին բնորոշ կազմակերպված հորինվածք և գեղարվեստական կերպար:

Հորինվածքում կարևոր են նաև տարածության ընկալման հետ կապված ձևավորման արտահայտչամիջոցների տեսակն ու քանակական չափորոշիչները: Պարագծային կառուցապատման դասական հորինվածքներում ընկալման ողջ ծավալը խտանում է շենքերի գլխավոր ճակատի վրա: Այդ սահմանում էլ ապահովվում է հորինվածքի անհրաժեշտ հագեցվածությունը՝ ճակատների մասնատվածություն, ռիթմիկ և պլաստիկ միջոցներ: Սակայն, տարբեր հատվածների տարածական փոխկապվածությամբ ձևավորվող ընդարձակ հորինվածքներում տեսադաշտ ընկնող օբյեկտներին ավելանում է նաև տեսողական տպավորությունների փոփոխությունը, իսկ մարդու ընկալման հնարավորությունն անսահմանափակ չէ: Հորինվածքում նման տարրերի չափից ավել կամ պակաս լինելու հանգամանքն առաջացնում է գերբեռնվածության կամ անբավարարվածության զգացումներ: Հենց արտահայտչամիջոցների հագեցվածության ճիշտ աստիճանն է կանխորոշում Երևանի

բնակելի շենքերի հորինվածքային ամբողջական ընկալումը [19; 20; 61]: Հավելված. 11-15:

Սպասարկման համակարգի կազմակերպումը. բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածք:— Բնակելի շենքերի հորինվածքային ձևագոյացման վրա էական ազդեցություն է թողնում բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքը՝ բազմազանություն հաղորդելով կառուցապատման արտաքին ճարտարապետությանը: Այն պայմանավորվում է քաղաքի կառուցվածքում ֆունկցիոնալ ինտեգրված համակարգի ներդրմամբ: Դրա արդյունքում՝ 1930-ականների երկրորդ կեսից բնակելի շենքերի մեծամասնությունը սկսում է ներառել հասարակական սպասարկման ֆունկցիաներ: Այլ ֆունկցիաների ներառումը ոչ միայն խթանում է քաղաքի տարածության սոցիալական փոխկապվածությունը, այլ նաև բազմազանություն հաղորդում շենքերի ճարտարապետությանը [60; 63]:

Շենքերի ճարտարապետության ձևավորումը ելնում է տարբեր ֆունկցիաների պահանջներից: Ֆունկցիոնալ կազմն էլ ազդում է հատակագծային և գեղագիտական լուծումների վրա: Հատակագծման մեջ բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքն արտացոլվում է առանձին գոտիների ձևավորմամբ և անհրաժեշտ պայմանների ապահովմամբ (մոտեցումներ, մուտքեր, ներքին կառուցվածք): Ճարտարապետահատակագծային առանձնահատկություններն էլ արտահայտվում են գեղարվեստական լուծումներում:

Ճակատում բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքի ազդեցությունը բխում է հատակագծով թելադրված ֆունկցիոնալ ուղղահայաց (երբեմն նաև հորիզոնական) գոտևորման սկզբունքից, որը բնակելի-բազմաֆունկցիոնալ շենքերի ձևավորման հիմնական միջոցն է: Արտաքին ճարտարապետական լուծումներում ձևավորվում է ճակատում տարբեր ֆունկցիաներին բնորոշ կառուցվածքի ներդաշնակման սկզբունքը: Տարբեր կառուցվածք և դրանից բխող լուծումներ պահանջող ֆունկցիաները հանդես են գալիս միասնական ճարտարապետությամբ: Բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքի բնորոշ արտահայտումն է առաջին հարկի (հասարակական) բացվածքների խոշոր մասշտաբի դիթմիկայի հակադրությունը վերին (բնակելի) հատվածի տարրերի խմբավորմանը, որտեղ դիթմը ստեղծվում է ոչ թե առանձին բացվածքներով, այլ դրանց միավորմամբ: Ճակատների տարբեր ֆունկցիոնալ հատվածներում կիրառվում են նաև

երեսապատման նյութի, ձևավորման պլաստիկ միջոցների և այլ հակադրություններ [63]:

Բազմաֆունկցիոնալ բնակելի շենքերը: Նման օրինակ է Գրողների բնակելի շենքը, որի առաջին հարկը տրամադրված է սպասարկման կառույցներին: Այստեղ կենտրոնական մեծ հատվածը զբաղեցնում է բնակելի գոտու մուտքերի միջանկյալ հատվածում տեղադրված խանութը: Եզրերում՝ բնակարաններ են: Խանութի գլխավոր մուտքը Տերյան փողոցից է, տնտեսականը՝ բակից: Նույն կերպ են լուծված նաև բնակելի հատվածի մուտքերը. դրանք ևս մոտեցումներ ունեն փողոցից և բակից: Բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքն ակնհայտ է արտաքին ճարտարապետության մեջ: Առաջին հարկի մեծ բացվածքների խոշոր մասշտաբը հակադրվում է վերին գոտում ավելի փոքր տարրերի խմբավորմանը: Գեղարվեստական լուծման հիմքում շենքի ֆունկցիոնալ զարգացած բովանդակությունն է [64]: *Հավելված. 13, (Գ); 16 (Դ):*

Այլ օրինակ է Մսակաթնամթերքների Մինիստրության բնակելի շենքը, որի վերին երեք հարկերը բնակելի են, առաջինը՝ բնակելի և առևտրային: Առաջին հարկում տարբեր ֆունկցիաների համադրությունը կապված է շենքի անկյունային բնույթի հետ, որից ելնելով՝ դրա մի հատվածը գտնվում է գլխավոր փողոցի, մյուսը՝ ներթաղամասային տարածություն գնացող երկրորդական փողոցի վրա: Դրա թելադրմամբ՝ առաջին հարկի Թումանյան փողոցի հատվածում տեղադրված է խանութ, մնացած գոտիներում՝ բնակարաններ: Հատկանշական է, որ առաջին հարկում տեղադրված խանութն ու բնակարանները միևնույն հարթության մեջ չեն: Խանութը մայթի հարթության վրա է, իսկ բնակելի հատվածում հատակը բարձրացված է, ինչի շնորհիվ կացարանը որոշ չափով մեկուսացվում է փողոցից: Բնակելի հատվածը և խանութն ունեն մուտքեր փողոցից և բակից: Ֆունկցիոնալ կառուցվածքն ազդում է ճակատային լուծումների վրա: Տարբեր ֆունկցիաների համադրումը բերում է ճակատի ձևավորման այլ հնարքի՝ նյութի և մշակվածքի հակադրության: Առաջին հարկի սահմաններում կիրառված է կոպտատաշ բազալտ, վերևում՝ սրբատաշ տուֆ [64]: *Հավելված. 15, (Ա):*

Բազմաֆունկցիոնալ է նաև Հանրապետության հրապարակի մոտ կառուցված Սննդի Արդյունաբերության բնակելի շենքը: Ելնելով տեղադրման վայրի նշանակությունից՝ առաջին հարկն այստեղ ամբողջովին տրամադրված է

հասարակական ֆունկցիաներին: Կապված հատակագծի փոփոխական ուրվագծի հետ՝ առաջին հարկի տարածությունը մասնատված է երեք հատվածների (ըստ նախագծի՝ միջինը՝ ռեստորան, կողայինները՝ խանութներ): Յուրօրինակ են լուծված բնակելի հատվածի մուտքերը: Շենքը բաղկացած է չորս սեկցիաներից, և որպեսզի առաջին հարկի տարածքը չափից ավելի չմասնատվի, բնակելի հատվածի մուտքերը խմբավորված են զույգերով: Դիտելով բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքի ազդեցությունը ճակատների լուծման վրա՝ այստեղ ևս կարելի է նկատել ձևավորման տարրերի մասշտաբի փոփոխությունը [57; 64]: Հավելված. 14, (Ա); 16 (Գ):

Ինչպես արդեն նշվեց, բնակելի-բազմաֆունկցիոնալ շենքերի ձևավորման հիմնական միջոցը ֆունկցիոնալ ուղահայաց գոտևորումն է: Սակայն լինում է նաև հորիզոնական գոտևորման տարբերակը, երբ տարբեր հատվածները տեղադրվում են ոչ թե միմյանց վրա, այլ կողք-կողքի՝ շենքի ողջ բարձրությամբ. ֆունկցիոնալ կազմը զարգանում է հորիզոնական ուղղությամբ: Նման օրինակ է «Նաիրի» կինոթատրոնի շենքը, որի յուրահատկությունը պայմանավորված է տարածահատակագծային լուծմամբ: Երկու փողոցների երկայնքով ձգվող բնակելի թևերի ուղղաձիգ հատվածները միմյանց նկատմամբ կազմում են սուր անկյուն, որը լծորդվում է միջնամասի կինոթատրոնի կորագիծ հարթությամբ: Ճակատի համապատասխան գոտիներն էլ ունեն սեփական բնորոշ լուծումները: Թևերի և անկյան ճակատների ճարտարապետական հարուստ ձևերում բնակելի հատվածի հանդարտ բնույթը հակադրվում է անկյան ձևավորման խոշոր մասշտաբին: Ճակատային պլաստիկայի մասշտաբային կոնտրաստը համահունչ է ֆունկցիոնալ ներքին բովանդակությանը [64]: Հավելված. 11, (Գ); 22-24:

Բնակելի շենքերի ճարտարապետահատակագծային լուծումներ. բարդ ուրվագծի մոդելները: Երևանի պարագծային բնակելի շենքերի ճարտարապետահատակագծային կազմավորումը կանխորոշվում է երկու հիմնական գործոններով: Մի կողմից դրանք տեղական պայմաններն են, որոնք բերում են սեկցիոն տիպի ընտրությանը: Մյուս կողմից՝ կառուցապատման քաղաքաշինական նախադրյալներն են, որոնք էլ, ելնելով շառավղաօղակային-ուղղագիծ փողոցային բարդ համակարգի յուրահատկություններից, հանգեցնում են ինքնատիպ ուրվագծով սեկցիոն շենքերի ձևավորմանը:

Սեկցիոն շենքերի հատակագծային լուծումները, հետևաբար, բազմազան են: Դա պայմանավորված է նաև բազմաբնակարան շենքի ձևավորման բարդ գործընթացով, որի շրջանակում 1-2-հարկանի փոքր ծավալի կառույցների զարգացումը եզրահանգում է 4-5-հարկանի, խոշոր, հաճախ հատակագծի բարդ ուրվագծով բնակելի-բազմաֆունկցիոնալ շենքերի ձևավորմանը: Միևնույն ժամանակ, դիտելով շենքերը հատակագծային կառուցվածքի հորինվածքային ձևավորման տեսանկյունից՝ նկատելի են որոշ օրինաչափություններ: Ելնելով դրանից՝ սեկցիոն շենքերի ճարտարապետահատակագծային լուծումները կարելի է խմբավորել երեք հիմնական տեսակի՝ պարզ սիմետրիկ, բարդ սիմետրիկ և յուրահատուկ [65]: Հավելված. 16, (Ա); 22-24:

Պարզ սիմետրիա: Այս տարբերակում շենքի հատակագծում կիրառվում է մեկ սեկցիա, որը կրկնվում է երկու և ավելի անգամ: Սեկցիաների քանակը պայմանավորված է տարածքի չափերով և շենքի երկարությամբ: Հորինվածքային սիմետրիայի առանցքն անցնում է սեկցիաները բաժանող պատով կամ միջին սեկցիայի կենտրոնով (կախված դրանց քանակից): Սեկցիաներն, իրենց հերթին, լինում են ինչպես սիմետրիկ, այնպես էլ՝ ասիմետրիկ: Ասիմետրիկի դեպքում, այնուամենայնիվ, կենտրոնական դոմինանտ սեկցիան բացակայում է, և դրանց քանակը հաճախ սահմանափակվում է երկուսով: Պարզ սիմետրիան առավել բնորոշ է շարքային շենքերին, սակայն կիրառվում է նաև շեշտված և անկյունային կառույցներում: Շեշտված կառույցում դրա կիրառման օրինակ է Թումանյան փողոցի կառուցապատման մեջ կարևոր դիրք զբաղեցնող բնակելի շենքը (Թումանյան 15): Սեկցիան այստեղ ասիմետրիկ է և, միջին պատի նկատմամբ հայելային տեղադրմամբ, ձևավորում է շենքի կառուցվածքը: Սեկցիայի կողային պատերից մեկն ունի բացվածքներ, և միևնույն շենքում այն հնարավոր է կիրառել ընդամենը երկու անգամ: Ճարտարապետահատակագծային նման լուծումը բնորոշ է շեշտված շենքերի ավարտուն հորինվածքներին [65]: Հավելված. 16, (Ա):

Բարդ սիմետրիա: Այս մոդելում կիրառված երկու սեկցիաներից մեկը սիմետրիայի կենտրոնն է, մյուսը, տեղադրվելով դրա թևերում, եզրափակում է հորինվածքը: Նման լուծումը բնորոշ է անկյունային և շեշտված շենքերին: Բարդ սիմետրիան փողոցների անկյունները և կառուցապատման տարբեր հատվածները շեշտող կենտրոնական սիմետրիկ հորինվածքների ձևավորման գլխավոր միջոցն է:

Բարդ սիմետրիան, սակայն, հանդիպում է նաև շարքային շենքերում: Նման օրինակ է Տերյան փողոցի Գրողների բնակելի շենքը, որտեղ, չնայած կողային խուլ պատերին, կիրառված է երկու տիպի սեկցիա: Միջինը սիմետրիայի կենտրոնն է, այն առավել հանդիսավոր է: Կողային հատվածներում կիրառված երկրորդ սեկցիան ընդհանուր առմամբ կրկնում է միջինի լուծումները և եզրափակում հորինվածքը: Շարքային շենքում նման լուծումը կապված է հողամասի չափերի հետ (հավասար բաժանումը թույլ չի տվել ստանալ միավոր սեկցիայի անհրաժեշտ լուծումներ) [65]: *Հավելված. 16, (Ա):*

Բարդ սիմետրիայի անկյունային շենքում կիրառման օրինակ է Ամիրյան և Զաքիյան փողոցների անկյունը ձևավորող կառույցը (Ամիրյան 5): Սիմետրիայի կենտրոնը միջին՝ անկյունային սեկցիան է, որի կողերում տեղադրված է երկրորդ սեկցիան: Անկյունային սեկցիան շեշտված է, եզրայինները լուծված են հանդարտ՝ գծային կառուցապատմանը ներդաշնակվելու միտմամբ: Այս շենքի հարևանությամբ կանգնած կառուցապատման մեջ շեշտված դիրք զբաղեցնող բնակելի շենքումևս կիրառված է բարդ սիմետրիան (Ամիրյան 3): Կենտրոնական սեկցիան կողայինների համեմատ տեղադրված է կարմիր գծից ետ և ձևավորում է կուրդոներ: Սեկցիաների գլխավոր և երկրորդական նշանակությունը շեշտված է նաև ճակատների ձևավորմամբ: Նման լուծումը պայմանավորված է ընդհանուր սիմետրիայի պայմաններում կենտրոնական մասի առավելագույնս շեշտման անհրաժեշտությամբ: *Հավելված. 16, (Ա):*

Յուրահատուկ կառուցվածք: Ճարտարապետահատակագծային նման լուծումները բնորոշ են քաղաքաշինական կառուցվածքի բարդ հանգույցներում տեղադրված և դրանով թելադրված յուրահատուկ, անկանոն հատակագծային ուրվագիծ ունեցող բնակելի շենքերին, որտեղ մեկ կամ երկու միանման սեկցիաներով անհնար է ձևավորել անհրաժեշտ կառուցվածք: Այստեղ կիրառվում են երկու և ավելի սեկցիաներ, որոնք, կախված ճարտարապետաքաղաքաշինական նշանակությունից և հատակագծային ձևի յուրահատկությունից, կազմավորում են հատակագծի ասիմետրիկ հորինվածքներ: Սեկցիաներից մեկը երբեմն կրկնվող է՝ պայմանավորված փողոցի երկայնքով ձգվող երկար հատվածի առկայությամբ: Յուրահատուկ կառուցվածքը, կապված հատակագծի բարդ ուրվագծի և ծավալի տարբեր հատվածների շեշտման անհրաժեշտության հետ, բնորոշ է անկյունային և շեշտված շենքերի լուծումներին [65]: *Հավելված. 16, (Ա):*

Շեշտված շենքում յուրահատուկ կառուցվածքի հետաքրքիր օրինակ է Թումանյան փողոցի կառուցապատման մեջ գլխավոր դիրք զբաղեցնող կառույցը (Թումանյան 35), որտեղ յուրահատկությունը պայմանավորվում է ոչ թե շենքի բարդ ուրվագծով, այլ քաղաքաշինական-հորինվածքային մտահղացմամբ: Կիրառված երկու սեկցիաներից մեկը դոմինանտ է, այն եզրում է, իսկ երկրորդականը հաջորդաբար կրկնվում է դրա շարունակությամբ: Նման լուծումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ շենքը նախագծման ժամանակ դիտվել է որպես ընդհանուր մտահղացման մասնիկ, իսկ հորինվածքային ասիմետրիան պետք է հավասարակշռության հասներ ամբողջական համալիրի սահմաններում [57]: *Հավելված. 16, (Ա):*

Բարդ հատակագծային ուրվագծին բնորոշ յուրահատուկ լուծման օրինակ է Սայաթ-Նովա փողոցի Տերյան և Բայրոն փողոցների միջև ընկած հատվածը ձևավորող շեշտված բնակելի շենքը, որի հատակագծային կառուցվածքում կիրառված են յոթ սեկցիաներ: Դրանցից կրկնվող է միայն մեկը, որը կիրառված է երկու անգամ հաջորդաբար, իսկ մնացած սեկցիաները յուրահատուկ են՝ պայմանավորված հատակագծային չափերի և ուրվագծի առանձնահատկություններով: Կրկնվող սեկցիաներով ձևավորված հատվածը Սայաթ-Նովա փողոցի վրա տեղադրված կենտրոնական շեշտված ծավալն է: Դրա երկու կողմերը շարունակում են երկու յուրահատուկ գծային սեկցիաները, որոնք տարբերվում են հատակագծային չափերով: Սրանց երկու կողմերը շարունակում են Տերյան և Բայրոն փողոցների անկյունները ձևավորող շեշտված սեկցիաները, որոնց տարբերությունը (վառ արտահայտված հատակագծում) կապված է փողոցների հատման անկյունների տարբերության հետ: Շենքը երկու ուղղություններում եզրափակող սեկցիաները ևս տարբեր են՝ պայմանավորված հատակագծային չափերի, փողոցների նշանակության և շարունակող կառուցապատման բնույթի տարբերություններով: *Հավելված. 16, (Ա):*

Բնակելի բջջի զարգացումը. բնակարանների տեսականին և կազմը: Ձևագոյացման նոր մոտեցումներով, տեխնիկայի արագ զարգացմամբ և կենցաղի փոփոխություններով պայմանավորված բազմաբնակարան շենքի հատակագծային կառուցվածքի ձևավորման բարդ գործընթացն ազդում է նաև բնակելի բջջի լուծումների վրա: Պետք է նկատել, սակայն, որ այս գործընթացում բնակելի բջջի կառուցվածքը ձևավորվում է հիմնականում ոչ թե ելնելով ներքին պահանջներից, այլ՝

հարմարվելով արտաքին ճարտարապետության և գեղարվեստական կազմավորման թելադրած պայմաններին: Այս հանգամանքն էլ պայմանավորում է կացարանի ներքին համակարգի տարբեր իմաստներով անկատար կառուցվածքի ձևավորումը [41; 46; 51]:

Պարագծային կառուցապատման բազմաբնակարան շենքերում բնակարանների տեսակները տարբեր են, սկսած 1-սենյականոցից (ննջատեղը՝ ընդհանուր սենյակում) մինչև 4-սենյականոց (3 ննջարան): Այս ժամանակաշրջանում ընտանիքների կազմն անհամեմատ ավելի մեծ է, քան այսօր: Բնակչությունն ապրում է մեծ ընտանիքներով, ինչով և պայմանավորված՝ ամենատարածվածը 3-սենյականոց բնակարաններն են (2 մեծ ննջարանով): Այստեղ կարևոր է հաշվի առնել, որ ննջարանը գրեթե երբեք չի նախատեսվում մեկ անձի համար, և, երկու ննջարանով բնակարանում ապրում են առնվազն 4, իսկ հաճախ՝ ավել բնակիչներ: Եվ դա էլ՝ առանձին ընտանիքներով բնակեցման պարագայում: Իսկ կոմունալ բնակեցման դեպքում, առավել ևս, բնակելի սենյակները տրամադրվում են առանձին ընտանիքների, և մեկ բնակարանի բնակիչների քանակն էլ ավելի է աճում: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ ընդհանուր սենյակն էլ հաճախ օգտագործվում է որպես ննջատեղ, ինչի արդյունքում այս բնակարաններում հնարավոր է մինչև 7-8 մարդու բնակեցում: Տարածված են նաև 2-սենյականոց բնակարանները, իսկ 1 և 4-սենյականոցները նախագծվում են ավելի սակավ: Բնակարանների մակերեսը խիստ փոփոխական է. 1-սենյականոց՝ 30-50 ք.մ., 2-սենյականոց՝ 45-80 ք.մ., 3-սենյականոց՝ 70-110 ք.մ., 4-սենյականոց՝ 90-125 ք.մ. (հաշվարկված է ձեռքբերված գրաֆիկական նյութերից) [48]: *Հավելված. 11-15:*

Անդրադառնալով բնակարանի կազմին՝ պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել դրա շարունակական զարգացմանը: Եթե 1920-ականներին դեռևս նկատելի է նախորդ շրջանին բնորոշ կազմի և կառուցվածքի ուղղակի կրկնությունը, ապա կարճ ժամանակ հետո ներառվող սենքերի կազմը ենթարկվում է լուրջ ձևափոխության: Ինժեներական համակարգերի զարգացմանը զուգահեռ բնակարանում աճում են սանիտարական տարածքները, և բալկոն իրականացվող կենցաղային ֆունկցիաներն ամբողջովին տեղափոխվում են կացարան: Ձևավորվում է լիարժեք սանհանգույցը: Կենցաղի բարելավման իմաստով էական նորարարություն է առանձին խոհանոցի ձևավորումը: Այս միտումներն, ըստ Ք.Ֆրեմփթոնի, նորություն էին նաև XX դարի առաջին տասնամյակների եվրոպական բնակելի ճարտարապետության համար:

Սանիտարահիգիենիկ պահանջների շարքում ուշադրության են արժանանում նաև այլ խնդիրներ՝ միջանցիկ օդափոխություն (բացառությամբ 1-սենյականոցների), արևահարում, տաք ջրամատակարարում, կենտրոնական ջեռուցում [56; 114]:

Ուսումնասիրելով բնակարանների հատակագծային լուծումները՝ կարելի է կազմել դրանց բնորոշ ֆունկցիոնալ գոտևորման սխեման: Դա ցույց է տալիս, որ կացարանում հստակ չէ ակտիվ և հանգստի գոտիների մեկուսացման խնդիրը: Ներքին տարածության մեջ չկան առանձին սենքերի որոշակի խմբավորումներ [48; 66]:

Հավելված. 11-15:

Ըստ ֆունկցիոնալ գոտևորման սխեմայի՝ յուրաքանչյուր բնակարանի կոմունիկացիոն միջուկն է նախասենյակը (միջանցքների հետ միասին): Բնակարանի և սենյակների մեծամասնության մուտքերը կազմակերպված են հենց այստեղից: Բացառություն են պատշգամբերը, որոնց մուտքն իրականացվում է ընդհանուր սենյակից, խոհանոցից կամ ննջարանից: Սակայն սենյակների և օժանդակ տարածքների փոխադարձ դիրքերում հստակ սկզբունք չկա: Օրինակ, ընդհանուր սենյակը հաճախ տեղադրված է տան խորքում, կամ սանհանգույցը՝ ննջարաններից բավական հեռու: Նման խնդիրները կապված են ինչպես ժամանակի ապրելակերպի յուրահատկություններով, այնպես էլ գեղարվեստական խնդիրներին առավել մեծ ուշադրություն հատկացնելու հետ:

Հետաքրքիր է սենյակների մակերեսների հարաբերության խնդիրը: Բնակարանների հատակագծերը դիտելիս՝ առաջին հայացքից դժվար է կողմնորոշվել, թե որն է ընդհանուր սենյակը: Դրա, ննջարանի և տնտեսական պատշգամբի մակերեսների հարաբերությունը խիստ տարբեր է ժամանակակից պատկերացումներից: Սա ևս կապվում է ժամանակի կենցաղի յուրահատկությունների հետ, երբ ակտիվ գոտու միջուկ ընդհանուր սենյակում իրագործվող գործընթացները սահմանափակ են, ննջարաններից յուրաքանչյուրը նախատեսված է մի քանի բնակչի համար, իսկ տնտեսական պատշգամբերն ունեն ընդարձակ ֆունկցիոնալ բովանդակություն [48]:

Հավելված. 11-15:

Կացարանի առանձին տարրերի դիտարկումը ցանկալի է սկսել մուտքի կազմակերպումից, որի լուծումներում ակնհայտ է կազմավորման գործընթացը: Բնակելի շենքերի առաջին միահարկ կառույցներում բնակարանի մուտքը

կազմակերպվում էր անմիջապես դրսից: Բնակարանն ուներ երկու մուտք՝ փողոցից և բակից: Գլխավորը (փողոցից) բացվում էր դեպի նախասենյակ, երկրորդը (բակից)՝ պատշգամբ, որն էլ իր հերթին կապվում էր ներքին տարածքների հետ: Նման լուծումներն անմիջականորեն պայմանավորված էին ավանդական տան հատակագծման սկզբունքներով, որտեղ նույնիսկ երկհարկանի կառույցներում բնակարաններն ունեին առանձին մուտքեր դրսից: 1920-ականների միահարկ շենքերում փողոցի կողմի գլխավոր մուտքի առջև կազմակերպվող խորը լոջիան ևս անցյալի ճարտարապետության մոտիվներից էր: Սակայն, բազմաբնակարան շենքի զարգացմանը զուգահեռ առանձին մուտքերի կիրառումը կորցնում է արդիականությունը՝ կապված վերին հարկերում դրա անարդյունավետության և ներքին բակի վերացման հետ (կենցաղային ֆունկցիաների տեղափոխումը կացարան): Սեկցիոն շենքերում բնակարանի մուտքը սկսում է կազմակերպվել աստիճանավանդակին կից հարթակից: *Հավելված. 11-15:*

Նախասենյակի ֆունկցիան այս բնակարաններում մի փոքր տարբեր է արդի տարբերակներից: Նախասենյակն այստեղ կացարանի առանձին հատվածները կապող կոմունիկացիոն օղակ է և գործունեության այլ ֆունկցիաներ չի կրում: Հատակագծային ուրվագծմամբ այն հիմնականում երկարաձիգ, հաճախ բազմաճյուղ միջանցքային տարածք է (միջանցքների լայն.՝ 1.2-2.0 մ): Նախասենյակի բնորոշ տրոհված բնույթն ուղղված է նաև առանձին հատվածների մեկուսացմանը, ինչը հատկապես վերաբերվում է խոհանոցային-սանիտարական հանգույցին, որի առջևի միջանցքն անջատում է այն բնակարանի տարածությունից: Նախասենյակներում բնական լուսավորություն չի նախատեսվում, արտաքին բացվածքներ դրանք չունեն: *Հավելված. 11-15:*

Ընդհանուր սենյակի ֆունկցիան բազմաբնույթ է: Այն ընտանիքի անդամների ընդհանուր հավաքատեղ է՝ համատեղ հանգստի և ժամանցի համար, սակայն ծառայում է նաև ճաշատեղ, իսկ որոշ դեպքերում էլ՝ ննջատեղ: Մուտքը նախասենյակից է, երբեմն այն կապվում է նաև պատշգամբի հետ: Սենյակը հաճախ անցումային է ննջարաններից մեկի համար: Կան նաև դեպքեր, երբ ննջարաններից մեկն ունի երկու մուտք՝ նախասենյակից և ընդհանուր սենյակից: Նման դեպքերը, երբ սենյակների անցումային կառուցվածքը կապված չէ միայն հատակագծման

անկատարության հետ, վկայում են, որ դրանք պայմանավորված են նաև կենսագործունեության այն հատկություններով, որոնք զգալիորեն փոխվել են ժամանակի ընթացքում: *Հավելված. 11-15:*

Ընդհանուր սենյակը հիմնականում տեղադրվում է մուտքային հատվածում, սակայն քիչ չեն դեպքերը, երբ այն գտնվում է բնակարանի խորքում: Սենյակն ապահովվում է բնական լուսավորությամբ: Մակերեսը՝ 18-32 ք.մ. սահմաններում: *Հավելված. 11-15:*

Այս ժամանակաշրջանի բնակարանում ննջարանի ֆունկցիան, ինչպես և այսօր, քունն ու հանգիստն է: Սակայն, ինչպես արդեն նշվեց, ննջարանը գրեթե միշտ նախատեսվում է երկու և ավելի մարդկանց համար: Սա պայմանավորված է ինչպես կացարանի հաճախակի կոմունալ բնակեցմամբ (ննջարանը՝ ողջ ընտանիքի համար), այնպես էլ ժամանակին բնորոշ ներընտանեկան ավելի սերտ հարաբերություններով և դրանցից բխող կենցաղով, երբ մեկ հարկի տակ ապրող մեծ ընտանիքների անդամներն՝ ըստ համապատասխան տարիքային և այլ չափանիշների, քնում են մեկ ննջարանում: Դրանով էլ պայմանավորված՝ ննջարանները երբեմն ունեն բավական մեծ մակերես. այն տատանվում է 10-27 ք.մ. սահմաններում: Ննջարանները տեղադրվում են բնակարանի արտաքին ուրվագծով, ապահովված են բնական լուսավորությամբ: Դրանք հաճախ կապվում են ընդհանուր սենյակի հետ, իսկ որոշ դեպքերում՝ առանձին դռնով կապվում իրար: Այնուամենայնիվ, դրանց հիմնական մուտքը նախասենյակից է: *Հավելված. 11-15:*

Ննջարանի մեկ այլ տարատեսակ է ննջախորշը: Հատկապես 1-սենյականոց բնակարաններում, որտեղ առանձին ննջարան չկա, հանդիպում են լուծումներ, երբ ընդհանուր սենյակի տարածության մեջ առանձնացվում է ննջախորշ: Սրանք լիարժեք սենյակներ չեն և ընդհանուր սենյակում մեկուսանում են եզրային տեղադրմամբ, կահավորմամբ և հարդարմամբ: Ննջախորշերի մակերեսը բավական փոքր է՝ 4-7 ք.մ., լուսավորությունն ապահովվում է ընդհանուր սենյակի միջոցով [48]: *Հավելված. 11-15:*

Նոր ձևավորված առանձին խոհանոցի ֆունկցիան սահմանափակվում է կերակրի պատրաստմամբ (ճաշատեղն՝ ընդհանուր սենյակում կամ պատշգամբում): Դրանով էլ պայմանավորվում են խոհանոցի փոքր չափն ու դիրքը բնակարանում: Այն գտնվում է մեկ խմբի մեջ կենցաղային այլ տարածքների հետ՝ խոհանոցային-սանիտարական հանգույցում: Միջանցքն, ինչպես արդեն նշվեց, հաճախ ունի առանձին ճյուղ, որից

կազմակերպվում են բոլոր այս սենքերի մուտքերը: Խոհանոցը հաճախ առանձին մուտքով կապվում է նաև տնտեսական պատշգամբին: Այն տեղադրվում է բնակարանի արտաքին ուրվագծով և ապահովված է բնական լուսավորությամբ: Մակերեսը բավական համեստ է՝ 5-12 ք.մ. սահմաններում: Փոքր մակերեսը կապված է նաև ժամանակի կենցաղային տեխնիկայի սահմանափակության հետ: *Հավելված. 11-15:*

Երևանի XX դարի առաջին կեսի կացարանի ձևավորման գործընթացում զարգացման մեծ ուղի են անցնում սանհանգույցները, ինչը կապվում է կենցաղի փոփոխությունների հետ: 1920-ականների առաջին բնակելի շենքերում սանհանգույցն ընդամենը զուգարան է: Բակում տեղադրված անցյալի ընդհանուր զուգարանը տեղափոխվում է բնակարան: Լոգարանի հասկացությունը դեռևս կիրառություն չունի. բնակիչներն օգտվում են քաղաքային բաղնիքներից: Սակայն շարունակական զարգացման գործընթացում՝ տաք ջրի համակարգերի ներդրմանը զուգահեռ, բնակարանի կազմում ներգրավվում է նաև լոգարանը: Որպես կանոն, զուգարանը և լոգարանն առանձին տարածքներ են. դրանց համատեղումը սկսվում է ավելի ուշ: Հատկանշական է նաև բնակարանի տարածության մեջ սանհանգույցի տեղադրման խնդիրը, որը ևս ենթարկվում է լուրջ փոփոխության: Եթե առաջին շրջանի շենքերում սանհանգույցները տեղադրվում են արտաքին ուրվագծով (բնական լուսավորություն և օդափոխություն), ապա բազմաբնակարան խոշոր շենքերի ձևավորմանը զուգահեռ դրանք հետզհետե տեղափոխվում են տան խորքը, բնական լուսավորություն չունեն, օդափոխությունն էլ կազմակերպվում է խողովակներով: Սանհանգույցները մեկ բլոկի մեջ են խոհանոցի հետ: Մուտքը նախասենյակից է կամ առանձնացված միջանցքից: *Հավելված. 11-15:*

Խոհանոցային-սանիտարական հանգույցի կազմում հաճախ նախատեսվում են նաև օժանդակ տարածքներ, որոնք կիրառվում են կենցաղային որոշ գործընթացների համար, կամ էլ որպես պահասենյակներ: Դրանք չունեն բնական լուսավորություն, դռան բացվածքով կապվում են միջանցքի կամ նախասենյակի հետ [48]: *Հավելված. 11-15:*

Ամառային տարածքների պահպանումը կացարանի նոր կառուցվածքում: Պատշգամբը բնակարանի թերևս այն տարածքն է, որի անկումն առավել զգալի է բազմաբնակարան շենքի ճարտարապետության զարգացման վերջին հարյուրամյակի

գործընթացում: Ավանդական տներում պարտադիր կիրառվող ամառային տարածքները ներկայումս բավական նվազել են, և հաճախ նույնիսկ չեն էլ նախատեսվում: Դրա պատճառները տարբեր են՝ մեծամասամբ կապված տնտեսական, ոչ կենցաղի խնդիրների հետ: Սակայն Երևանի կլիմայի պայմաններում դրանց առկայությունը կարևոր է: Ըստ ճարտարապետ Կ.Շմիդտի, «... Յուրաքանչյուր բնակարան պետք է ունենա բացօթյա տարածություն՝ պատշգամբ, որը բնակչին թույլ է տալիս երբեմն գտնվել կացարանի պարփակ տարածությունից դուրս: Բնական շրջապատի հետ շփումից զրկված մարդուն այն հնարավորություն է տալիս բազմահարկ շենքում թեկուզ մի պահ կտրվել արհեստական կլիմայի միջավայրից ...» [26; էջ 35]:

Ուսումնասիրելով Երևանում բազմաբնակարան շենքերի շինարարության առաջին տասնամյակների օրինակները՝ կարելի է նկատել, որ այս խնդրին մեծ ուշադրություն է դարձվում: Անցյալում բակի և տան միջանկյալ հատվածի անբաժանելի մասնիկը՝ պատշգամբը, իր բնական զարգացումն է ստանում բազմաբնակարան շենքում: Առաջին միահարկ շենքերում պատշգամբերն ամբողջությամբ պահպանում են նախկին կառուցվածքը. բնակարանի մուտքը բակից իրականացվում է հենց պատշգամբով: Բազմահարկ շենքերի տարածմանը զուգահեռ բակում իրականացվող մի շարք ֆունկցիաներ տեղափոխվում են բնակարան, վերանում է նաև բակից անմիջապես մուտքի հնարավորությունը: Սակայն պատշգամբերը չեն կորցնում նշանակությունը: Դրանք, ինչպես և նախկինում, ծառայում են տարվա շուրջ 9 ամիսների ընթացքում բացօթյա տարածքում հանգստի, սննդի ընդունման և նույնիսկ քնելու նպատակներով: Այսպիսով, պատշգամբը 1940-1950-ականներին շարունակում է հանդիսանալ կացարանի ամենաբազմաֆունկցիոնալ տարրը: Բնակարանների մեծ մասն ունի երկու պատշգամբ: Տնտեսականը տեղադրվում է բակի կողմում: Այստեղ են ընթանում վերը նշված բոլոր գործընթացները: Այն ունի բավական մեծ չափեր՝ 5.5-20.0 ք.մ., մուտքերով կապվում է ընդհանուր սենյակի և խոհանոցի հետ: Փողոցի կողմում տեղադրված մյուս պատշգամբը հաճախ դեկորատիվ բնույթի է: Մուտքը հիմնականում ննջարանից է, չափերը՝ 0.6-3.0 ք.մ. սահմաններում: *Հավելված. 11-15:*

Պատշգամբերի լուծման մեջ լայնորեն կիրառվում են Երևանի կլիմայի պայմաններում առավել հարմար լուծիաները: Դրանք, լինելով բաց ընդամենը մեկ

կողմից, պաշտպանված են քամիներից, արևային ճառագայթումից, փոշուց և յուրօրինակ միկրոկլիմայական պատնեշ են ստեղծում բնակարանի ներքին տարածքի և արտաքին միջավայրի միջև: Լոջիաները կիրառվում են բակային և փողոցային ճակատներում՝ ստանալով ձևավորման տարբեր լուծումներ: *Հավելված. 11-15:*

Բնակելի շենքերի գեղարվեստական լուծումները քաղաքի նոր կերպարի ձևավորման գործընթացում: Երևանի XX դարի առաջին կեսի բնակելի ճարտարապետությունը կարևոր նշանակություն է ունենում քաղաքային համալիրի գեղագիտության ձևավորման գործընթացում: Նման դերակատարությունը պայմանավորվում է տարբեր գործոններով՝ բնակելի շենքերի կառուցապատման ամենատարածված տեսակ և գեղագիտական ձևավորման հիմնական տարրեր հանդիսանալու հանգամանքով, քաղաքային բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքում կարևոր նշանակությամբ, քաղաքային համալիրի ճարտարապետական անսամբլների ձևագոյացման գործընթացում անմիջական մասնակցությամբ:

Առհասարակ, քաղաքային համալիրի հորինվածքային ձևավորումը քաղաքի տարածության կազմակերպման գործընթացի բարձրագույն մակարդակն է, որը միավորում է ընդհանուր կառուցվածքի առանձին մասերը: Տարբեր մակարդակի համակարգերի՝ առանձին շենքից մինչև ողջ համալիր, տարածական կազմակերպման համագործակցության մեջ յուրաքանչյուր կառույցի հորինվածքային լուծումը կախված է ընդհանուրի թելադրած պայմաններից: Եվ քաղաքային համալիրի ձևավորումը մեծամասամբ որոշվում է հենց բնակելի կառուցապատման յուրահատկություններով, քանի որ կացարանը քաղաքում զբաղեցնում է ամենամեծ տարածքները, և բնակելի շենքերը կառուցապատման ամենատարածված տեսակն են: Բնականաբար, Երևանի կառուցապատման գործընթացում բնակելի շենքերի արտաքին ճարտարապետությունը ևս քաղաքի կերպարի ձևավորման կարևոր գործոններից է: Խոշոր համաքաղաքային հասարակական շենքերն ու հուշարձանները քաղաքի կերպարի ձևավորման միակ տարրերը չեն: Դրանք ավելի շատ ճանաչողական, խորհրդանշական կառույցներ են, իսկ ընդհանուր քաղաքային համալիրի կերպարը կազմավորվում է կառուցապատման միավոր տարրերի՝ բնակելի շենքերի արտաքին ճարտարապետությամբ:

Ոչ պակաս կարևոր խնդիր է նաև բնակելի շենքերի արդեն քննարկված ֆունկցիոնալ բովանդակության նշանակությունը, ինչով պայմանավորված դրանք

հանդիսանում են փողոցների կառուցապատման բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքի տարրերը: Այսինքն, բնակելի շենքերի բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքն, իր հերթին, նպաստում է քաղաքային միջավայրի հագեցմանն ու դրան համապատասխան՝ մարդուն հաճելի գեղագիտության ձևավորմանը: Այդ շենքերը հանդիսանում են ոչ թե զուտ ներքին կառուցվածքին ենթարկվող մոնոֆունկցիոնալ կառույցներ, որոնց գեղագիտությունը ձևավորվում է միայն ներքին պահանջներով, այլ՝ ընդհանուր քաղաքային միջավայրի լիարժեք մասնիկներ, որտեղ յուրաքանչյուր շենքի կառուցվածքը բխում է ներքին և արտաքին միջավայրերի թելադրած տարբեր պայմաններից:

Այսպիսով, բնակելի կառուցապատման դերը Երևանի կերպարում մեծ է: Սակայն պետք է նկատել, որ չնայած նշված բազմազան գործոններին, քաղաքային համալիրի գեղագիտության մեջ կարևոր նշանակության գլխավոր նախադրյալը կացարանի արտաքին ճարտարապետական մեկնաբանությունն է: Ընթանալով ժամանակի համաշխարհային միտումներին հակառակ և տնտեսական իմաստով լինելով խիստ իռացիոնալ՝ ձևավորվող միասնական ազգային ոճն, այնուամենայնիվ, հանդիսանում է Երևանի ճարտարապետագեղարվեստական կերպարի գլխավոր բաղադրիչը:

Ազգային-ավանդական տարրի վերականգնման պահանջ. ազգային ռոմանտիզմը ճարտարապետության գործընթացում: Հետաքրքիր է փաստել, որ չնայած Երևանյան կոնստրուկտիվիզմի բազմաթիվ առավելություններին՝ կապված ճարտարապետության մեջ ռացիոնալ սկզբունքների կիրառման հետ, այնտեղ, սակայն, կարծես բացակայում է մեկ կարևոր տարր՝ ազգային ավանդույթի գործոնը: Երևանի փողոցների կերպարը ձևավորող բնակելի կառուցապատման մեջ ներդնելով համաշխարհային փորձում տարածված ուղղությունը՝ միևնույն ժամանակ կարծես բաց է թողնվում ազգային մոտիվի տարրը: Մյուս կողմից էլ, հասարակության սոցիալական, գաղափարական և հոգեբանական իրավիճակը ձևավորել է ճարտարապետության մեջ ազգային ավանդական տարրի վերականգնման պահանջը, որի շարունակական զարգացման գործընթացը խզվել է հարյուրամյակներ առաջ՝ XIV-XX դարերի միջև ընկած ժամանակահատվածում: Կարևոր է նկատել նաև, որ, ի տարբերություն բնակելի շենքերի, Երևանի զարթոնքը խորհրդանշող Կառավարական Տան և Օպերայի

Թատրոնի անսամբլներում արդեն ամրագրված է ազգային ճարտարապետության նորովի մեկնաբանության միտումը [13; 39; 67]:

Ըստ երևույթին, վերը նշված տարաբնույթ հանգամանքներն էլ հանգեցնում են 1930-ականների ավարտին Երևանի ճարտարապետության նոր շրջանի ձևավորմանը: Այն բնորոշվում է ազգային և դասական ճարտարապետության ավանդույթների վրա հիմնված ստեղծագործությունների մեծ շարքով: Քաղաքային կառուցապատման մեջ կոնստրուկտիվիզմը զիջում է ազգային-ռոմանտիզմին:

Ըստ Հ.Գիմմարի, «... Ճարտարապետական ոճը կլինի ճշմարտացի, եթե լինի այն հողի արտադրանքը, որի վրա գտնվում է, և՛ այն շրջանի, որը նրա կարիքն ունի ...» [31, էջ 106]: Նա գտնում է, որ միջնադարի և XIX դարի սկզբունքների համատեղումը նոր գաղափարների հետ կձևավորեն մի բացարձակ նոր ոճ, որը հիմք կհանդիսանա ազգային վերածննդի համար: XIX-XX դարերի սահմանագլխին համաշխարհային փորձում տարածվում է ազգային մշակույթի մոտիվների վերածնման գործընթացը: Ճարտարապետության ոլորտում նման զարգացումներ են նկատվում Ֆրանսիայում, Նիդերլանդներում, Բելգիայում, Իսպանիայում և այլ երկրներում: Ճարտարապետները տարվում են արդի, սակայն միաժամանակ ազգային ոճի փնտրումներով: Նրանց կարծիքով՝ նոր ազգային ճարտարապետության համար օրինակելի ձևերը պետք է փնտրել միջնադարյան տեղական ավանդույթներում: Ազգային ռոմանտիզմը Ֆինլանդիայում, մասնավորապես, պայմանավորվում է ազգային ոճի ստեղծման անհրաժեշտությամբ, որը պետք է տարբեր լինի Ռուսական Կայսրության պաշտոնական ոճից՝ ռոմանտիկ կլասիցիզմից: Այն նշանակալի ուժ է դառնում XX դարի սկզբին, երբ գաղափարական-ստեղծագործական հասունության շրջան է թևակոխում երիտասարդ գործիչների մեծ խումբ՝ կոմպոզիտոր Յան Սիբելիուսը, նկարիչ Ա.Հալլեն-Կալլելան, ճարտարապետներ Է.Սաարինենը, Ա.Լինդգրենը, Լ.Սոնկը: Իսկ Ճապոնիայում ազգային ճարտարապետության զարթոնքը կապվում է դարի կեսին միապետական ռեժիմի անկման և քաղաքացիական գաղափարների ձևավորման հետ: Ըստ Ք.Թանգեի, նոր ձևեր ստեղծելու ընդունակ ժողովրդի մշակութային էներգիան սկսում է իրագործվել միապետության անկումից հետո, և ճապոնական ավանդույթը վերածնվում է ստեղծագործական նոր ուղղությամբ [31; 68; 69; 70; 71; 72]:

Աշխարհի տարբեր անկյուններում տարածվող ազգային ռոմանտիզմի ալիքը XX դարի առաջին կեսին Հայաստանում ևս արտահայտվում է ազգային ճարտարապետության ավանդույթների վերածնմամբ, ինչը պայմանավորվում է հայկական պետականության վերականգնմանը զուգահեռ ազգային գաղափարների զարգացմամբ և մշակութային վերելքով: Նոր հասարակության ձևավորման գաղափարներով և պետականության վերականգնմամբ պայմանավորված մշակութային զարթոնքը նպաստում է ազգային ավանդույթի վրա հիմնված նոր ճարտարապետական ոճի ձևավորմանը:

Հին հայկական ճարտարապետությունը հանդիսանում է այն հարուստ գանձարանը, որի հիման վրա ստեղծագործական նոր փուլում կազմավորվում են երկրի ազգային բնույթն արտացոլող հորինվածքային ձևերը: Ա.Թամանյանը, ստեղծագործական ուղին երևանում սկսելով իրեն հարազատ կլասիցիզմի ոգով (Հանրային Գրադարան, Ֆիզիոթերապեվտիկ ինստիտուտ, Աստղադիտարան), ըստ երևույթին, զգում է այդտեղ դասական ձևերի կիրառման արհեստականությունը: Նոր իրականությունը պահանջում է ազգային մշակույթի հետ ամուր կապված նոր ձևերի փնտրումներ: Եվ Թամանյանը ճիշտ է գնահատում ազգային վերածնության գործընթացում ճարտարապետության պատմական առաքելությունը: Նա սեփական ստեղծագործության հիմքում դնում է ավանդականությանը հավատարիմ մնալու սկզբունքը, ինչի շնորհիվ հայ ժողովուրդը մշտապես պահպանել է հարուստ մշակութային ժառանգությունը: Ստեղծագործական հաշվետվության մեջ նա ասում է. «Սկսած 1923 թվականից իմ բոլոր աշխատանքներում ես փորձել եմ օգտագործել անցյալի մշակութային ժառանգությունը: Ես ձգտել եմ գտնել այնպիսի ձևեր, որոնք կհամապատասխանեն երկրի կլիմայական պայմաններին ու կարտացոլեն Հայաստանի ժողովրդական ստեղծագործությունը: Այդ գործերում ես ձգտել եմ գտնել ազգային ճարտարապետական ձևի և նոր գաղափարական բովանդակության համադրության լուծումը» [36; էջ 37]: Թամանյանն իր ստեղծագործությունում որդեգրում է փիլիսոփայորեն իմաստավորված և գեղարվեստորեն կատարյալ ազգային-ռոմանտիկ ճարտարապետության մեջ նոր գաղափարական իրականության արտացոլումը, ինչն էլ որոշում է հայկական ճարտարապետության նոր դարաշրջանի հիմքը դրած բացառիկ վարպետի ստեղծագործական դեմքը: Թամանյանի աշխատանքի առաջադիմությունը կայանում է

նրանում, որ ազգային ժառանգության յուրացմանը նա մոտենում է ոչ թե հնագիտորեն, այլ՝ ստեղծագործական սկզբունքով՝ ազգային և դասական տարրերը ներդաշնակելով նոր միասնության մեջ: Նրա ստեղծագործությունը կանխորոշում է ազգային ճարտարապետության նոր ուղին: Նրա ազդեցության ներքո կայացած ստեղծագործողները, յուրացնելով վարպետի ժառանգությունը, հարստացնում են այն արդի ճարտարապետության զարգացմանը համահունչ նոր գծերով: Թամանյանի և նրա հետնորդների կորցված հայկական ճարտարապետության վերածնության գաղափարը նոր «ելակետ» է հանդիսանում ստեղծագործության համար: Ազգային-ռոմանտիզմը կարճ ժամանակահատվածում վերականգնում է ազգային ճարտարապետության զարգացման կտրված ուղին: Պահպանողականությունը բազում հակասական գործոններ ունի, սակայն Երևանում այն պատմականորեն օրինաչափ էր: Ավանդականությունն այստեղ հանդիսանում է ազգային ինքնահաստատման կենսունակ և արդյունավետ միջոց [13; 36; 62]:

Ճարտարապետության մեջ ազգային ավանդական ոճի ներդրման վրա ազդում են նաև ԽՍՀՄ-ում 1930-ականներից սկսված ղեկավարման ռեժիմային մեթոդները: Պետական գաղափարախոսությունը պահանջում է միասնական գեղարվեստական ուղղություն: 1932-ի «Գրական-գեղարվեստական միավորումների վերականգնման մասին» որոշմամբ երկրում դադարեցվում է ստեղծագործական կազմակերպությունների գործունեությունը՝ անցնելով դասական ժառանգության յուրացմանը: Տեղի է ունենում ճարտարապետական ոճի կանոնավորում: Հայաստանի ճարտարապետները նույնպես ստիպված են ընդունել այդ ուղին: Այստեղ ևս արվեստի բոլոր ուղղություններում ստեղծագործական միակ ուղին է մնում դասականը [52]:

Սակայն հետաքրքիր է, որ 1930-ականների վերջին ժառանգության յուրացումը Հայաստանում դասականից աստիճանաբար շեղվում է դեպի ազգայինը: Այն հասանելի և հասկանալի է բոլորին: Հասարակությունը հոգեբանորեն պատրաստ է ընդունել այն ճարտարապետությունը, որը գալիս է ազգային մշակույթի խորը ակունքներից: Ազգային ճարտարապետության ժառանգության յուրացման փորձն առավել զարգանում է հետպատերազմյան տարիներին: Նախագծման ասպարեզում մշակվում են որոշակի կանոններ, մասնավորապես՝ կամարների, որմնասյուների, զարդաքանդակի և ազգային ճարտարապետության այլ մոտիվների պարտադիր

կիրառումը: Քարի տարբեր երանգների հարթության զարդաքանդակային-պլաստիկ մշակումն այդ շրջանի շենքերում հիացնում է կատարման վարպետությամբ: Շենքերի գեղարվեստորեն ձևավորված միասնական ճակատներում միևնույն ժամանակ նկատելի է նաև յուրաքանչյուրի ճարտարապետության անհատականությունը: Կառուցապատման մեջ հայկական միջնադարի ճարտարապետության տարրերի ներմուծումը նպաստում է Երևանի ազգային ինքնատիպ կերպարի ձևավորմանը [39]:

Այսպիսով, «դասական ժառանգության յուրացում»-ը Հայաստանում ընդունվում է որպես հայկական պատմական ճարտարապետության յուրացում՝ զարգացնելով ազգային-ռոմանտիզմի ոճը: «Ազգային ճարտարապետության յուրացում» նշանաբանով ստեղծագործող ճարտարապետների գործունեության մեջ ժառանգությունը որոշում է դարաշրջանի նոր գեղարվեստական մարմնավորումը: *Հավելված. 11-15:*

Քաղաքի կերպարի ինքնատիպությունն ու պատմականության պատրանքը: Բնակելի կառուցապատման ճարտարապետության մեջ ազգային-ռոմանտիզմն արձանագրում է ևս մեկ հետաքրքիր երևույթ: Երևանն, անշուշտ, աշխարհի հնագույն քաղաքներից է, որտեղ մարդիկ բնակավայր են հիմնադրել հազարամյակներ առաջ: Սակայն ի տարբերություն աշխարհի հայտնի քաղաքներից շատերի, Երևանի զարգացումը չի անցնում միմյանց հստակորեն հաջորդող փուլերով և հինը պահպանելուն զուգահեռ նոր շերտերի ձևավորմամբ: Երևանի անտիկ, վաղ միջնադարյան, միջնադարյան և ուշ միջնադարյան զարգացումները ձևավորվում են միմյանցից անկախ և չեն համախմբվում միասնական քաղաքային տարածության ստեղծման գաղափարով: Նշվածն, իհարկե, կապված է տարբեր ժամանակների պատմական իրադարձությունների հետ, որոնք չեն նպաստել քաղաքային ընդհանուր համալիրի ձևավորմանը: Սակայն XX դարի առաջին կեսին, քաղաքային ճարտարապետության մեջ ազգային հարուստ ավանդույթների ներդրմամբ, կարծես որոշ չափով լրացվում է բաց թողնված մի ողջ դարաշրջան: Այդ գործընթացում կարևոր նշանակություն է ունենում կացարանի ճարտարապետությունը, որը, հանդիսանալով կառուցապատման միավոր տարրը, ձևավորում է փողոցների հորինվածքային համակարգը: Ճարտարապետության միասնական ոճն էլ, իր հերթին, նպաստում է քաղաքային տարածության ամբողջական ընկալմանը: Եվ վերջապես, ազգային

մոտիվի կիրառումն էլ թույլ է տալիս նոր կառուցապատմանը հաղորդել ավանդականության, հնության հատկանիշներ: Բոլոր վերը նշված գործոններով պայմանավորված՝ արդեն 1950-ականներին Երևանը ձեռք է բերում ինքնատիպ կերպար, որը հոգեբանական և էմոցիոնալ կապ է հաստատում բնակիչների հետ, ամրագրում ժառանգորդության և ազգային ավանդույթի պահպանության սկզբունքը և ստեղծում պատմականության պատրանք: Այսպիսով, XX դարի առաջին կեսի բնակելի ճարտարապետության ազգային-ռոմանտիկ ոճը հանդիսանում է տարածության մեջ բաց թողնված ժամանակի լրացման յուրօրինակ գործընթաց, որը մինչ օրս պահում է իր ուժը, և քաղաքային համալիրի աղավաղման ներկա շրջանում ընկալվում որպես պատմական կերպարի պահպանության միակ միջոցը [62]:

Հետաքրքիր է այն, որ Երևանի պարագծային կառուցապատման պարփակ հորինվածքներում կոնստրուկտիվիզմն ու ազգային-ռոմանտիզմն իրականում չեն առաջացնում գեղագիտական անորոշություն և աններդաշնակ կոնտրաստ: Տասնամյակներ հետո՝ ներկայումս, դիտելով քաղաքային փողոցների կառուցապատումը մեծ հատվածներով, ակամայից նկատելի է դառնում ոճական երկու հակասական ուղղությունների փոխադարձ կապվածությունն ու ներդաշնակությունը: Երևանի կոնստրուկտիվիզմը պատված է ավանդականության խորը զգացմամբ, իսկ ազգային-ռոմանտիզմը՝ արդի ճարտարապետության թարմ մեկնաբանությամբ: Տեսողական ընկալման նման տպավորությունն, անշուշտ, առաջին հերթին պայմանավորված է ժամանակի գործոնով, երբ սեփական ոճի մեջ կատարյալ, կողք-կողքի կանգնած կառույցները հիշողության փորձում ակտիվորեն ներգործում են միմյանց վրա և ձևավորում հոգեբանական կապվածության միասնական էմոցիոնալ դաշտ: Հակասական ոճերի ձևագոյացման և հորինվածքային տարբերությունը ժամանակի և տարածության մեջ ձևավորում է յուրօրինակ համագործակցություն, ինչի կայացման հիմնական նախապայմանն են հանդիսանում քաղաքաշինական առաջնային մտահղացումն ու դրա թելադրած սկզբունքների պահպանումը:

I գլխի եզրակացություններ

1. Ընդհանրացման արդյունքում վեր են հավում Երևանի XX դարի սկզբի բնակելի ճարտարապետության հետևյալ բնորոշ առանձնահատկությունները: *Հավելված. 17-18:*

- Բնակելի գոտու փողոցային ցանցը ձևավորվում է գոյություն ունեցող և նոր բացվող ուղղություններով՝ հատակագծման շառավղաօղակային և ուղղանկյուն սխեմաների համադրությամբ: Փողոցների հորինվածքի առաջնային պայման է դառնում պարագծային կառուցապատման սկզբունքը, որտեղ բնակելի շենքերը տեղադրվում են փողոցների կարմիր գծի վրա:

- Տեղի է ունենում բնակելի կառուցապատման միավոր տարրի փոփոխություն: Անհատական տանը զուգահեռ զարգանում է բազմաբնակարան շենքերի շինարարությունը, որոնք նպաստում են բնակելի ֆոնդի աճին և նոր մասշտաբ են հաղորդում քաղաքային տարածությանը:

- Բնակելի կառույցների ճարտարապետահատակագծային լուծումներում ակնհայտ են բնակլիմայական միջավայրի ազդեցությունն ու ժառանգական կապը ավանդական տան հետ: Շենքերի կառուցվածքը բնորոշվում է ավանդականին զուգահեռ նորարարական համակարգերի ներմուծմամբ:

- Կացարանի տարածական համակարգը ձևավորվում է սրահային և սրահային-սեկցիոն սխեմաների վրա հիմնված պարփակ հորինվածքով՝ տարածքների ներքին բակի շուրջ խմբավորմամբ:

- Բնակելի շենքերի արտաքին ճարտարապետությունը՝ հիմնված ռուսական դասական ոճերի յուրատեսակ մեկնաբանության վրա, դառնում է քաղաքի գեղարվեստական կերպարի ձևավորման գլխավոր միջոցներից մեկը:

2. Վերլուծության արդյունքում վեր են հանվում Երևանի 1920-1930-ականների բնակելի ճարտարապետության հետևյալ բնորոշ առանձնահատկությունները: *Հավելված. 19-21:*

- Բնակելի ճարտարապետության զարգացման նոր փուլը պայմանավորվում է քաղաքի արմատական վերակառուցմամբ, որի հիմքում դրվում են ֆունկցիոնալ-ինտեգրված քաղաքային համալիրի և անսամբլային ճարտարապետության ստեղծման գաղափարները:

- Անհատ սեփականության շահերից բխող շինարարությունը տեղը զիջում է սոցիալական բնակելի ֆոնդի ձևավորման գործընթացին:

- Բնակելի կառուցապատումը ենթարկվում է քաղաքի նոր մասշտաբին և հորինվածքային սկզբունքներին: Տարածությունը ձևավորվում է փողոցային-պարագծային կառուցապատմամբ: Դրա հիմքում ավանդական բնակելի միջավայրի

կազմակերպման գլխավոր միջոցն է՝ բակը, որի տարածական համակարգը ձևափոխվում է նոր մասշտաբում:

- Բնակելի կառույցների տիպոլոգիական զարգացումը բնորոշվում է աննախադեպ դինամիկայով՝ միահարկ տներից մինչև 3-4-հարկանի բազմաբնակարան շենքեր և ստանդարտ տարրերով կառուցապատված խոշոր համալիրներ: Համակարգի ընդլայնման միտումը կենտրոնում արտահայտվում է փողոցների որոշ հատվածների միասնական կառուցապատմամբ:

- Միջին հարկայնության շենքերում ավանդական սրահաձև կառուցվածքը ձևափոխվում է սեկցիոնի: Բնակելի բջջի զարգացումն աչքի է ընկնում տան տարածական համակարգի խտացմամբ և բակից կենցաղային գործընթացների բնակարան տեղափոխմամբ:

- Բնակելի ֆոնդի սղությունն ու կենցաղի հասարակայնացման նոր գաղափարները բերում են կոմունալ բնակեցման սկզբունքի համատարած ներդրմանը:

- Ճարտարապետության գեղարվեստական կողմը բնորոշվում է զարգացման երկու ուղղություններով: Առաջինը՝ հին քաղաքի ոճական հատկությունների զարգացման վրա հիմնված դասական ժառանգության վերաիմաստավորումն է: Երկրորդը՝ համաշխարհային ճարտարապետության մեջ տարածված կոնստրուկտիվիզմը: Հակասական սկզբունքների համատեղ զարգացումը բացատրվում է պետականության վերականգնման շրջանում նոր ոճերի փնտրումներով, ինչպես նաև մասնագետների ավագ և երիտասարդ սերունդների ստեղծագործական տարաձայնություններով:

- Բնակելի ճարտարապետության զարգացման վրա էական ազդեցություն է թողնում շինարարական նյութերի և տեխնոլոգիաների առաջընթացը: Անցյալի կրող քարե պատերով և փայտե ծածկերով համակարգը համալրվում է բետոնի կիրառությամբ և շինաշխատանքների որոշակի մեխանիզացմամբ, ինչը նպաստում է շենքերի ծավալի խոշորացմանն ու թույլ տալիս նվազեցնել շինարարության ժամկետները:

3. Վերլուծության արդյունքում վեր են հանվում Երևանի 1940-1950-ականների բնակելի ճարտարապետության հետևյալ բնորոշ առանձնահատկությունները: Հավելված. 22-24:

- Բնակելի ճարտարապետության զարգացման նոր փուլը պայմանավորվում է քաղաքային միջավայրի գեղագիտության առաջնայնությամբ, որը մարմնավորվում է գլխավոր ճակատների լուծումներում:

- Զարգացման գազաթնակետին է հասնում անսամբլային ճարտարապետությունը՝ արտահայտված գլխավոր փողոցների համալիր կառուցապատման գործընթացում: Տարածական կապ ստեղծելով խոշոր հասարակական կառույցների միջև և ենթարկվելով ընդհանուր քաղաքաշինական գաղափարին՝ փողոցները ձևավորող բնակելի անսամբլները հագեցնում են քաղաքի կերպարի արտահայտչությունը:
 - Հասարակական սպասարկման համակարգի կառուցապատման առաջին հարկում համատարած ներդրումը հանգեցնում է բնակելի շենքի բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքի ձևավորմանը:
 - Բնակելի շենքերի կառուցվածքը ենթարկվում է դասական հորինվածքներին բնորոշ դասակարգման (պարագծային կառուցապատման մեջ ի հայտ են գալիս հորինվածքային տարբեր նշանակության շենքեր):
 - Պարագծային կառուցապատման գոտիներում գոյություն ունեցող բնակելի ֆոնդի իրացման բարդությունները նպաստում են փողոց-միջանցքների ձևավորմանը՝ էական կոնտրաստ առաջացնելով բնակելի գոտու ներքին և արտաքին միջավայրերի միջև:
 - Գեղարվեստական լուծումները բնորոշվում են կանոնավորմամբ: Հասարակական և պետական հակասական պահանջների ներգործությամբ ձևավորված, ազգային և դասական ավանդույթների վրա հիմնված միասնական ոճը ինքնատիպություն է հաղորդում Երևանի կերպարին և ստեղծում պատմականության պատրանք՝ էմոցիոնալ ամուր կապ հաստատելով բնակչության հետ:
 - Կացարանի ներքին համակարգն աչքի է ընկնում անկատարությամբ: Քաղաքի կառուցվածքից բխող հատակագծման բարդ ուրվագծով շենքերի ներքին լուծումների կախվածությունն արտաքինից բերում է բնակելի բջջի ֆունկցիոնալ կազմակերպման խնդիրների (թերի գոտևորում, անցումային սենյակներ, սենքերի անհամաչափություն):
 - Շենքերի կառուցվածքում պահպանվում են անցյալի ժամանակատար սկզբունքները: Երկաթբետոնի ներդրումն ու քարի մշակման մեխանիզացումն էականորեն չեն ազդում շինարարության տեմպի վրա: Պլաստիկ հագեցած ճակատների իրագործումը երկարացնում է գործընթացի ժամկետներն ու զգալիորեն ավելացնում դրա արժեքը:
4. Հետոգոտությունը թույլ է տալիս Երևանի քննարկվող ժամանակաշրջանի բնակելի ճարտարապետության զարգացումը բաժանել ձևաստեղծման և արտահայտման առանձնահատկություններով պայմանավորված ժամանակագրական երկու փուլի՝

- 1920-1938 թթ. (ՀԽՍՀ-ի կազմավորում, բնակելի շինարարության պետական գործընթացի ծավալում, 1924-ի գլխավոր հատակագիծ, դասական ժառանգության յուրացում և կոնստրուկտիվիզմ),
- 1939-1956 թթ. (1939-ի և 1951-ի գլխավոր հատակագծեր, ազգային և դասական ոճերի վրա հիմնված միասնական գեղարվեստական ուղղություն):

ԳԼՈՒԽ II

ԲՆԱԿԵԼԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1957-1991 թթ.)

2.1. Բնակելի ճարտարապետության զարգացման առանձնահատկությունները արդյունաբերական շինարարության առաջին տարիներին (1960-ականներ):

Քաղաքի տարածության ընդլայնման անհամաչափությունը. միասնության կորուստ: 1951-ի գլխավոր հատակագծով Երևանի զարգացումը նախատեսվում է դեպի հյուսիս-արևելք և հարավ-արևմուտք՝ Հրազդանի հունի երկայնքով: Կառուցապատումը ծրագրվում է տեղափոխել նաև գետի աջ ափը: Երևանին լիովին միաձուլվում են հարևան Ավան, Նորագավիթ, Չարբախ, Խարբերդ, Սեբաստիա, Մալաթիա

բնակավայրերը: Քաղաքը ներգրավում է հարավ-արևմտյան գոտու անցյալում զուտ գյուղատնտեսական նպատակներով օգտագործվող պտղատու այգիների տարածքները:

Սակայն պետք է նկատել, որ 1950-ականների սկզբին Երևանը պատրաստ չէ նման ընդլայնման: Խոշոր տարածքների ներգրավումը խախտում է քաղաքի ֆունկցիոնալ գործընթացները՝ բացասաբար ազդելով բնակեցման համակարգի ու տարածության կոմպակտության վրա և երկարացնելով կոմունիկացիոն ենթակառուցվածքները: Այս հանգամանքները բերում են գլխավոր հատակագծի էական շեղումների: Բավական է ասել, որ Հրազդանի աջ ափի կառուցապատումը ծավալվում է գրեթե 10 տարի անց, իսկ արևմտյան տարածքների յուրացումը սկսվում է 20 տարի հետո, այսինքն՝ լիովին դուրս հաշվարկային ժամկետից (1965 թ.): Մյուս կողմից, քաղաքն արդեն հասցրել է գրավել գլխավոր հատակագծում չներառված հյուսիս-արևելյան (Նորք, Ավան) գոտիները [13]:

Իհարկե, ժամանակը կատարում է իր ճշտումները, և ծրագրման հաջորդականության խախտումները հետզհետե անտեսանելի են դառնում: Սակայն զարգացման փուլերի անհստակությունը բերում է լուրջ խնդիրների: Քաղաքը սկսում է կորցնել անցյալին բնորոշ միասնական քաղաքաշինական օրգանիզմի բնույթը: Ամբողջության կորստից բացի՝ էական բացթողումներ են ի հայտ գալիս տնտեսական տեսանկյունից: Զարգացող տարածքների ցրվածությունը չի նպաստում կապիտալ ներդրումների կենտրոնացմանն ու թանկացնում է առաջին հերթին հենց տնտեսական նպատակահարմարությանն ուղղված կացարանի շինարարության նոր ծրագրերը [13]:

Կառուցապատման հին և նոր սկզբունքների բախումը: Գլխավոր հատակագծի էական բացթողումներից է, ինչպես արդեն նշվեց նախորդ գլխում, անորոշ վերաբերմունքը կենտրոնի ձևավորված կառուցապատման հետագա զարգացմանը: Նախագծում հստակ չի արտացոլվում գոյություն ունեցող պարագծային կառուցապատման և նոր շրջանների հորինվածքային կապի մտահղացումը: Այդ տարիներին մի շարք փողոցներ գտնվում են հին սկզբունքներով կառուցապատման կամ դրա նախապատրաստման գործընթացում: Դրանց զուգահեռ, գլխավոր հատակագծի համաձայն՝ իրականացվում են նաև նոր փողոցներ: Այստեղ պետք է նկատել, որ շատ փողոցների ճարտարապետական անսամբլների դասական ոգով

կառուցապատումը համընկնում է ստեղծագործական ուղղության վերանայման հետ: Պայմանավորված այս հակասական գործընթացներով՝ արդյունքում ստացվում է այնպես, որ գլխավոր հատակագծով կանխորոշված հրապարակների և փողոցների ավանդական միջավայրը սկսում է կառուցապատվել անորոշ ճարտարապետության անդեմ ծավալներով:

Վերջինս գլխավոր հատակագծի հերթական, սակայն այս դեպքում՝ միգուցե օբյեկտիվ հակասությունն է: Միմյանց են բախվում երկու հակասող սկզբունքներ: Փողոցների ավանդական միջավայրը կառուցապատվում է դեռևս ձևավորման փուլում գտնվող տիպային, իսկ երբեմն էլ նաև ազգային-ռոմանտիկ ճարտարապետության ոգով մշակված շենքերով, որոնք, սակայն, ենթարկվում են լուրջ կերպարանափոխության՝ վերածվելով անդեմ, անավարտ տպավորություն առաջացնող կառույցների:

Նման կերպ են կառուցապատվում բազմաթիվ փողոցներ: Բացառություն են լինում այն փողոցները, որոնց շինարարությունն արդեն սկսվել է, և որտեղ ճարտարապետագեղարվեստական գաղափարը համընկնում է գլխավոր հատակագծի մտահղացմանը: Դրանցից կարելի է նշել Կիևյան, Թամանյան, Ազատության փողոցները, որտեղ դրված խնդիրների շրջանակում հաջողվում է հասնել նախկին շրջանին բնորոշ անսամբլային կառուցապատմանը: Կիևյան փողոցում ակնհայտ է գեղարվեստական միասնության հասնելու ձգտումը, ինչը մարմնավորվում է դինամիկ զարգացած, սակայն ներդաշնակ հորինվածքով: Իսկ Թամանյան փողոցի յուրօրինակ բնակելի համալիրում հաջողվում է պլաստիկ միջոցների պարզեցման պարագայում հասնել գեղարվեստական բարձր մակարդակի՝ ձևավորելով քաղաքի հյուսիս-հարավ առանցքը շեշտող, կառուցապատմանը ներդաշնակ ճարտարապետական անսամբլ: Յավոք, նման օրինակներն այդ տարիների փորձում շատ չեն [73]: *Հավելված. 25, (Գ-Ե):*

Կարևոր է նաև այն, որ նոր շրջանների ձևավորումը զգալիորեն նվազեցնում է կենտրոնում իրականացվող շինարարության ծավալները: Դա կապված է գոյություն ունեցող կառուցապատման իրացման հետ, ինչը լուրջ ներդրումներ է պահանջում: Եվ այս իմաստով, նոր շրջանների ձևավորումն առավել շահեկան է: Ազատ տարածքներում ծավալվող զանգվածային շինարարությունը զգալիորեն թուլացնում է բնակմակերեսի պակասի խնդիրը: Բավական է հիշել, որ 1951-1960 թվականներին

Երևանում կառուցվում է 1.3 մլն. ք.մ. բնակելի մակերես, ավել, քան նախորդ 30 տարիներին: Սակայն մյուս կողմից, կենտրոնի կառուցապատման ընդհատումն անվերապահորեն տանում է քաղաքային համալիրի միասնության կորստի՝ ուշադրությունից դուրս թողնելով քաղաքում հնի և նորի փոխկապվածության խնդիրները [74]: Հավելված. 25:

Քաղաքաշինական մտահղացման աննրբանկատություն. կենտրոնի աղճատման ակունքները: Հաշվի առնելով նշված հանգամանքները, 1960-ականների կեսին որոշվում է կենտրոնում սկսել բազմահարկ շինարարություն: Իրացվող կառուցապատման մեջ ներառվում են հին քաղաքի, ինչպես նաև 1920-1930-ականներին կառուցված սակավահարկ տները: Այստեղ կարևոր են նաև կատարված տնտեսական վերլուծությունների արդյունքները, համաձայն որոնց՝ սակավահարկ կառուցապատման վերակառուցման արժեքը չի գերազանցում ինժեներական կոմունիկացիաների մագիստրալներից հեռու ազատ տարածքների կառուցապատման ծախսերին [13]:

Այսպիսով, 1964 թվականին կենտրոնական միջուկի վերակառուցման նպատակով «Երևաննախագիծ» ինստիտուտում կազմվում է կենտրոնի գլխավոր հատակագիծը (ճարտ.՝ Մ.Մազմանյան, Գ.Մուրզա, Ֆ.Մարկոսյան, Ս.Նազարյան, Է.Պապյան), որի համաձայն էլ ծավալվում է թաղամասերի հետագա կառուցապատումը: Գործընթացն, անշուշտ, ունի դրական կողմեր, որոնցից կարելի է նշել սանիտարական անթույլտվերի վիճակում գտնվող գոտիների վերացումը, նախկին հատակագծերով նախատեսված մայրուղիների (Խանջյան, Սայաթ-Նովա, Պողոսյան, Գագարին և այլն) շարունակությունը, ինչը խիստ կարևոր է տրանսպորտային համակարգի բարելավման տեսանկյունից: Հողերի պակասի պայմաններում բարձր հարկայնության բնակելի շենքերի առավելություններից են նաև տարածքի խնայողությունն ու կոմունիկացիաների կրճատումը: Դրական գնահատելով նշված ձեռքբերումները՝ պետք է նշել սակայն, որ կենտրոնում 1960-ականներից ծավալված բարձրահարկ բնակելի շինարարությունը ծայրահեղ բացասաբար է անդրադառնում քաղաքային համալիրի գոյություն ունեցող կառուցապատման վրա: Պատճառը ոչ միայն բարձրահարկ կառուցապատումն է, որը խախտում է քաղաքի միջուկի մասշտաբը, այլ նաև բարձրահարկերի տեղաբաշխման տարերային բնույթն ու գեղարվեստական

անկատարությունը: Քաղաքաշինական մտահղացման թերացումը կենտրոնի կառուցապատման կարևորագույն գործընթացում լուրջ վնաս է հասցնում քաղաքի ավանդական ոգով ձևավորված միջուկին: Դասական կառուցապատման սահմաններում տեղադրված անդեմ բարձրահարկերը ոչ մի կերպ չեն ներդաշնակվում գոյություն ունեցող անսամբլներին, որոնց գլխավոր բնորոշիչը հենց քաղաքային համալիրի գեղագիտությունն է: Հնի և նորի համադրությունն այս դեպքում այն աստիճան հակասական է, որ նույնիսկ ժամանակի գործոնն այստեղ դրական ազդեցություն չի ունենում: Տասնամյակներ անց դիտելով քաղաքի կենտրոնի համալիրը՝ կարելի է համոզվել, որ կառուցապատման այս երկու մոդելներն այդպես էլ չեն միավորվում համագործակցության էմոցիոնալ կապի որոշակի սահմաններում, ինչը սովորաբար լինում է ժամանակի գործոնի ազդեցության ներքո: Եվ պետք է ընդունել, որ կենտրոնի ներկա հակաճարտարապետական կառուցապատման սկիզբը, ցավոք, դրվել է հենց 1960-ականների այս գործընթացում: *Հավելված. 25, (Բ):*

Եզրափակելով քաղաքի զարգացման քննարկումը՝ նշենք, որ գլխավոր հատակագծով Երևանի բնակչությունը 1965 թվականի համար հաշվարկվում է 450 հազար, սակայն արդեն 1959-ին այն անցնում է կես միլիոնը և շարունակում աճել մեծ տեմպերով: Հաշվի առնելով բնակչության աննախադեպ աճն ու հատակագծի բազում հակասությունները՝ 1961-ին «Երևաննախագիծ» ինստիտուտում սկսվում է նոր, թվով չորրորդ գլխավոր հատակագծի մշակումը, որը հաստատվում է 1971-ին [10]: *Հավելված. 25, (Ա, 2):*

Կացարանի ապահովման խնդիրը. ստանդարտիզացումը՝ ժամանակի նոր պահանջ: Քաղաքաշինական նման զարգացումն ու բնակչության արագ աճը նոր խնդիրներ են առաջադրում կացարանի ճարտարապետությանը: Առանձին ընտանիքներով բնակեցման սկզբունքն էլ, իր հերթին, բերում է բնակման կերեսի կտրուկ աճի պահանջի: Եթե կոմունալ բնակեցման պարագայում անցյալում յուրաքանչյուր բնակարան հաճախ նախատեսվում էր մի քանի ընտանիքի համար, ապա այժմ այնտեղ պետք է բնակվի մեկ ընտանիք: Կացարանի ապահովման խնդրի առավել արագ լուծման իմաստով անվիճելի է դառնում շինարարության ստանդարտիզացման պահանջը:

Չնայած 1950-ականների սկզբից Երևանում սկսում են մշակվել տիպային 4-5-հարկանի բնակելի շենքերի նախագծեր, սակայն մինչև 1955 թվականը բնակելի շինարարությունն ընթանում է մեծամասամբ անհատական նախագծերով: Հաղթանակի ոգին այնքան է ամրապնդել ազգային մշակույթի վերելքի գաղափարներով օժտված գեղարվեստական ձևերի առաջնայնությունը, որ ճարտարապետության պրակտիկ կողմը մնում է ստվերում: Ինչևէ, կյանքի իրական պահանջներն, այնուամենայնիվ, հայտնվում են ուշադրության կենտրոնում: Լուրջ ազդեցություն է ունենում ԽՍՀՄ-ում «Նախագծման և շինարարության գործընթացում ավելորդությունների բացասման» 1955-ին ընդունված որոշումը: Արտաքին միջավայրի գեղագիտությանն ուղղված կառույցները չափազանց իռացիոնալ են տնտեսական իմաստով: Առանձին շենքերի բնակելի մակերեսի 1 ք.մ.-ի արժեքը հասնում է 2500-3000 ռուբլու (250-300): Իսկ բնակմակերեսի սրվող պահանջարկը հնարավոր է բավարարել միայն շինարարության ժամկետների և արժեքի կտրուկ կրճատմամբ, ինչն անհնար է ճարտարապետության ձևագոյացման հին սկզբունքներով: Առկա են նաև այլ խնդիրներ՝ կապված հատակագծման, ինժեներական ենթակառուցվածքների, հասարակական սպասարկման հետ: Ճարտարապետական ստեղծագործությունը կյանքի պրակտիկ խնդիրներին համապատասխանեցնելու անհրաժեշտությունն ակնհայտ է [10; 13; 52]:

Չանգվածային բնակելի շինարարությունը. ճարտարապետական մտածելակերպի փոփոխության պահանջ: 1960-ականները ԽՍՀՄ-ի ողջ տարածքում բնորոշվում են զանգվածային բնակելի շինարարության բուռն զարգացմամբ, որն արտահայտվում է նաև Երևանում: Շինարարության հսկա ծավալները, արդյունաբերական մեթոդների ներդրումը, խոշոր բնակելի գոյացությունների ձևավորումը՝ այս բոլոր խնդիրները նախագծման ավանդական սկզբունքների արմատական փոփոխություն են պահանջում: Բնակելի շինարարության ոլորտում հրատապ է դառնում բազմակի կիրառման նախագծերին անցնելու պահանջը: Եվ 1957-ի «ԽՍՀՄ-ում բնակելի շինարարության զարգացման» որոշումը քաղաքաշինության ասպարեզում բերում է լուրջ փոփոխությունների: Անհատական շենքերի փոխարեն առաջադրվում է խոշոր տարածքների զանգվածային կառուցապատումը: Լայնորեն կիրառվում են բնակելի շենքերի տիպային նախագծերը, իսկ շինարարությունը

զարգանում է արդյունաբերականացման սկզբունքներով: Ներդրվում են նախագծման նոր, խստացված նորմատիվ պահանջներ, որոնց համապատասխան էլ ծավալվում է նախագծային և շինարարական գործունեությունների վերահսկողությունը [10]:

Բնակմակերեսի արագ աճի չափանիշներին հասնելու համար 1957-ին որոշվում է Հայաստանի քաղաքներում հիմնական շինարարությունը ծավալել չկառուցապատված գոտիներում՝ բացառապես տիպային նախագծերով և արդյունաբերական մեթոդներով: Հետևաբար, կացարանի ճարտարապետության խնդիրները չեն սահմանափակվում միայն ստանդարտիզացմամբ: Հարկավոր են նաև քաղաքաշինական նոր սկզբունքներ: Խոշոր բնակելի գոյացությունների տարածական համակարգին անցնելու պահանջը բերում է կառուցապատման միասնական քաղաքաշինական մտահղացմամբ բնակելի համալիրների միանգամայն նոր լուծումներ գտնելու անհրաժեշտության:

Տիպային նախագծման տնտեսական նպատակահարմարությունն, իհարկե, ակնհայտ է: Առաջին տիպային նախագծերն արդեն գրեթե կրկնակի իջեցնում են շինարարության արժեքը (1 ք.մ.-ը՝ 130 ռուբլի): Սակայն ճարտարապետության ընդհանուր գործընթացում ի հայտ են գալիս խորը հակասություններ: Մասնագիտական գործունեությունը պատրաստ չէ նման կտրուկ փոփոխության: Նախագծման գլոբալ ստանդարտիզացումն այնպիսի շրջադարձ է բնակելի շենքերի նախագծման ոլորտում, որը միանշանակորեն պետք է բերի կացարանի ճարտարապետության հին պատկերացումների փլուզման: Եվ բնական է, որ ճարտարապետական մտածելակերպը, բախվելով տնտեսական և ինժեներական խնդիրների առավելությանն ու գործարանային տնաշինության խիստ շրջանակներին, չի կարողանում արագ յուրացնել նոր պահանջներն ու առաջարկել զանգվածային կառուցապատման միանգամայն նոր գաղափարներ: Այս խնդիրը հատկապես ցայտուն է արտահայտվում նոր բնակելի շրջանների ճարտարապետության գեղարվեստական ձևավորման գործընթացում [18]:

Տիպային նախագծերի առաջին սերիաները. տնտեսական ցուցանիշների հասնելու ձգտումներ: Նոր շրջանների զանգվածային կառուցապատման համար մշակվում է երկայնական կրող պատերով բնակելի շենքեր ներառող տիպային նախագծերի առաջին՝ 1-451П սերիան («Հայպետնախագիծ» ինստիտուտ): Այս շենքերով են կառուցապատվում առաջին խոշոր բնակելի զանգվածները՝ Աջափնյակն

ու Ջեյթունը, որոնց շահագործման ընթացքում ի հայտ են գալիս բազմաթիվ բացթողումներ՝ ինչպես բնակարանների հատակագծման, այնպես էլ շենքերի ճարտարապետական լուծումներում: Սերիան ներառում է 4-5-հարկանի, 3-4 սեկցիաներից բաղկացած, 1, 2 և 3-սենյականոց բնակարաններով շենքերի նախագծեր: Բնակարանների մակերեսը հետևյալն է. 1-սենյականոց՝ 35.0 ք.մ., 2-սենյականոց՝ 51.0 ք.մ., 3-սենյականոց՝ 68.0 ք.մ.: Այստեղ պետք է նկատել, որ տիպային նախագծման առաջին շրջանում այնքան է աճում տնտեսական ցուցանիշների հասնելու խնդիրը, որ բնակարանի երկկողմ կողմնորոշման պահանջն անտեսվում է: 1 և 2-սենյականոցներն ունեն միակողմ կողմնորոշում: Դա ոչ միայն վատթարացնում է բնակարանի սանիտարահիգիենիկ պայմանները՝ զրկելով այն բնական օդափոխությունից, այլ նաև, կապված միակողմանի բնակարանների երկրի կողմերի նկատմամբ կողմնորոշման պահանջի հետ, սահմանափակում շենքի տեղադրման հնարավորությունները: Սանիտարահիգիենիկ պայմանների անկմանն է նպաստում նաև հարկի բարձրության կտրուկ նվազեցումը՝ 2.5 մ (նախկին 3.2 մ-ի փոխարեն): Ճակատային լուծումները բնորոշվում են շենքերի երկայնքով խորը (լայն՝ 2,3 մ) երկաթբետոնե ծածկապատշգամբերի ձևավորմամբ, որոնց տեղադրումը չունի հստակ տիպոլոգիական կառուցվածք: Դրանք կցվում են ինչպես ընդհանուր սենյակին, այնպես էլ ննջարանին կամ խոհանոցին: Այս շենքերում չի հաջողվում լուծել բնակելի բջջի հատակագծման անցյալի հիմնական թերություններից մեկը՝ ընդհանուր սենյակի անցումային լինելու հանգամանքը [66]: *Հավելված. 27, (Ա):*

Տիպային նախագծերի կատարելագործման նպատակով 1963-65 թվականներին 1-451Պ սերիան ենթարկվում է վերամշակման: Դրա բարելավված տարբերակի՝ 5-հարկանի շենքեր ներառող 1A-450 սերիայի լուծումներում որոշ չափով հաղթահարվում են նախկին խնդիրները («Հայպետնախագիծ», ճարտ.՝ Ս.Սաֆարյան, Լ.Բաբայան, Մ.Գրիգորյան, Մ.Մարտիրոսյան): Չնայած հատակագծումն էականորեն չի տարբերվում 1-451Պ սերիայից, սակայն հիմնականում վերացվում են միակողմանի կողմնորոշումն ու անցումային սենյակները, առանձնացվում են սանհանգույցները (բացառությամբ՝ 1-սենյականոցի), որոշ չափով մեծացվում են խոհանոցի և նախասենյակի չափերը: Կարևոր է սենյակների բարձրության ավելացումը (2.7 մ), քանի որ անհիմն իջեցված առաստաղը շոգ ամիսներին կտրուկ նվազեցնում էր սանիտարական պայմանները:

Ելնելով դեմոգրաֆիական առանձնահատկություններից՝ նախատեսվում են նաև 4-5-սենյականոց բնակարաններ: Շենքերի առաջին հարկում տեղադրվում են սպասարկման հիմնարկներ, ինչը ևս բացակայում էր նախկին սերիայում [10; 75]:

Հավելված. 27, (Բ):

1962 թվականին Երևանի տնաշինական կոմբինատի գործարկումից հետո բնակելի շինարարության մեջ կիրառվում են նաև 7-8 բալ սեյսմակայունության հաշվարկված А1-454 սերիայի բնակելի շենքերը, որոնց հիմքում դրվում են ոչ սեյսմիկ շրջաններում կիրառվող 1-464 սերիայի նախագծերն ու 1-451П, 1А-450 սերիաների քարե շենքերի հատակագծային լուծումները (ճարտ.՝ Մ.Գրիգորյան, Ս.Սաֆարյան): Սրանք Երևանի զանգվածային կառուցապատման առաջին խոշորապանել շենքերն են, որոնք ներդրվում են Զեյթունի և Շենգավիթի առանձին միկրոշրջաններում: Այստեղ բնակարանները նույնպես աչքի չեն ընկնում տեսականու բազմազանությամբ և հատակագծման նպատակահարմարությամբ: Նախատեսված են 1, 2 և 3-սենյականոց բնակարաններ, որոնք ունեն անկյունային կամ միջանցիկ օդափոխություն [10]:

Տիպային նախագծերի առաջին սերիաներում բնակարանների լուծման բնորոշ թերությունը բնակելի սենյակների և առանձին տարածքների փոքր մակերեսն է, որը չի համապատասխանում ապրելակերպի աճող պահանջների բավարարմանը:

Բազմահարկերի ձևավորման գործընթացը: 1960-ականներից Երևանում ծավալվում է բազմահարկ՝ 9-14-հարկանի բնակելի շենքերի շինարարությունը: Դրանց կառուցվածքում կիրառվում են տարբեր կոնստրուկտիվ համակարգեր՝ հավաքովի երկաթբետոնե կամ մոնոլիտ կարկաս, հավաքովի պատի պանելներ, լայնական կրող քարե պատեր: Յուրահատուկ նորարարություն է բազմահարկերի կառուցումը ծածկերի բարձրացման մեթոդով (հեղ.՝ Ս.Շահնազարյան, Ռ.Սահակյան, Ա.Սահակյան): Մեթոդի առավելությունները բազմազան են: Շինմոնտաժային աշխատանքների իրականացումն առաջին հարկի մակարդակի վրա հեշտացնում է դրանց կատարումը և թույլ տալիս առավելագույնս համատեղել հարակից գործընթացները, ինչն էականորեն կրճատում է շինարարության ժամկետն ու արժեքը (օգտակար մակերեսի արժեքի 15-30 % կրճատում): Բացի դրանից, չի սահմանափակվում շենքի ուրվագիծը, ինչը թույլ է տալիս բազմազանություն հաղորդել կառուցապատմանը: Մեթոդի առավելություններից է նաև փոքր շինհրապարակ ունենալու հնարավորությունը, ինչը հարմար է քաղաքի

խիտ կառուցապատման և բարդ ռելիեֆի պայմաններում: Այս մեթոդով առաջին նախագիծը մշակվում է 1960-ին «Երևաննախագիծ» ինստիտուտի փորձարարական նախագծման բաժնում (ղեկավար՝ Հ.Մարգարյան), որը չի կառուցվում: Երևանում ծածկերի բարձրացման մեթոդի առաջին իրականացումը 1965-ին Կոմիտասի պողոտայում կառուցված 9-հարկանի բնակելի շենքերի խումբն է, որին զուգահեռ սկսվում է նաև «զուգակցված երեքնուկ» տիպի 12-հարկանի շենքերի մշակումը (հեղ.՝ Ս.Շահինազարյան, Ռ.Սահակյան, Ա.Սահակյան, Յու.Սաֆարյան և ուրիշներ), [15]:

1960-ականներին սկսվում է նաև հավաքովի-պարփակ շրջանակների համադրության և տեղում մոնոլիտացման վրա հիմնված շրջանակակարկասային համակարգով բարձրահարկերի իրականացման տեխնոլոգիայի մշակումը (հեղ.՝ Ռ.Բադալյան): Միատիպ տարրերից հավաքվող այս կարկասն ունի բարձր սեյսմակայունություն և, կրելով հատակագծային բազմազան լուծումների հնարավորություն՝ նպաստում է ճարտարապետական կերպարի որակի բարձրացմանը: Պետք է նշել, սակայն, որ 1970-ականների ավարտին այս մեթոդի կիրառությունը զանգվածային շինարարության մեջ կազմակերպչական-տնտեսական նկատառումներով ընդհատվում է [10; 13]:

Տիպային բարձրահարկերում բնակարանների հատակագծումն ավելի հաջող է և կատարելագործված, քան քարե շենքերում: Բնակելի և օժանդակ տարածքների կազմը հազեցած է, ներքին տարածությունն՝ ընդարձակ: Ճարտարապետագեղարվեստական իմաստով, սակայն, սրանք ևս աչքի են ընկնում նկատելի անդեմությամբ: Շենքերի կերպարը, մշակվելով աբստրակտ քաղաքաշինական միջավայրի համար, անորոշ է և հատկապես կենտրոնում չի միաձուլվում գոյություն ունեցող կառուցապատմանը:

Կառուցապատման ազատ գոտիներում ձևավորվող առաջին խոշոր բնակելի գոյացությունները: 1950-ականների երկրորդ կեսին՝ շինարարական բազայի դեռևս սահմանափակ հզորության պայմաններում, բնակելի կառուցապատումը Երևանում մեծամասամբ ծավալվում է կենտրոնում և հարակից շրջաններում: Կենտրոնի թաղամասերի պարագծային կառուցապատման ազդեցությունը տարածվում է նաև նոր գոտիներում: Դրանք ևս ձեռք են բերում ոչ մեծ թաղամասերի ավանդական կառուցվածք (Արաբկիր, Նոր-Արեշ): Սակայն փոքր թաղամասերի սահմանափակ տարածությունը թույլ չի տալիս լուծել կենցաղի արդյունավետ կազմակերպման

հարցերի համալիրը: Բնակելի գոյացություններում չի հաջողվում կազմակերպել սպասարկման ոլորտի տարրերը, դպրոցները, մանկական հաստատությունները: Բացի դրանից, թաղամասերի փոքր չափերը մասնատում են ճանապարհային ցանցը՝ ստեղծելով հետիոտն և արագ զարգացող տրանսպորտային շարժման խնդիրներ: Ակնհայտ է ինժեներական ենթակառուցվածքների թանկացումը: Տարածքների մասնատվածությունն էականորեն ազդում է շինարարության մեթոդների, մեխանիզմների կիրառման և արտադրական ուժերի խնայողության վրա: Արդիական է դառնում ազատ տարածքներում իրականացվող բնակելի գոյացությունների խոշորացման անհրաժեշտությունը:

Աջափնյակ. հորինվածքային միատիպություն, անարդյունավետ կառուցապատում և պարագծային կառուցվածքի ներգործություն: Ազատ տարածքներում զանգվածային կառուցապատման առաջին բնակելի շրջանը Հրազդան գետի աջ ափին 80 հազար բնակչի համար կառուցված Աջափնյակն է, որի շինարարությունը սկսվում է 1958-ին («Երևաննախագիծ», ճարտ.՝ Մ.Մազմանյան, Ս.Նազարյան): Նոր բնակելի շրջանի նման մասշտաբը ճիշտ պատկերացնելու համար նշենք, որ նախատեսված ցուցանիշը 2.5 անգամ գերազանցում է XX դարի սկզբի ողջ Երևանի բնակչությանը: Շրջանի մակերեսը կազմում է 450 հա, ընդհանուր բնակելի մակերեսը՝ 734,2 հազար ք.մ., կառուցապատման խտությունը՝ 2530 ք.մ/հա: Շրջանը բաղկացած է խոշորացված թաղամասերից, որոնցից յուրաքանչյուրում նախատեսված են դպրոց, մանկական, մշակութային և սպասարկման հաստատություններ: Սրանք հարում են կենտրոնական պուրակին՝ ձևավորելով թաղամասի միասնական կանաչ զանգվածը (կանաչի ընդհանուր մակերեսը շրջանում՝ 52.3 հա): Թաղամասերը խմբավորված են երկու միկրոշրջանի, որոնք բաժանվում են կիրճի հանգստի գոտու կողմից եկող Աբելյան փողոցով, որին էլ հարում է հասարակական կենտրոնը: Շրջանի պարագծով ընթանում են համաքաղաքային մայրուղիներ, որոնցից դեպի ներս են մտնում բնակելի փողոցները: Տրանսպորտային շարժումը դուրս է բերված թաղամասերից: Բնակելի շենքերն ունեն փակուղային մոտեցում և հեռացված են փողոցից 10 մ լայնությամբ կանաչով [10]: Հավելված. 26, (Բ):

Երևանի համար անախադեպ այս քաղաքաշինական գործընթացում, սակայն, առկա են նաև բազում թերություններ: Նախ և առաջ՝ դա շինարարության

հաջորդականության խախտումն է: Արագ կառուցված բնակելի շենքերի կողքին երկար տարիներ ձգձգվում է առևտրահասարակական օբյեկտների շինարարությունը, ինչը, բացի ապրելակերպի անհարմարություններից, ձևավորում է նաև անբարեկարգ միջավայր: Այլ խնդիր է ողջ բնակելի զանգվածի կառուցապատումը մեկ տիպի շենքերով, որոնք միմյանցից տարբերվում են միայն երկարությամբ (սեկցիաների քանակով): Առանձին կանգնած միևնույն հարկայնության շենքերի (1-451Ու և 1A-450 սերիաների) միջոցով կիրառված տողային կառուցապատման հնարքները միատիպ են և հաշվի չեն առնում տարածքի բնական որակները, կլիմայական պայմանները, շրջակա միջավայրի բնույթը: Հատկանշական է կառուցապատման և բաղադրիչ տարրերի հակասությունը: Ազատ հատակագծման մեջ կիրառված տիպային նախագծերն օժտված են պարագծային համակարգի որակներով՝ գլխավոր և բակային ճակատների անհամարժեք բնույթով: Արդյունքում՝ շենքերը հաճախ փողոց են ուղղվում երկրորդական ճակատով և խաթարում հորինվածքի գեղագիտությունը: Նախագծերի սահմանափակ քանակն ու անորոշ կառուցապատումը բերում են հորինվածքային միատիպության՝ թուլացնելով շրջանի ճարտարապետական կերպարի բովանդակությունը [13; 76]: *Հավելված. 26, (Բ):*

Աջափնյակում ուշադրությունից դուրս է մնում նաև հողերի ռացիոնալ օգտագործման խնդիրը, որը կարևոր է Երևանի տարածքային սահմանափակ հնարավորությունների և կառուցապատմանը հարմար տարածքների պակասորդի պայմաններում: Տարածքների արդյունավետ օգտագործմանը խոչընդոտում են ոչ միայն կառուցապատման ընդարձակ հնարքները, այլ նաև շենքերի միջև չափից ավելի մեծ գոտիների առկայությունը: Երկար ճակատների միջև այն կազմում է մինչև 3-3.5H (H՝ շենքի բարձրություն), կողային հատվածներում՝ 1.5-2H: Այլ խնդիր են 11-12 մ խորությամբ նեղ մասնաշենքերը, որոնք ևս հանգեցնում են կառուցապատման փոքր խտության: Արդյունքում՝ բնակելի ֆոնդի խտության ցուցանիշները գործնականում համապատասխանում են նորմատիվ պահանջների ստորին ցուցանիշներին [76; 77]: *Հավելված. 26, (Բ):*

Աջափնյակի թերություններից է նաև անբավարար ուշադրությունը Հրազդանի կիրճին: Շրջանի հորինվածքը բնական-լանդշաֆտային դոմինանտին է անդրադառնում միայն Աբեյյան փողոցի բուլվարով, որը, սակայն, նախագծի և

իրականացման հակասությունների արդյունքում՝ հորինվածքային կազմակերպման կենտրոնի դերը զիջում է երկրորդական նշանակության Շինարարների փողոցի առանցքին:

Ընդհանուր առմամբ ստեղծագործական նույն մոտեցումներով էլ հետագայում իրականացվում են Աջափնյակի 11 և 15-րդ միկրոշրջանները (ճարտ.՝ Յու.Բաբլումյան, Գ.Եոլյան, Պ.Ջանգիրով): Դրանց դրական հատկանիշներից կարելի է նշել միկրոշրջանի տարածքի կտրուկ խոշորացումը, ինչին նպաստում է տեղանքի համեմատաբար հանդարտ ռելիեֆը: Դա թույլ է տալիս կազմակերպել կառուցվածքով միմյանց և միկրոշրջանային այգու հետ կապված ֆունկցիոնալ գոտիներ: Հասարակական սպասարկման օբյեկտներն էլ նախագծվում են առանձին շենքերում, ի տարբերություն առաջին միկրոշրջանների, որտեղ դրանք բնակելի շենքերի ստորին հարկերում են: 11-րդ միկրոշրջանում կառուցվում են ստորգետնյա ավտոկանգառներ, որոնց տանիքները տրամադրվում են սպորտհրապարակներին: Այս միկրոշրջաններում զանգվածային շինարարության մեջ առաջին անգամ փորձ է արվում հաղթահարել 4-հարկանի կառուցապատման միապաղաղությունը: Բազմահարկերն, անշուշտ, աշխուժացնում են ուրվագիծը, սակայն քաղաքաշինական-հորինվածքային անորոշության մեջ զուտ բաղադրիչ տարրերի բազմազանությամբ գեղարվեստական միասնության հասնելու ձգտումն արդյունք չի տալիս: Հորինվածքային թերացումները պայմանավորվում են նաև շրջակա միջավայրի պահանջներին անբավարար վերաբերմունքով [13]:

Նոր-Նորք. անհամաչափ թաղամասեր, հորինվածքային սահմանափակություն և բնական միջավայրի թերի ներգրավում: 1960-ականների կեսից զանգվածային բնակելի շինարարություն է սկսվում հյուսիս-արևելյան՝ Նորքի սարահարթում (ճարտ.՝ Մ.Մազմանյան, Յ.Չախալյան, Գ.Ավագյան): Սարահարթի հասկացությունն այստեղ պայմանական է, քանի որ այն բլուրներով և ձորակներով հաճախակի ընդհատվող տեղանք է (նիշերի տարբերությունը՝ շուրջ 100 մ): Նորքի զանգվածը նախատեսվում է 66 հազար բնակչի համար և ընդգրկում 235 հա մակերես: Բնակելի ընդհանուր մակերեսը՝ 592 հազար ք.մ., կառուցապատման խտությունը՝ 3100-3200 մ/հա: Շրջանի հորինվածքը հավաքվում է գլխավոր մայրուղու՝ Գայի պողոտայի երկայնքով, որի շարունակությունը, շրջանցելով քաղաքի կենտրոնը, Նորքը կապում է հարավի

արդյունաբերական գոտուն: Պողոտան բաժանում է զանգվածը երկու հատվածի, որոնք էլ, իրենց հերթին, հատվում են ձորակով: Արդյունքում՝ շրջանը տրոհվում է չորս միկրոշրջանի, որոնցից յուրաքանչյուրը կազմվում է հասարակական կենտրոնի շուրջ տեղաբաշխված երեք խոշոր թաղամասերից: Տարածքի բարդ պայմանները բերում են կառուցապատման ազատ հատակագծման՝ կիրառելով 5-հարկանի քարե և 9-հարկանի խոշորապանել շենքեր (հետագայում նաև՝ 12-հարկանիներ): Կառուցապատման տարրերի բազմազանության պարագայում, սակայն, դրանք օժտված չեն փոխադարձ տեղադրման հորինվածքային կարողություններով: *Հավելված. 26, (Դ):*

Հասարակական կենտրոնը գտնվում է շրջանի միջին հատվածում՝ բլրի վրա: Դրան հարավ-արևելքից հարում է ձորակի կանաչապատ լանջերի հետ միախառնված 5.5 հա մակերեսով շրջանային այգին: Կենտրոնը կազմված է վարչական, մշակութային, կենցաղային, առևտրահասարակական և առողջապահական հիմնարկներից, իսկ կանաչ գոտում տեղակայված են սպորտային օբյեկտները: Չնայած միկրոշրջանների հատակագծումն ունի մի շարք դրական հատկանիշներ, իսկ տեղադրման շնորհիվ լավ տեսանելի կենտրոնը տարածականորեն համախմբում է հորինվածքը, այնուամենայնիվ, շրջանի քաղաքաշինական ամբողջության հասնել այստեղ ևս չի հաջողվում:

Կառուցապատման բացթողումներից են թաղամասերի չափազանց մեծ չափերը, երբ ներքին բաժանմամբ ավելի փոքր գոյացությունների բացակայությունը թուլացնում է հորինվածքային հնարավորությունները: Բարձրադիր վայրում տեղադրման պարագայում (քաղաքի կենտրոնից 300-350 մ բարձր), թերևս, նպատակահարմար կլիներ պարփակ կամ կիսապարփակ տարածությունների ձևավորումը, որոնք թույլ կտային պաշտպանվել հյուսիսային ուժեղ քամիներից և կձևավորեին տեղանքի ընդհատվող բնույթին հարիր մասշտաբի հորինվածքներ: Իսկ կառուցապատման հորինվածքի հիմքում դրված շենքերի ռելիեֆին խիստ համապատասխանությունը հանգեցնում է շրջապատող հարուստ լեռնային տեսարանին անտարբեր պատկերի, ինչը խաթարում է հորինվածքի գեղարվեստական նշանակությունը: Արդյունավետ չէ կազմակերպված նաև բարդ ռելիեֆի պայմաններում հետիոտն շարժման համակարգը: Սպասարկման կառուցվածքների իրականացման ձգձգումն էլ հանգեցնում է վերջինիս

բնակելի շենքերի առաջին հարկերում տեղակայմանն ու ողջ տարածքում սփռմանը, ինչը ևս նվազեցնում է շրջանի կենցաղային հարմարությունները [10; 13; 78]:

Բնական միջավայրի ոչ լիարժեք ներգրավումը, կառուցապատման թերացումներն ու բաղկացուցիչ տարրերի փոխադարձ տեղադրման սահմանափակ հորինվածքային հնարավորություններն արդյունքում թույլ չեն տալիս Նորքի բնակելի զանգվածում հաղթահարել Աջափնյակի փորձում արդեն իսկ նախանշված բացթողումները:

Ջեյթուն, Շենգավիթ, Արարատյան. առաջխաղացման պակաս: Ժամանակաշրջանին բնորոշ նույն յուրահատկություններով են կառուցապատվում արդեն գոյություն ունեցող Ջեյթուն և Շենգավիթ բնակելի շրջանները (1960-1965 թթ.): Նոր շինարարությունն այստեղ չի անդրադառնում գոյություն ունեցող կառուցապատմանն ու մեծամասամբ ծավալվում է ազատ տարածքներում՝ սակավահարկ տների իրացումը թողնելով հեռանկարում: Երևանի հյուսիս-արևելքում՝ Վերին Ջեյթուն բնակավայրի տարածքում կառուցված շրջանը հանդիսանում է քաղաքի հերթական խոշոր բնակելի զանգվածը (ճարտ.՝ Ս.Բադալյան, Հ.Բաբաջանյան, Գ.Գրիգորյան)՝ կազմված յուրաքանչյուրն իր հասարակական կենտրոնն ունեցող 7 միկրոշրջանից: Նույն տարիներին քաղաքի արևմուտքում կառուցվում է 27 հազար բնակչի համար նախատեսված Արարատյան զանգվածը (ճարտ.՝ Մ.Մազմանյան, Յ.Չախալյան, Գ.Ավագյան): Այն ներառում է երկու միկրոշրջաններ, որոնց միջև տեղադրված են հասարակական կենտրոնն ու այգին: Կառուցապատումը խառն է՝ 5-9-հարկանի, որտեղ շենքերի ուղղակի ռելիեֆին համապատասխան տեղադրումը հաճախ վատթարացնում է բնակարանների կողմնորոշումը: Պետք է նշել, որ այս շրջանների լուծումներն, ընդհանուր առմամբ, նույնպես որևէ առաջընթաց չեն գրանցում բնակելի գոյացությունների ձևավորման գործընթացում [10]: Հավելված. 26, (Ա, Գ):

Կենտրոնական միջուկ. անհատական նախագծման առավելությունները: Այս տարիներին, ոչ մեծ ծավալով, շարունակվում է նաև կենտրոնի կառուցապատումը: Եվ այս ասպարեզում 1960-ականները զանգվածային շինարարության ողջ ընթացքի քիչ թե շատ հաջողված ժամանակաշրջանն են: Սա կապված է կենտրոնի կառուցապատման մեջ դեռևս անհատական նախագծման սկզբունքի որոշակի առավելության հետ [73]:

Անհատական նախագծման բնակելի շենքերն անհամեմատ լավ են ներգրավվում գոյություն ունեցող կառուցապատմանը, միևնույն ժամանակ դրանց արժեքն էապես չի

գերազանցում տնտեսական ցուցանիշների այն սահմանները, որոնք ընդունված են զանգվածային շինարարության համար: Նման դրական օրինակներից է Աբովյան փողոցի Թումանյան-Մոսկովյան հատվածի կառուցապատումը (ճարտ.՝ Թումանյան-Սայաթ-Նովա հատված՝ Հ.Բաբաջանյան, Ս.Քյուրքչյան, Ռ.Սաթյան, Սայաթ-Նովա-Մոսկովյան հատված՝ Ֆ.Դարբինյան, Է.Սաֆարյան, Ֆ.Հակոբյան, Կ.Մարտիրոսյան, Ա.Ալեքսանյան): Ֆելզիտից իրականացված 6-հարկանի շենքերը յուրօրինակ բազմազանություն հաղորդում փողոցի այդ հատվածին: Շենքերը տարբերվում են ճակատի մշակվածքով և հատակագծմամբ: Ապակեպատ խոշոր բացվածքներով առաջին հարկերը տրամադրված են խանութներին և սրճարաններին, իսկ վերին հարկերը բնակելի են: Հարակից կառուցապատումից ավելի ուշ կառուցված այս շենքերը, պահպանելով քաղաքաշինական կառուցվածքն ու մասշտաբը, չեն խաթարում կառուցապատման հորինվածքը, չեն մրցակցում շեշտված կառույցների հետ և ժամանակի ընթացքում ներդաշնակվել են համալիրին: *Հավելված. 28, (Ա, Բ):*

Անհատական նախագծման բնակելի շենքերից են նաև Բաղրամյան, Նալբանդյան փողոցներում և Մաշտոցի պողոտայում տեղադրված կառույցները (ճարտ.՝ Գ.Քոչար, Ս.Կնտեխցյան, Վ.Հուսյան): Գոյություն ունեցող կառուցապատմանը որոշակիորեն կապվող այս շենքերում աստիճանավանդակը բաց է և դուրս է բերված ծավալից, ինչը թույլ է տվել մեծացնել սեկցիաների օգտակար և բնակելի մակերեսները: Տեղական կլիմայական պայմաններում ընդունելի և տնտեսապես նպատակահարմար այս հնարքի շնորհիվ բոլոր բնակարաններում ապահովված է միջանցիկ օդափոխություն, ինչը հազվագյուտ հաջողություն է սեկցիոն գծային շենքերի փորձում [10]: *Հավելված. 28, (Ա):*

Անհատական նախագծման որոշակի առավելության օրինակ են նաև Սայաթ-Նովա փողոցում կառուցված տարածական յուրօրինակ լուծմամբ առանձնացող բազմահարկ համակցված շենքերը (Սայաթ-Նովա 4/1;2, ճարտ.՝ Մ.Հայրապետյան, Ֆ.Զարգարյան): Երկու 12-հարկանի մասնաշենքերը միավորված են ընդհանուր աստիճանավանդակով և փողոցի նկատմամբ տեղադրված են անկյան տակ: Վերիջինս պայմանավորված է ինչպես բնակարանների լավագույն կողմնորոշմամբ, այնպես էլ նպաստում է փողոցի կողմից խոշոր ծավալների տեսողական աստիճանաբար բացահայտմանը: Ճակատների լուծումը յուրօրինակ է, հավաքովի պանելների մակերևույթն

աշխուժացված է դեկորատիվ տարրերով: Հաջող է նաև բնակարանների հատակագծումը: Ընդհանուր սենյակներն ու ննջարաններն ուղղված են հարավ և արևելք, հյուսիսում խմբավորված են խոհանոցները: Նախասենյակի մեծ բացվածքով կապն ընդհանուր սենյակի հետ տեսողականորեն զգալիորեն մեծացնում է վերջինիս: Այս շենքերը կենտրոնում կառուցված այն հազվագյուտ բազմահարկերից են, որոնք, չնայած ինչ-որ չափով հակասում են տարածության մասշտաբին, սակայն ժամանակի ընթացքում որոշ չափով ներդաշնակվել են գոյություն ունեցող կառուցապատմանը [10]:

Հավելված. 28, (Գ):

Կառուցապատման ձևագոյացման առանձնահատկությունները: 1960-ականներին բնակմակերեսի ապահովմանն ու կենցաղի բարելավմանը միտված զանգվածային բնակելի շինարարության ծավալմանը զուգահեռ ի հայտ են գալիս նաև այդ ասպարեզում ճարտարապետական ստեղծագործության տարբեր թերացումները: Դրանք վերաբերվում են ինչպես քաղաքաշինական շարժունակությունից զուրկ շենքերի տիպային նախագծերին, այնպես էլ՝ նոր շրջանների կառուցապատման լուծումներին: Խնդիրների շրջանակը լայն է, և յուրաքանչյուր ուղղություն ցանկալի է դիտել առանձին՝ սակայն փոխկապակցված ընդհանուր փոխազդեցությունների համակարգում:

Զանգվածային շինարարության շատ խնդիրներ կապված են ոլորտում կտրուկ փոփոխությունների հետ: Զանգվածային կառուցապատումն ու նախագծման ստանդարտիզացումը պահանջում են ճարտարապետության միանգամայն նոր գիտելիքներ և ունակություններ, իսկ 1960-ականների նախագծային մտածողությունը պատրաստ չէ նոր պահանջներին: Նախագծողների գործունեության հիմքում ստեղծագործական սկզբունքն է: Նրանց մասնագիտական հմտությունների առանցքում ավանդական քարե ճարտարապետության մոտիվներն են, որոնց համար խորթ են կոնստրուկտիվ նոր համակարգերով շինարարության սկզբունքները: Եվ զանգվածային բնակելի շինարարությունը, մերժելով անցյալի ստեղծագործական մոտեցումները՝ ճարտարապետության ասպարեզում որպես հեղինակային գործընթաց աստիճանաբար կորցնում է գրավչությունը: Գործընթացում ակտիվանում է այլ մասնագիտությունների ներկայությունը, իսկ քաղաքաշինական-ստեղծագործական գործունեությունը տեղը զիջում է շենքերի տեղակապման մեխանիկական մոտեցմանը:

Զուտ նորմատիվ պահանջների պահպանության վրա հիմնված մեթոդը բերում է կառուցապատման կարծրատիպային հնարքների, որտեղ հաշվի չեն առնվում քաղաքաշինական միջավայրի բազմազան պայմանները: Վերջինս էլ բերում է նոր շրջանների չափից ավելի արագ ծերացմանը: Դրանց բարոյական մաշվածությունն ի հայտ է գալիս կառուցվելու և շահագործման հանձնելու հենց առաջին իսկ տարիներից [18; 79]:

Միկրոշրջանային կառուցապատումը. ֆունկցիոնալ կապերի բացահայտման սխեմա՝, թե՛ տարածական կառուցվածքի ձևավորման սկզբունք: Նոր շրջանների զանգվածային կառուցապատումն ուղեկցվում է բնակելի գոտու կազմակերպման աստիճանական համակարգի ձևավորմամբ: Բնակեցման խոշոր զանգվածներն իրականացվում են միկրոշրջաններով և բնակելի շրջաններով, որտեղ հասարակական սպասարկման համակարգն արդեն պետք է օրգանապես միաձուլվի բնակելի գոտուն: Բնակելի կառուցապատման հատակագծային կազմավորման գործընթացում տեղի է ունենում լուրջ փոփոխություն՝ պարագծային պարփակ համակարգը փոխվում է հատակագծման ազատ հնարքներով: Նման մոտեցումը մի շարք առավելություններ ունի ավելի մանր թաղամասային կառուցվածքի համեմատ և կառուցապատման ձևավորման նոր հնարավորություններ է տալիս: Բնակելի շրջանների գլխավոր օղակ են նախատեսվում մշակութային, առևտրական, մարզական տարբեր հաստատություններ և կանաչ գոտիներ ներգրավող հասարակական կենտրոնները: *Հավելված. 26:*

Բնակելի զանգվածների կազմակերպման համաշխարհային փորձում սոցիալական ֆունկցիաներից բխող աստիճանական համակարգի գաղափարը 1960-ականներին նորություն չէ: Այս ասպարեզում կուտակվել է որոշակի փորձ, իսկ Երևանը, XX դարի առաջին կեսում նախապատվությունը տալով քաղաքի ձևավորման գեղարվեստական սկզբունքներին, ետ է մնացել այդ գործընթացներից: Աստիճանական համակարգը ձևավորվում է տարածական կազմակերպման պարզ և տրամաբանական սկզբունքով: Ֆունկցիոնալ կապերը զարգանում են ուղղահայաց, ընդհանուրից՝ առանձին, գլխավորից՝ ենթակա: Հիերարխիկ համակարգում հավասար դիրքի տարրերի միջև կապեր չեն նախատեսվում: Յուրաքանչյուր աստիճանի առանձին տարրերը (թաղամաս, միկրոշրջան, շրջան) ձևավորում են փակ ենթահամակարգեր, որոնք

չունեն ուղիղ կապեր այլ տարրերի հետ, քանի որ դրանք կազմակերպվում են միայն ընդհանուրի միջոցով: Միավորումները, տարրերի փոխադարձ ներթափանցումն ու ընդհանուր հատվածների ձևավորումը հակասում են համակարգի կառուցվածքին: Սակայն այդ պարզ տրամաբանությունն ունի էական բացթողումներ, որոնք արդեն բացահայտվել են համաշխարհային փորձում: Համակարգի մեխանիզմն արհեստական է և լիարժեք չի արտացոլում քաղաքներում ձևավորվող սոցիալական կապերի իրական պատկերը: Քաղաքի սոցիալական ֆունկցիաների իրական համակարգը չափազանց բարդ է: Այն լի է շատ ավելի բազմակողմանի կապերով, քան կարող է իր մեջ ներառել աստիճանական համակարգի մոդելը: Մոդելն արդյունավետ կլինի, երբ դիտվի որպես ֆունկցիոնալ կապերի ուղղվածության բացահայտման սխեմա, այլ ոչ՝ տարածական կառուցվածքի ձևավորման սկզբունք: Այսինքն՝ ֆունկցիոնալ կապերը չպետք է արհեստականորեն սահմանափակվեն: Դրանց տարածական կազմակերպումը պետք է լինի ճկուն, ինչը կապահովի կենսունակ, ֆունկցիոնալ և գեղագիտական իմաստներով լիարժեք միջավայր: Համաշխարհային փորձում բացահայտված այս խնդիրներն, անշուշտ, պետք է նկատի առնվեն: Համակարգի մեխանիկական կիրառումն արդեն բազմիցս ձախողվել էր, և առավել արդյունավետ լուծումների համար անհրաժեշտ էին նոր սկզբունքներ: Սակայն Երևանում 1960-ականներին ոչ միայն ուշադրությունից դուրս են մնում այդ խնդիրները, այլ, առհասարակ, աստիճանական համակարգն այդպես էլ լիարժեքորեն չի իրականանում, և դրա թեկուզ մասնակի, բայց հնարավոր առավելություններն էլ կյանքի չեն կոչվում: Դրա գլխավոր պատճառն այն է, որ զանգվածային կառուցապատման շուրջ երեք տասնամյակներում այդպես էլ չի իրագործվում համալիր կառուցվածքով ավարտուն գեթ մեկ բնակելի շրջան [20; 25]:

Նշվածը պայմանավորված է շինարարության հաջորդականության խախտումներով և մշտական անավարտ բնույթով: Այն ամենուր սկսվում է բնակելի շենքերից, իսկ ինժեներական ենթակառուցվածքների, ճանապարհների, ուսումնական հիմնարկների իրականացումը մշտապես հետաձգվում է: Կտրուկ հետ է մնում սպասարկման օբյեկտների շինարարությունը, որոնք տեղակայվում են բնակելի շենքերի առաջին հարկերում: Տարիներ շարունակ հետաձգվում են բարեկարգման, սպորտի և հանգստի վայրերի ձևավորման, կանաչապատման աշխատանքները [13]:

Կառուցապատում և ռելիեֆ. հորինվածքային անհամաձայնություն:

Զանգվածային շինարարության շրջաններում հատկանշական է անբավարար ուշադրությունը տեղանքի տոպոգրաֆիական հատկություններին: Տիպային շենքերը նախատեսված են 10-12 % առավելագույն թեքությամբ, համեմատաբար հարթ տարածքների համար և այն էլ՝ միայն ռելիեֆի երկայնական ուղղությամբ տեղադրմամբ: Իսկ դա չի կարող բավարարել ճարտարապետական հորինվածքին ներկայացվող բոլոր պահանջները, քանի որ իրականում բնակելի շինարարության բավական մեծ ծավալներ իրականացվում են Երևանին բնորոշ բարդ ռելիեֆով գոտիներում, որտեղ տոպոգրաֆիական իրավիճակի պարզունակ կրկնությունը կառուցապատման գործընթացում ոչ միայն թուլացնում է հորինվածքի հնարավորությունները, այլ նաև վատթարացնում կացարանի սանիտարական պայմանները (պարտադրված կողմնորոշում): Նման կերպ ձևավորվող հորինվածքները չեն ներդաշնակվում տեղանքին, և, անկախ վերջինիս բազմազանությունից, ամենուր կազմավորում սխեմատիզմով աչքի ընկնող կառուցապատման միևնույն հորինվածքային լուծումները: Հավելված. 35, 36:

Կառուցապատման արդյունավետությունը: Զանգվածային կառուցապատման ոլորտի խնդիրներից է նաև տարածքների անարդյունավետ օգտագործումը: Պատկերացումը, որ ազատ տարածքների պարագայում դրանք կարելի է շոայլել, իրականում չի արդարանում: Կարճ ժամանակ անց այդ տարածքներն արդեն լիովին կառուցապատված են, և հարկավոր է ներգրավել քաղաքից էլ ավելի հեռու տարածքներ, որոնց յուրացումն ու կառուցապատումը մեծ ներդրումներ են պահանջում: Ծախսերն աճում են նաև ենթակառուցվածքների հեռավոր շրջաններ հասցնելու պատճառով: Եվ միանգամայն հասկանալի է, որ հաջորդ տասնամյակում՝ 1970-ականներին, այս շրջանները, համալրվելով բարձր հարկայնության շենքերով, ենթարկվում են գոյություն ունեցող նոսր կառուցապատման խտության ավելացման [79; 80]: Հավելված. 35, 36:

Իներցիա. ճակատների դասակարգման բովանդակությունը: Ուսումնասիրելով զանգվածային կառուցապատման բնակելի շենքերի լուծումները՝ կարելի է նկատել, որ դրանց կառուցվածքում դեռևս պահպանվում են պարագծային կառուցապատման բնորոշ գծերը: Այս հանգամանքը պայմանավորված է նախագծողների մտածելակերպի

ինքնընդհատված, որը մեխանիկորեն կրկնում է անցյալի մոդելի հատկությունները: Նման մոտեցումը, միտված հարթային հորինվածքների ձևավորմանը, կառուցապատումը վերածում է միապաղաղ քարե «վարագույրների», որոնք չեն համապատասխանում նոր սկզբունքներին: Պարագծային կառուցապատման ազդեցությունն արտահայտվում է գլխավոր և բակային ճակատների ձևավորման միանգամայն տարբեր մոտեցումներում: Սակայն ճակատների լուծման նման դասակարգվածությունը չի համադրվում կառուցապատման բաց հնարքներին: Այս պարագայում ծավալներն ընկալվում են բոլոր կողմերից հավասարազոր, և ճակատների լուծման տարբերությունն առաջացնում է անորոշություն՝ խաթարելով կառուցապատման կերպարի առանց այն էլ ոչ բարձր մակարդակը [79; 80]: Հավելված. 35-36:

Ստանդարտիզացման մեխանիկական ներդրումը քարե շենքերում: Զանգվածային շինարարության լուրջ բացթողումներից է գործարանային արտադրության պահանջների անհիմն կիրառումը քարե շենքերում, որոնց պատերը կառուցվում են տեղում շարելու ավանդական տեխնոլոգիայով: Շինարարության արդյունաբերականացումը, բնական է, չի կարող կայանալ շատ արագ: 1960-ականների սկզբին շինարարական բազան դեռևս թույլ չի տալիս լիովին կողմնորոշվել դեպի գործարանային արտադրությունը, քանի որ այն մեծ միջոցներ և ժամանակ է պահանջում: Բնակելի շինարարության հիմնական ծավալներն իրականացվում են միդիս շարվածքի քարե պատերով տիպային շենքերով, որոնց կառուցվածքի միակ գործարանային տարրը հավաքովի երկաթբետոնե ծածկն է: Հատկանշական փաստ է, որ 1965-ի դրությամբ բնակելի շինարարության ընդհանուր ծավալի 87 %-ից ավելին կազմում են բնական քարից իրականացված շենքերը: Սակայն պետք է նկատել, որ քարե պատերով շենքերի նախագծերի մշակումը, ինչպես այդ շրջանում, այնպես էլ հաջորդիվ, առաջնորդվում է տիպայնացման և ունիֆիկացման նույն պահանջներով, որոնք բնորոշ են ամբողջական գործարանային տնաշինությանը, սակայն նպատակահարմար չեն քարե կառուցվածքի պարագայում: Քարե պատերով բնակելի շենքերն, առհասարակ, ընդունակ են կրելու ճարտարապետահատակագծային առավել ճկուն և բազմազան ձևեր, քան գործարանային արտադրության հավաքովի կառույցները: Սակայն այս մշակումները, բախվելով նորմայավորման դոգմատիկ

պահանջներին, չեն կարողանում օգտվել նոր պայմանների ընձեռած հնարավորություններից և առավելություններից [18]:

Պատկանելիության կորուստ. բնակելի գոտու տիպային տարածության ձևավորումը: Զանգվածային շինարարության քննարկված խնդիրները վերաբերվում են ոչ միայն առանձին շենքերի և կառուցապատման հատվածների լուծումներին, այլ նաև բնակելի գոտու ողջ տարածական համակարգին: Անդրադառնալով կառուցապատման տարրերին, պետք է նշել, որ կառուցող կազմակերպությունների տնտեսական նեղ հետաքրքրությունները բերում են նրան, որ, չնայած նախագծային տարբերակների առկայությանը, արտադրությունը յուրացնում է ընդամենը մի քանի շենքի տիպեր, որոնք միմյանցից տարբերվում են զուտ ձգվածությամբ (սեկցիաների քանակով): Շենքերն էլ երեսապատվում են բացառապես Արթիկի վարդագույն տուֆով և դրանից պատրաստված դետալներով: Դրան էլ եթե ավելացնենք կառույցների ծայրահեղ պարզ ծավալային-պլաստիկ լուծումներն ու փոխադարձ տեղադրման սահմանափակ հնարավորությունները, ապա միանգամայն տրամաբանական է դառնում, որ այս բոլորն արդյունքում հանգեցնում են զանգվածային կառուցապատման առաջին շրջանների անդեմ ճարտարապետական կերպարի ձևավորմանը [13; 81]:

Հավելված. 35-36:

Տիպային շենքերի շուրջ իրականացվող կառուցապատման մեխանիկական բնույթի հատակագծային լուծումները թաղամասերում ձևավորում են «տիպային տարածական դաշտ»: Վերջինիս բազմակի կրկնողությունն էլ առավել բարձր մակարդակում՝ ամբողջ շրջանում, հանգեցնում է բնակելի գոտու տիպային տարածության ձևավորմանը: Այս գործընթացում ուշադրությունից դուրս են մնում նաև միջավայրի կազմավորման սոցիալ-հոգեբանական գործոնները՝ սոցիալական շփումների ոլորտը, առարկայատարածական միջավայրի ընկալման հոգեբանությունը, բնակելի շրջանում կենսագործունեության նոր ձևերի ձևավորումը: Այստեղ տեղին է հիշել Կ.Ալեքսանդերի անցյալի տարերայնորեն ձևավորված միջավայրի գեղարվեստական բազմազանության համեմատումը նոր շրջանների տարրականության հետ: «Բնական» և «արհեստական» միջավայրերի հակասության պատճառը նա տեսնում է անցյալի կառուցապատման սկզբունքներում, որտեղ բաղադրիչ տարրերը մասնակիորեն ներթափանցում են մեկը մյուսին՝ ունենալով միախառնման «հատվածներ»: Ըստ Ալեքսանդերի,

միապաղաղության և նույնության դեմ պայքարը պետք է սկսել կառուցապատման ձևավորման փուլում, ոչ թե առանձին տարրերի մշակումներում: Եվ հենց տարրերի փոխադարձ կապերի բազմազան և ճկուն համակարգերը պետք է լինեն միատիպությունից խուսափելու գլխավոր միջոցը [20; 82]: Սակայն Երևանի նոր շրջանների կառուցապատումը, հետևելով զուտ տրամաբանական սխեմայի իրագործմանը, չի խուսափում այս խնդիրներից: Ընդարձակ, միանման տարածություններն ընդունակ չեն փոխարինելու մարդուն հարազատ ավանդական այնպիսի հասկացություններին, ինչպիսին են բակը, փողոցը [83]: Ըստ Ա.Սմիթսոնի, «Մարդը հեշտ է կապվում սեփական տան՝ օջախի հետ, սակայն շատ դժվար՝ միջավայրի հետ, որտեղ այն գտնվում է: «Պատկանելիությունը» մարդու գլխավոր էմոցիոնալ պահանջն է ...Հենց դրանից է, որ խարխուլ տներով նեղ փողոցն ունի հաջողություն այնտեղ, ուր լայն պողոտան հաճախ կրում է պարտություն» [31, էջ 398]:

Բնակելի բջջի կազմակերպման խնդիրները: Ուսումնասիրելով զանգվածային բնակելի կառուցապատման շենքերի ճարտարապետահատակագծային լուծումները՝ պետք է նշել, որ բնակելի բջջի կազմակերպման գործընթացում ընդհանուր առմամբ շարունակում է պահպանվել նախորդ շրջանում գործող համակարգը: Վերջինս էական զարգացման չի ենթարկվում, իսկ տարբեր իմաստներով նույնիսկ որակական անկում է ապրում: Նման խնդիրներից է, օրինակ, արդեն նշված հարկի բարձրության կտրուկ նվազեցումը՝ նախկին 3.2 մ բարձրությունն իջեցվում է մինչև 2.5 մ, այնուհետև հասնում 2.7 մ-ի: Էական թերացում է տարածքների փոքր, անհարմար մասշտաբը: Եթե անցյալում առանձին սենքերի փոքր մակերեսը կապվում է ներքին կառուցվածքի զարգացման հետ, որի համաձայն էլ՝ հետզհետե ընդլայնվում է, ապա 1960-ականներին դա հետևանք է մակերեսների նոր, խիստ չափորոշիչների ներդրման: Բնակարանի բոլոր տարածքների համար ամրագրվում են առավելագույն չափեր: Կացարանի ֆունկցիոնալ կապող օղակի՝ նախասրահի փոքր մակերեսն ու նեղ տարածությունը, փոքր խոհանոցը (մինչև 5-5,5 ք.մ.) և համատեղված սանհանգույցը չեն ապահովում ապրելակերպի բավարար պայմաններ: Խնդիր է նաև անցյալից ժառանգված ընդհանուր սենյակի անցումային լինելու հանգամանքը, որը չի համապատասխանում կենցաղի զարգացող պահանջներին և նվազեցնում է կացարանի հարմարավետությունը: Հավելված. 35-36:

Ամառային տարածքների ձևափոխության նախադրյալները: Հատակագծային լուծումներում հատուկ ուշադրության է արժանի ամառային տարածքների պարտադիր ներառումը: Սենյակներին կցված ծածկապատշգամբերը որոշակիորեն արտացոլում են ավանդական տան կառուցվածքն ու տեղական կլիմայի յուրահատկություններով պայմանավորված կենցաղի սովորույթների բնույթը: Սակայն այստեղ պետք է նկատել, որ ծածկապատշգամբերի համընդհանուր կիրառումը հանրապետության ողջ տարածքում արդարացված չէ: Մյուս կողմից, ոչ միայն Երևանում, այլ նաև Երկրի բոլոր այլ քաղաքներում ներդնելով միանման ճարտարապետահատակագծային լուծումներ կրող 1-451Ո, 1A-450, A1-454 սերիաները՝ ամառային տարածքների համատարած կիրառումից խուսափելն անհնար է: Բնական է, որ, չհամապատասխանելով կենսագործունեության պահանջներին, դրանք ենթարկվում են ձևափոխության: Երևանի համար մշակված լուծումների ներդրումը ողջ հանրապետությունում զանգվածային բնակելի շինարարության հերթական կոպիտ բացթողումներից է:

Սակայն հատկանշական է, որ ծածկապատշգամբերի ձևափոխության խնդիրն առկա է նաև Երևանում: Խստորեն սահմանափակված կացարանում նորմալ ապրելակերպի համար անհրաժեշտ մակերեսի պակասի պայմաններում որոշակի հարմարության ապահովման բնական ձգտումը բերում է բնակիչների կողմից կացարանի անհատական ձևափոխության: Դրա ամենաձավալուն դրսևորումը ամառային տարածքների ապակեպատումն է, ինչի արդյունքում դրանք վերածվում են ընդհանուր սենյակին, խոհանոցին կամ ննջարանին կից լրացուցիչ մակերեսի: Գործընթացն իրականացվում է բնակիչների ինքնուրույն միջոցներով՝ զանգվածային կառուցապատման շրջանների կերպարին հաղորդելով խայտաբղետ անկարգություն: Անհատների կողմից յուրացվում են նաև շենքերին հարող տարածքները, որոնք, վերածվելով տանը կից հողամասի, կանաչապատվում և բարեկարգվում են: Փաստորեն, չիրականացված բարեկարգումը ևս կատարվում է բնակիչների կողմից և ներկայանում միջավայրի ձևավորման տարերային կերպարանքով: Նախագծման և շինարարության անկատարությունը պատճառ է հանդիսանում բնակելի շրջանների առանց այդ էլ անարտահայտիչ կերպարի աննախադեպ աղավաղմանը [79; 80]:

Հավելված. 35-36:

Կացարանի ճարտարապետությունն ու շրջակա միջավայրը: Ինչպես արդեն նշվեց, կացարանի զանգվածային կազմավորման խնդիրների շրջանակում նշանակալի տեղ է զբաղեցնում տեղական առանձնահատկություններին և, մասնավորապես, կլիմայական պայմաններին արժանի ուշադրություն չդարձնելու հանգամանքը: Միջինացված չափորոշիչներով մշակված ճարտարապետահատակագծային լուծումները չեն կարող բավարարել տեղական բազմազան պայմանների պահանջները: Իհարկե, այստեղ պետք է նկատել, որ 1960-ականների երկրորդ կեսին ԽՍՀՄ-ում ընդունված շինարարության համար երկրի տարածքի կլիմայական գոտևորումը որոշակի առաջընթաց է բնակելի ճարտարապետության գործընթացում: Դրա համաձայն՝ երկրի տարածքը բաժանվում է կլիմայական 4 հիմնական շրջանի և 16 ենթաշրջանի: Տարածքների դասակարգումը թույլ է տալիս կացարանի ձևավորման տիպոլոգիական, հատակագծային և քաղաքաշինական պահանջների ամբողջության մշակումը համապատասխանեցնել կլիմայական պայմաններին: Դասակարգումը Հայաստանում կացարանի տիպայնացման համար առանձնացնում է չորս ենթաշրջան՝ IVԴ (շոգ, ցածրադիր), IIIԵ և IIIB (տաք, նախալեռնային) և II B (մեղմ, լեռնային): Սակայն բնակկլիմայական պայմանների բազմազանության պարագայում նման բաժանումը տեղական յուրահատկությունների բնութագրերը հաշվի առնելու իմաստով խիստ ընդհանրացված միջոց է: Այն լիովին չի արտացոլում ուղղաձիգ գոտևորմամբ, բարդ ռելիեֆով պայմանավորված միկրոկլիմայի բազմազանությունը: Կացարանի ձևագոյացման վրա, բացի կլիմայական պայմաններից, ազդում են նաև մի շարք այլ տեղական առանձնահատկություններ՝ սեյսմիկ վտանգը, քաղաքի մեծությունը, հարակից կառուցապատման բնույթը: Որոշիչ գործոնների այս ամբողջությունը նախագծման կարևոր նախապայմաններից են: Սակայն դրա համալիր պահանջները չեն կարող արտացոլվել կլիմայական գոտևորման սահմանափակ սկզբունքներում և, հետևաբար՝ չեն արտահայտվում կացարանի ճարտարապետության զարգացման գործընթացում: Եվ պետք է փաստել, որ, չնայած գիտատեխնիկական զարգացման միանգամայն հնարավորությունների առկայությանը՝ շրջապատի և կլիմայի խնդիրներն անհամեմատ ավելի լավ են արտահայտվում ավանդական տան, քան զանգվածային կառուցապատման ճարտարապետության գործընթացում [84; 85; 86]:

Քննարկելով բնակելի կառուցապատման գործընթացում կլիմայական պայմանների ազդեցության խնդիրները՝ հարկ է նշել, որ 1960-ականների երկրորդ կեսին ի հայտ են գալիս այս ասպարեզում Մոսկվայի առաջատար գիտական կենտրոններում մշակված առաջին հետազոտությունները, որոնք զգալի ազդեցություն են թողնում զանգվածային բնակելի ճարտարապետության զարգացման վրա: Հայաստանի և, մասնավորապես, Երևանի պայմանների համար կարևոր նշանակություն է ունենում Յա.Իսահակյանի բնօրինակային հետազոտությունների հիման վրա Մոսկվայում (ЦНИИЭП жилища) կատարված աշխատությունը, որտեղ դիտարկվում է տիպային նախագծման գործընթացում շոգ կլիմայի յուրահատկությունները հաշվի առնելու խնդիրը: Հետազոտությունն ընդգրկում է խնդիրների մեծ շրջանակ, և, հաշվի առնելով տեղական կլիմայական և քաղաքաշինական պահանջները՝ առաջարկում կացարանի ձևավորման նոր սկզբունքներ: Աշխատության արդյունքները ներդրվում են Երևանի զանգվածային բնակելի ճարտարապետության զարգացման հետագա գործընթացում [17; 18]:

Գեղագիտական խնդիրները: Երևանի բնակելի ճարտարապետության նախկին շրջանի՝ XX դարի առաջին կեսի գլխավոր բնորոշիչը արտաքին լուծումների գեղագիտությունն էր: Այդ տարիների բնակելի կառուցապատման գեղարվեստական կերպարի հնչեղությունն ու հանդիսավորությունը զարգացման հաջորդ փուլերի համար բավական բարձր նշաձող էին սահմանել: Սակայն 1960-ականների զանգվածային շինարարության մեջ ոչ միայն անտեսվում են անցյալի գեղարվեստական սկզբունքները, այլ նաև այդ ուղղությունն առհասարակ դուրս է մնում բնակելի ճարտարապետության գործընթացից: Պահպանել կառուցապատման դասական հորինվածքների ճակատային հարթության պլաստիկ մշակման սկզբունքն, անշուշտ, տեղին չէր և ոչ էլ հնարավոր էր դրված խնդիրների շրջանակում: Սակայն ուշադրության կենտրոնում պահել բնակելի կառուցապատման կերպարի ձևավորումը, որը պետք է համահունչ լինի գոյություն ունեցող քաղաքային միջավայրի գեղագիտությանը, անպատճառ կարևոր խնդիր էր:

Այսպիսով, 1960-ականներին կացարանի տիպայնացման գործընթացի գլխավոր խնդիրներից է դառնում կառուցապատման գեղագիտությունը՝ անհատականության և արտահայտչության ապահովումը: Սա գեղարվեստական նոր սկզբունքների

ձևավորման բարդ, փոխկապակցված գործընթաց է, որտեղ չափազանց դժվար է միավորել բազմակողմանի խնդիրների ամբողջությունը: Կառուցապատման հսկա ծավալների պայմաններում չունենալով գեղարվեստական սկզբունքներ՝ ձևավորվող նոր շրջանների անդամ և միապաղաղ կերպարը հասնում է կրկնողության ահռելի չափերի: Այս երևույթը բնորոշ է ոչ միայն Երևանի, այլ նաև ԽՍՀՄ-ի այլ քաղաքների զանգվածային կառուցապատմանը, ինչի արդյունքում դրանցից գրեթե ոչ մեկը չի խուսափում սեփական «Չերյոմուշկան» ունենալու տխրահռչակ իրականությունից [81]:

Ըստ Գ.Ռաշիդյանի, 1960-ականներին կացարանի ձևագոյացման շուրջ ձևավորվող գաղափարներում, առհասարակ, քննարկման առարկ է դառնում այն հարցը, թե բնակելի շենքն արդյո՞ք ճարտարապետության ստեղծագործություն է, թե՞ ինժեներիայի արտադրանք: «... Կարմիր գծի պես արտահայտվում էր այն միտքը, համաձայն որի՝ բնակելի կառուցապատումը, կանաչապատման հետ միասին, պետք է լինի հասարակական կենտրոնը շեշտող ֆոն՝ մոռանալով այն մասին, որ նույնիսկ ֆոնը պետք է ունենա սեփական հնչեղությունը: Նման փորձերը միտված էին արդարացնելու ճարտարապետագեղարվեստական խնդիրների լուծման և առկա թերությունների հաղթահարման ուղիներ գտնելու անկարողության պայմաններում տիրող անօգնական վիճակը...», նշում է Գ.Ռաշիդյանը [18, էջ 10]: Կառուցապատման ծավալների կտրուկ աճի պայմաններում գեղարվեստական իմաստավորման համար, ըստ երևույթին, իսկապես չկար ժամանակ և համապատասխան հմտություններ: Կարճ ժամանակ անց զանգվածային կառուցապատման նոր շրջաններն էականորեն փոխում են Երևանի կերպարը՝ դրան հաղորդելով անորոշ միապաղաղության [18]:

Միջավայրի կորուստը բնակելի համակարգի իդեալիստական գաղափարներում: Միևնույն հորինվածքի մեխանիկական կրկնությամբ կառուցապատման հնարքները, որոնք ներդրվում են Երևանում, նորություն չեն 1960-ականներին: Դեռևս 1930-ականներին էժան կացարանի ձևավորման համար դրանք առաջարկում և իրագործում են ճարտարապետ-ֆունկցիոնալիստները (Գրոպիուս, Գիլբերսայմեր): Եվրոպական հին քաղաքների խիտ պարագծային կառուցապատմանը հակադրվում են տողային և ազատ կառուցապատման բաց հնարքները, որտեղ շենքերն ունեն միևնույն կողմնորոշումը, բնակարանները բավարարում են միևնույն սանիտարահիգիենիկ պահանջներին, նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում շինարարության համար [81]:

Կառուցապատման նոր սկզբունքների ձևավորումը XX դարի սկզբի համաշխարհային փորձում կապվում է քաղաքի տարածության խնդիրների մեծ շրջանակի հետ: Եվ դրանց մեծամասնությունը բնույթով տասնամյակներ հետո Երևանի կառուցապատման առջև կանգնած նույն խնդիրներն են: Դրանցից են, մասնավորապես, բնակչության կտրուկ աճն ու հասարակական ֆունկցիաների զարգացումը: Սրանք բազմաթիվ քաղաքներում բերում են ոչ միայն կառուցապատման գերխտության, այլ նաև՝ տարերայնության, ինչի արդյունքում քաղաքները վերածվում են զուտ քանակական գոյացությունների, որտեղ տարածության կազմակերպման նախկին օրինաչափությունները չեն բավարարում նոր մասշտաբին: Դրան է նպաստում նաև տրանսպորտի համակարգի զարգացումը, որը հակասության մեջ է մտնում քաղաքների տարածական կառուցվածքի հետ: Արագընթաց զարգացող ֆունկցիոնալ կապերն ու գործընթացները դժվար է կազմակերպել անցյալի սիմետրիայի և զանգվածների ստատիկ հավասարակշռության վրա հիմնված հորինվածքներով՝ ծավալներով պարփակված տարածությունում: Խնդիրների լուծումը պահանջում է տարածության և հորինվածքի կազմակերպման նոր սկզբունքներ, որոնք ի հայտ են գալիս քաղաքների սոցիալական պրոբլեմների հետ բախման արդյունքում ծնված իդեալական հասարակության ձևավորման գաղափարներում [25; 27]:

Իդեալական քաղաքների նախագծերում գլխավոր սկզբունք է դառնում ֆունկցիոնալ տրոհումը: Կոմունիկացիոն համակարգերի գերխտացումից խուսափելու միջոցները հաճախ կապվում են «ուղղահայաց խտացման» հետ: Կորբյուլեի 1920-ականների նախագծերում բնակելի շրջանների բազմահարկ շենքերը՝ ուղիղ գծերով ձգված կանաչի մեջ, հակադրվում են հին թաղամասերի պարփակ պարագծային կառուցապատմանը: Շենքերն ազատ տեղադրվում են զուգահեռ գծերով այնպես, որ բոլոր բնակարաններն ուղղվեն դեպի արևը, իսկ օդը հանգիստ անցնի այդ շարքերի միջով: Մայրուղիների կողմ ուղղվում են կողային խուլ ճակատները: Ստանդարտիզացման նոր համակարգն ապահովում է բնակարանների համարժեք օդափոխություն, լուսավորություն և կապ արտաքին միջավայրի հետ: Գրավիչ է նաև տողային կառուցապատման հնարքի մեխանիկական պարզությունը՝ դիմիկ համակարգի անվերջությունը [77; 87; 88]:

Սակայն պարփակումից ազատված շենքերի միջով «ազատ հոսող» տարածությունը չի լուծում միջավայրի կենսական գործընթացների կազմակերպման բոլոր խնդիրները: Մետրիկ կրկնության պարզ օրինաչափության վրա հիմնված հնարքը, որը բացառում է տարրերի փոխադարձ ենթարկումն ու կոնտրաստը, չի կարող լինել կառուցապատման հորինվածքի հիմքը: Հորինվածքի աբստրակտ պարզեցվածությունը բերում է տարածական համակարգերի կառուցման ունիվերսալ սկզբունքի՝ տողային կառուցապատման ֆունկցիոնալ և գեղագիտական ոչ լիարժեքությանը: Ըստ Է.Ցայդլերի, XX դարի սկզբի այս միտումները հանգեցնում են քաղաքի կենսունակ և սոցիալապես դինամիկ միջավայրի կորստի: Քաղաքը վերածնելու գաղափարները վերաճում են հինը նորով փոխելու սկզբունքի: «Կորբյուզեի Լուսաճաճանչ քաղաքն ու նման նախագծերը առավել մարդկային հասարակության ձգտման զգացմունքային գաղափարներ էին: Սակայն պարզվեց, որ նման հասարակության մեջ ապրելու համար անհրաժեշտ էր «նոր մարդ», ինչն անհրական էր: Նման նախագծերը պահանջում էին գոյություն ունեցող քաղաքի հետևողական տարանջատում, տրոհում, որն անթույլատրելի էր», գրում է Է.Ցայդլերը [89; 20; 27, էջ 11]:

Քաղաքաշինական ընդհանուր մոտեցումը, փողոց-միջանցքի հետ մեկտեղ մերժելով նաև պարագծային կառուցապատման կողմնորոշման գծային-առանցքային միջոցները, այդպես էլ չի առաջարկում բնակելի միջավայրի գեղագիտական և սոցիալ-հոգեբանական սկզբունքների ձևավորման հստակ գաղափար: Մայրուղիներով տարածականորեն մեկուսացված նոր բնակելի շրջանների կառուցապատման գեղագիտական անկատարությունն առաջացնում է կողմնորոշման դժվարություններ՝ վերածելով դրանք հորինվածքայնորեն չկապակցված կղզիների [81; 89]:

Կառուցապատման նոր մոդելներում գեղարվեստական որակի կորստին է նպաստում նաև քաղաքների ֆունկցիոնալ չափազանց խիստ գոտևորումը, ինչը ևս որոշ չափով բնորոշ է Երևանի 1960-ականների քաղաքաշինությանը: Ֆունկցիոնալ տրոհման ծայրահեղ դրսևորումներ կարելի է տեսնել Միացյալ Նահանգների փորձում, որի հիմքը դրվել է 1920-ականներին: Քաղաքի տարածքի տարբեր գոտիների պարզ բաժանման պայմաններում այստեղ բացակայում է զարգացման հեռանկարների կանխորոշումը: Դա բերում է լուրջ խնդիրների՝ փողոցի և քաղաքի կառուցվածքի խաթարման, կողմնորոշման բարդությունների, միջավայրի միատիպության:

Գործընթացի սոցիալական հետևանքները նույնպես լուրջ են, ինչպես օրինակ սոցիալական և տարիքային խմբերի մեկուսացումը: Գոտևորումը կացարանը տարանջատում է գործունեության այնպիսի ոլորտներից՝ ինչպիսին են առևտուրը, հասարակական սնունդը, աշխատանքը, և արդյունքում, ըստ Զ.Ջեյքըբսի, «... ձևավորվել է տխուր, վտանգավոր և անբարեհամբույր բնակելի միջավայր ...: Այսպես մենք կորցնում ենք ավանդական քաղաքների գլխավոր հրապուրանքը՝ մարդկային փոխհարաբերությունների հարստությունը»: Ըստ նրա, հին քաղաքի օրինակները ցույց են տալիս, որ կացարանի բաժանումը մարդու ամենօրյա այլ գործունեությունից ամենևին էլ պարտադիր չէ: Ֆունկցիոնալ բազմազանությունն ընդունակ է ստեղծել ավելի հարուստ, անվտանգ և հրապուրիչ տարածություն [25; 26, էջ 20]:

Անսամբլային ճարտարապետության անկում և պարզունակ գեղարվեստական լուծումներ: 1960-ականներին Երևանում զանգվածային բնակելի ճարտարապետության ծավալման շրջանում, ինչպես արդեն համոզվեցինք, աշխարհում արդեն կուտակված փորձը հստակորեն ցույց է տալիս գործընթացի գլխավոր խնդիրներից մեկը՝ սխեմատիկ կառուցապատման մեջ գեղարվեստական կերպարի անկումը: Վերջինս, սակայն, հաշվի չի առնվում Երևանում նույն գործընթացների զարգացման շրջանում, ինչը թույլ կտար գտնել ժամանակին բնորոշ առավել նպատակահարմար լուծումներ:

Տիպային նախագծման բնակելի շենքերի գեղարվեստական կերպարի գլխավոր թերացումը ծավալային լուծման և արտաքին ճարտարապետության պլաստիկ ձևերի ծայրահեղ պարզեցված բնույթն է: Շենքերի ծավալատարածական ձևերը բերվում են պարզագույն, բլոկացման անընդունակ զուգահեռանիստերի, որոնց փոխադարձ զուգակցությունը չի կարող ապահովել անցյալի կառուցապատմանը բնորոշ քաղաքային համալիրի ձևավորման մակարդակը: Դեկորը դուրս է մղվում արտաքին ճարտարապետությունից, և, չգտնելով դրա բացակայության պարագայում հորինվածքի ձևաստեղծման այլ միջոց՝ ճակատային հարթության ձևավորման պլաստիկ լեզուն էլ, իր հերթին, ներկայանում է բացառիկ աստիճանի անդեմությամբ: Մոռացության են մատնվում անցյալում բարձր մակարդակի բերված անսամբլային ճարտարապետության հիմունքները: Ճարտարապետահորինվածքային խնդիրներ, ըստ երևույթին, այլևս չեն դրվում: Կացարանի ճարտարապետության գործընթացի

առջև դրված խնդիրներն, ընդհանուր առմամբ, սահմանափակվում են ֆունկցիոնալ-տնտեսական տարրական պահանջների պահպանմամբ (կողմնորոշում, շենքերի միջև հեռավորություն, խտություն): Շրջանների գեղարվեստական ձևավորման համար կանխորոշված ֆոնը՝ բնակելի կառուցապատումը, հորինվածքային կենտրոնների՝ հասարակական խոշոր համալիրների չիրականացման պարագայում դառնում է քաղաքի հսկա գոտիների պարզունակ կերպարի ձևավորման միակ տարրը: Կառուցապատման կերպարի բարելավմանը չի նպաստում նաև հարկայնության փոփոխությունը: 1960-ականների երկրորդ կեսից 4-հարկանի շենքերը դուրս են մղվում զանգվածային կառուցապատումից՝ տեղը զիջելով 5-հարկանիներին (հիմնականում՝ շինարարության և շահագործման ծախսերի կրճատման նպատակով): Սակայն ծավալային և հատակագծային լուծումների անփոփոխ կառուցվածքի պարագայում հարկայնության մեխանիկական աճը գործնականում ոչ մի կերպ չի անդրադառնում կառուցապատման գեղագիտական ձևագոյացման որակական հատկանիշների բարելավման վրա [81]:

2.2. Բնակելի ճարտարապետության զարգացումն ու նոր ձևերի փնտրումները

1970-1980-ականներին:

1971-ի գլխավոր հատակագիծը. խոշոր քաղաքի խնդիրներ: Արդյունաբերության բուռն զարգացումը Հայաստանում քաղաքային բնակչության աննախադեպ աճ է գրանցում: Արդեն 1970-ականների սկզբին այն կազմում է ընդհանուր բնակչության 56 %-ը (1920-ականների սկզբին՝ 9 %): Այս ցուցանիշով Հայաստանն առաջինն է ԽՍՀՄ-ում: Երևանի բնակչությունը 1970-ին կազմում է 767 հազար մարդ, այսինքն՝ հանրապետության բնակչության 1/3-ը: Մայրաքաղաքի և արդյունաբերության այս կարգի անհամաչափ աճը (արդյունաբերության 60 %-ը կենտրոնացած է այստեղ) նոր խնդիրներ է առաջադրում Երևանի քաղաքաշինական գործընթացներին [10]:

Աննախադեպ աճ են գրանցում բնակելի շինարարության տեմպերը: Համեմատության համար նշենք, որ եթե 1920-1956 թվականներին Երևանում կառուցվել էր 1.13 մլն. ք.մ. բնակելի մակերես, ապա 1957-1991 թվականներին կառուցվում է 12.85 մլն. ք.մ. (հաշվարկները կատարված են հրատարակված աղբյուրների, ինչպես նաև ՀՀ ԱՎԾ Մարդահամարի,

Ժողովրդագրության, Շինարարության վիճակագրության բաժինների 2018.03.22-ին տրամադրած պաշտոնական տվյալների հիման վրա): Այս ցուցանիշով Երևանը շարունակում է մնալ ԽՍՀՄ-ի քաղաքների զարգացման միջին մակարդակում (1957-1991 թվականների ընթացքում կառուցված բնակելի ֆոնդ. Նովոսիբիրսկ – 22.57, Կրասնոյարսկ – 13.24, Իժմսկ – 9.16, Մագնիտոգորսկ – 6.82, Կրասնոդար – 6.25 մլն. ք.մ.), [54; 55; 74; 90]:

Բնակչության կտրուկ աճը կապված է հանրապետության ձևավորման առաջին տարիներին արդյունաբերությունը Երևանում կենտրոնացնելու հանգամանքի հետ: Արդյունաբերության տարբեր քաղաքներում համաչափ բաշխման անհրաժեշտությունը գիտակցվում է միայն 1950-ականների կեսին, ինչն, անշուշտ, թուլացնում է գյուղական բնակչության հոսքը Երևան, և քաղաքի մեխանիկական աճը մասնակիորեն կանխվում է: Սակայն արտադրական ուժերի վերաբաշխումը երկար գործընթաց է, և արագորեն կանխել մայրաքաղաքի բնակչության աճը հնարավոր չէ: Այդ իսկ պատճառով՝ 1980 թվականի համար հաշվարկային տվյալներով քաղաքի բնակչությունն ընդունվում է 900 հազար: Հետևաբար, 1970-ականների սկզբին քաղաքը կանգնում է բնակելի շրջանների զարգացման համար նոր տարածքների ներգրավման խնդրի առջև [10; 13]:

Կապված 1951-ի գլխավոր հատակագծի ծրագրի էական շեղումների հետ՝ 1961 թվականից «Երևաննախագիծ» ինստիտուտում սկսվում է քաղաքի մինչև 2000 թվական զարգացման նոր հայեցակարգի տեխնիկատնտեսական հիմնավորման մշակումը: Այն եզրահանգում է գլխավոր հատակագծի նոր նախագծով (ճարտ.՝ Մ.Մազմանյան, Է.Պապյան, Գ.Մուրզա, Յ.Չախալյան), որը հաստատվում է 1971 թվականին [13]:

Քաղաքի զարգացման նոր հատակագծումը զուտ քանակական և տարածական փոփոխությունների գործընթաց չէ: Կանխատեսված բնակչությամբ Երևանն անցնում է խոշորագույն քաղաքների կարգին, և կառուցվածքային-ֆունկցիոնալ խնդիրներն արդեն պետք է լուծվեն այլ սկզբունքներով: Հաշվի առնելով բնական-լանդշաֆտային և ֆունկցիոնալ-կառուցվածքային պահանջների համագործակցությունը՝ քաղաքը բաժանվում է 9 հատակագծային շրջանի: Ներդրվում են դրանք կապող և միջքաղաքային հաղորդակցությունն ապահովող նոր մայրուղիներ: Կենտրոնի հետ և հարևան գոտիների միջև փոխադարձ կապերը նախատեսվում են շրջանների

սահմաններն ընդգծող համաքաղաքային մայրուղիներով: Նույն սկզբունքով շրջանային մայրուղիները, բնակելի փողոցների հետ միասին, ձևավորում են ավելի փոքր գոյացություններ՝ միկրոշրջաններ: Քաղաքի արտաքին ուրվագծին հարում են արդյունաբերական երեք շրջանները, որոնցից հարավայինը՝ ամենահինը, մխրճվում է կենտրոնի տարածության մեջ (պայմանավորված ձևավորման ժամանակ՝ 1920-ականներին, քաղաքի բոլորովին այլ մասշտաբով): Հավելված. 25, (2):

Գլխավոր հատակագծի և իրականության հերթական հակասությունը. ֆունկցիոնալ-տարածական կազմակերպման խախտում: Նոր հատակագիծը նախկինից ավելի պարզ և հստակ քաղաքաշինական կառուցվածք ունի: Յուրաքանչյուր հատակագծային շրջան նախատեսվում է որպես ինքնուրույն տարածական օրգանիզմ, որն աստիճանական համակարգով պետք է միաձուլվի քաղաքի ընդհանուր գործվածքին: Սակայն Երևանը հերթական անգամ բնակչության ցուցանիշին հասնում է հաշվարկային ժամկետից շուտ, այս անգամ՝ գրեթե 20 տարի: Գլխավոր հատակագծով այն պետք է 1 միլիոնի հասնի 2000 թվականին, իսկ արդեն 1984-ին կազմում է 1113.7 հազար մարդ: Համեմատության համար նշենք, որ այս թիվը 17 անգամ գերազանցում է 1926-ի ցուցանիշը՝ 64.5 հազար: Եվ նման աճը տեղի է ունենում նախքան սոցիալ-տնտեսական, քաղաքաշինական, էկոլոգիական և ինժեներական խնդիրների հետ կապված միջոցառումներն ու տարածքների իրացումը, ինչից հետևում է, որ 1980-ականներին գերխտացման հաշվին, նորմատիվ չափանիշների համաձայն՝ քաղաքում ապրում է ավելցուկային բնակչություն [13]: Հավելված. 25, (Ա); 33 (Ա):

Նման զարգացումն, անշուշտ, հերթական անգամ բերում է գլխավոր հատակագծի և իրականության հակասության, որտեղ էլ բացահայտվում են նախագծի տարբեր բացթողումները: Այն հստակորեն սահմանագծում է տարածության եզրերը՝ ընդունելով քաղաքը որպես ստատիկ գոյացություն: Նախագծի հիմքում դրված տարաբնակեցման անկախ համակարգում հաշվի չեն առնվում հարևան բնակավայրերի զարգացման հետ կապված բոլոր գործոնները: Սակայն աշխատանքային ռեսուրսների փոխանակմամբ, սոցիալ-մշակութային կապերով, ռեկրեացիոն ֆունկցիաներով և ինժեներական ենթակառուցվածքներով դրանք արդեն միաձուլվել են քաղաքին: Բացի դրանից, քաղաքի շրջակայքում ձևավորվել են արտադրական ձեռնարկությունների մեծ խմբեր,

որոնք տարերայնորեն վերաժվել են արդյունաբերական շրջանների: Եվ բնական է, որ 1980-ականների կեսին, երբ քաղաքային տարածությունը զգալիորեն աճել է (Երևանի տարածքը 1986-ին՝ 17 հազար հա), բնակելի և արդյունաբերական նոր գոտիների չալանավորված ներգրավումը պետք է խախտի քաղաքային օրգանիզմի ֆունկցիոնալ և տարածական կազմակերպման նպատակահարմարությունը [13]:

Նշենք նաև, որ 1971-ի գլխավոր հատակագծում ևս կարևոր տեղ է հատկացվում կանաչ տարածությունների զարգացմանը: Համաձայն նախագծի ծրագրի՝ 1973-76 թվականներին «Երևաննախագիծ» ինստիտուտում մշակվում է քաղաքի տարածության լանդշաֆտային կազմակերպման նախագիծը (ճարտ.՝ Ա.Գրիգորյան, Ս.Նազարյան և ուրիշներ, դենդրոլոգ՝ Ս.Աղաբաբյան), որը քաղաքի և բնության փոխկապվածության խնդիրները նախագծային մշակումների մակարդակում լուծելու առաջին փորձն է և նույնպես նախատեսվում է 2000 թվականի հաշվարկային ժամկետի համար [13]:

Տիպային նախագծման զարգացում. ավելի մանր տարրերի ստանդարտիզացման սկզբունքը: Քաղաքի կտրուկ աճը 1970-80-ականներին թելադրում է զանգվածային բնակելի շինարարության հետագա բուռն զարգացում: 1970-ականների սկզբից բնակելի ճարտարապետության մեջ արտահայտվում են տիպային նախագծման մեթոդոլոգիայի կատարելագործման միտումն ու արդյունաբերական շինարարությամբ իրականացվող բազմահարկ շենքերի զարգացումը: 1960-ականների փորձից ակնհայտ էր, որ բնակելի շենքի ճարտարապետության և ընդհանուր կառուցապատման հորինվածքի ձևավորման գործընթացներն անմիջականորեն կապված են: Եվ եթե տիպայինացման տարրերը հորինվածքային բազմազանությունից և տարածական տարբեր համադրության մեջ մտնելու հնարավորությունից զուրկ, ավարտուն կառուցվածքի շենքերն են, ապա բազմաբնույթ հորինվածքով կառուցապատման համալիրների ձևավորումն անհնար է: Ելնելով դրանից՝ սերիաների զարգացման աշխատանքներում նախագծերի տեսակների աճին զուգահեռ մշակվում է նաև տիպային նախագծման նոր մեթոդոլոգիա: Ներդրվում է բնակելի կառուցվածքի ավելի մանր տարրերի տիպայինացման սկզբունքը՝ բլոկ-սեկցիոն համակարգը, որը թույլ է տալիս ավելի փոքր ելակետային տարրերի բլոկացման շնորհիվ հասնել կառուցապատման առավել բազմազան լուծումների [91]:

Բլոկացումը կացարանի տարածական կազմավորման հնագույն հնարքներից է: Միջագետքի բնակավայրերում հայտնաբերված մեկ ընտանիքի համար նախատեսված բնակարանները համակցված են և ունեն ընդհանուր պատեր, այսինքն՝ բլոկացված են: Բլոկացված տները զարգացել են նաև Հունաստանում և Հռոմում՝ հետագայում վերածնվելով ուշ միջնադարյան եվրոպական քաղաքներում: Պատմության տարբեր շրջաններում բնակելի կառուցապատման այս հնարքի արդյունավետությունը մշտապես պայմանավորվում է սահմանափակ տարածության պարագայում առավել խիտ բնակեցման և տարածության ռացիոնալ օգտագործման հնարավորություններով [26]:

Բլոկ-սեկցիոն համակարգի ներդրման գործընթացում նշանակալի աշխատանքներ են կատարվում ԽՍՀՄ-ի մի շարք գիտահետազոտական կենտրոններում (ЦНИИЭП жилища, КиевЗНИИЭП, МНИИТЭП, Ленпроект): Հայաստանում այս ոլորտի հիմնական բեռն ընկնում է «Հայպետնախագիծ» ինստիտուտի վրա, որն աստիճանաբար վերածվում է հանրապետությունում տիպային նախագծերի սերիաների մշակման առաջատար կազմակերպության [92]:

Կացարանի կորուստը մշակութային վերելքի գաղափարների իրագործման դաշտում: 1970-80-ականներին բնակելի ճարտարապետության գործընթացը Երևանում էական զարգացում է ապրում զանգվածային շինարարության առաջին տասնամյակի համեմատությամբ: Կառուցապատման ձևավորման ֆունկցիոնալ, ճարտարապետական և քաղաքաշինական խնդիրներն իրականացվում են ավելի բարձր մակարդակով և մասնագիտական հիմնավորմամբ: Սակայն պետք է նկատել, որ գործընթացում առկա խնդիրներն, այնուամենայնիվ, շատ են: Դարերով ընդհատված պետականության վերականգնման և դրանով պայմանավորված՝ մշակույթի աննախադեպ վերելքի ալիքը դեռևս հզոր է: Եվ քանի որ տնտեսական նախադրյալներով 1950-ականների վերջից բնակելի կառուցապատումը դուրս է մնում ազգային վերածնության գաղափարների նյութականացման դաշտից, ապա այդ գործընթացում մնում են միայն հասարարական շենքերը: Նման պայմաններում, իհարկե, առավել մեծ ուշադրության է արժանանում բացառիկ օբյեկտների շինարարությունը՝ զանգվածային բնակելի կառուցապատմանը թողնելով ստվերում [16]:

Իհարկե, բնակելի կառուցապատումը ևս ներկայացնում է հետաքրքրություն, բայց՝ միայն բնակմակերեսի ապահովման տեսանկյունից: Փաստացի բնակելի շենքերի ճարտարապետությունն արդեն լիովին կորցնում է որոշիչ նշանակությունը քաղաքի կերպարում: Եվ ցավոք, դրա ազդեցությունը չի սահմանափակվում գեղագիտական որակի անկմամբ: Բնակելի շինարարության խնդիրների հաճախակի անտեսումը հասարակությանը պատճառում է մարդկային և նյութական ահռելի վնաս: 1988-ի երկրաշարժի հետևանքով զանգվածային ավերածության է ենթարկվում առաջին հերթին հենց բնակելի կառուցապատումը: Ցնցման էպիկենտրոնից հեռու գտնվելու պատճառով Երևանի ավերածություններից զերծ մնալու ճակատագրական հնարավորություն նման իրադարձություններից խուսափելու երաշխիք չէ:

Խտության ավելացման թվացյալ հնարավորություն. հարկայնության հետագա աճը: 1970-ականներից զանգվածային բնակելի ճարտարապետության գլխավոր բնորոշիչն է դառնում հարկայնության աճը: 4-հարկանի շենքերը բացառվում են կիրառությունից և փոխարինվում 5-հարկանիներով, այնուհետև տեղի է ունենում անցում 9-հարկանի շենքերին, որոնք էլ դառնում են կառուցապատման հիմնական տարրը: 1970-ականների կեսին Երևանի ողջ տարածքում բուռն զարգանում է բազմահարկ շինարարությունը: Եվ չնայած, որ 5-հարկանու համեմատ առավել հզոր կոնստրուկտիվ լուծումներ պահանջող 9-հարկանի կառուցապատման դեպքում շինարարության ծախսերն աճում են 15-20 %-ով, այնուամենայնիվ թվում է, որ հարկայնության աճը թույլ կտա հաղթահարել գործընթացի մի շարք թերությունները: Մի կողմից այն դիտվում է որպես 5-հարկանի կառուցապատման միապաղաղության հաղթահարման միջոց, մյուս կողմից էլ՝ բնակելի ֆոնդի խտությունը մեծացնելու հնարավորություն: Փոքր տարածքի վրա մեծ բնակելի մակերես ստանալու ձգտումը դառնում է այնքան որոշիչ, որ անուշադրության են մատնվում սեյսմիկ շրջանում հարկայնության սահմանափակման, կառուցապատման բնույթի և շրջակա միջավայրի ներդաշնակ փոխկապվածության, տնտեսական տարբեր ցուցանիշների գործոնները: Կառուցապատման տարածքների աճող պակասորդի պայմաններում բնակելի ֆոնդի խտության աճի ենթադրյալ հնարավորությունը հարկայնության ընտրության համար դառնում է որոշիչ [80]:

Բնակելի կառուցապատման միջին հարկայնության հետագա աճն առանց հիմնավոր պատճառաբանումների շարունակվում է նաև 1970-ականների երկրորդ կեսին և 1980-ականներին: Զանգվածային կիրառություն են ստանում ոչ միայն 9, այլ նաև արդեն 12-16-հարկանի, հիմնականում աշտարակային կառուցվածքի շենքերի անհատական և տիպային նախագծերը: Բնակելի ֆոնդի ելքի աճի ձգտումն ու հարկայնության ընտրության համար այլ, ոչ պակաս կարևոր գործոնների անտեսումը Հայաստանում բերում են այն աստիճանի անտրամաբանական գործընթացների, որոնց արդյունքում Երևանից բազմակի փոքր քաղաքներում՝ Գյումրի, Վանաձոր, Աբովյան, Հրազդան, Չարենցավան, 4-5-հարկանի կառուցապատումը ևս փոխարինվում է 9-հարկանիով [80]:

Գիտությունն ու ճարտարապետությունը. կառուցապատման խտության առավել արդյունավետ միջոցները: Բնակելի կառուցապատման հարկայնության աննախադեպ աճի հիմքում ընկած է, անշուշտ, բնակելի ֆոնդի խտության մեծացման ձգտումը: Սակայն կառուցապատման խտության աճի համար հարկայնության ավելացումը միակ, և առավել ևս՝ ամենաարդյունավետ միջոցը չէ: Դեռևս 1970-ականներին Գ.Ռաշիդյանի բնակելի բջջի հատակագծման, օպտիմալ հարկայնության ընտրության, բնակելի շենքերի և կառուցապատման ձևագոյացման նոր ուղղություններ զարգացնող գիտական աշխատություններում հիմնավոր ապացուցվում է, որ հարկայնության աճը տարածքի ռացիոնալ օգտագործման պայմաններում բնակելի ֆոնդի խտության ավելացման միակ տարբերակը չէ: Զգալի հնարավորություններ կան նաև կառուցապատման տարրերի՝ հատակագծային լուծումների կատարելագործման մեջ (կառույցների խորության ավելացում, կառուցապատման արդյունավետ տեսակների կազմակերպմանն ուղղված բլոկացման բազմաբնույթ հնարավորություն կրող տարրերի մշակում), [80]:

Ուսումնասիրությունների արդյունքում մշակվում և առաջարկվում է որոշակի մեթոդ, որի միջոցով, կախված մասնաշենքերի միջին խորության ավելացման, հարկայնության, կառուցապատման ընդհատումների նորմատիվ ցուցանիշների և կառուցապատման տեսակի ընտրության պայմաններից՝ կարելի է որոշել բնակելի մակերեսի ելքի փոփոխության օրինաչափությունները: Մեթոդի կիրառությամբ հնարավոր է դեռևս էսքիզային փուլում, հաշվի առնելով խտության հնարավոր

ցուցանիշները՝ կանխորոշել ընտրված լուծման քաղաքաշինական արդյունավետությունը, ինչը հստակ կիրառական նշանակություն կարող է ունենալ նախագծման գործընթացում: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տիպային նախագծման մեջ ընդունված նեղ մասնաշենքերի փոխարեն անցնելով մեծ տարողության տարրերի՝ կարելի է հասնել բնակելի ֆոնդի այնպիսի խտության, որն, առանց նվազեցնելու կացարանի սանիտարահիգիենիկ որակները, զգալիորեն կգերազանցի տվյալ հարկայնության համար ամրագրված նորմատիվ ցուցանիշները: Օրինակ, մասնաշենքերի խորության ավելացումը 12-ից 18մ ապահովում է բնակելի մակերեսի ելքի հետևյալ աճը. 2-3-հարկանի կառուցապատում՝ 20-25 %, 4-5-հարկանի՝ 25-35 %, 9-հարկանի՝ 35-40 %: Բացահայտվում է նաև այլ օրինաչափություն: Բնակելի մակերեսը կտրուկ ավելանում է հարկայնությունը հասցնելով մինչև 9 հարկ, իսկ 9-ից 16 հարկ հասցնելու դեպքում աճը չնչին է, քանի որ այն սահմանափակվում է միջանկյալ տարածքների մեծացմամբ, ինչպես նաև հաշվի առնելով բնակելի գոտում թույլատրելի խտության սահմանը: Տվյալներից ակնհայտ է դառնում, որ զանգվածային կառուցապատման մեջ 9 հարկից բարձր շենքերի կիրառումը, կապված նաև դրանց կառուցման արժեքի մինչև 40 % աճի հետ, աննպատակահարմար է: Նույն խտության կարելի է հասնել նաև 9-հարկանի կառուցապատմամբ, որտեղ լուծման կարիք ունեցող գլխավոր խնդիրը կլինի կերպարի անհատականությունը [18]:

Խտության աճի հնարավորություններ կան նաև կառուցապատման արդյունավետ հնարքների կիրառման մեջ: Նույն հետազոտությունների արդյունքները վկայում են, որ տողային կառուցապատման փոխարինումը ցանցայինով ապահովում է բնակելի մակերեսի 25-30 % աճ: Հետևաբար կարելի է պնդել, որ շենքերի տիպերի և կառուցապատման տեսակների ռացիոնալ լուծումների ընտրությունը կարող է ավելի մեծ արդյունքներ տալ խտության ապահովման համար, քան սեյսմիկ շրջաններում շինարարության արժեքն էապես թանկացնող հարկայնության աճը: Գ.Ռաշիդյանի հետազոտությունն ապացուցում է կառուցապատման և շենքերի սկզբունքորեն նոր լուծումներով միջին հարկայնության արդյունավետությունը, ինչը բավարարում է տիպոլոգիական և քաղաքաշինական պահանջներին ու մեծ խտության պայմաններին: Այստեղից էլ հիմնավորվում է մի շարք ցուցանիշներով Երևանի համար ի սկզբանե ընտրված 4-5-հարկանի բնակելի կառուցապատման առավելությունը [18]:

Այսպիսով պետք է նշել, որ բնակելի ֆոնդի խտության ավելացմանն ուղղված հարկայնության աճը՝ Երևանի 1970-1980-ականների բնակելի կառուցապատման գլխավոր բնորոշիչներից մեկը, արդարացված է:

Տիպային նախագծերի բլոկ-սեկցիոն համակարգի նոր սերիաները:
Վերամշակված 1A-450 սերիան: Շինարարակլիմայական գոտևորման ներդրումն ու երկրի տարբեր շրջաններում կառուցվող բնակելի շենքերի տիպոլոգիական պահանջների ձևավորումը հիմք են հանդիսանում հանրապետական նշանակության տիպային նախագծերի նոր սերիաների մշակման համար: 1970-ականների սկզբին «Հայպետնախագիծ» ինստիտուտում IV կլիմայական ենթաշրջանի համար վերամշակվում է 1A-450 սերիան, որն ընդգրկում է համալիր կոնստրուկտիվ համակարգով, կրող երկայնական և լայնական պատերով 5-հարկանի քարե բնակելի շենքերի տիպային նախագծեր: Սերիայի հիմքում տարբեր երկարության գծային շենքերի համար նախատեսված շարքային և եզրային բլոկ-սեկցիաներն են: Բնակելի բջջի հատակագծման մեջ պահպանվում է ավանդական սխեման՝ ընդհանուր սենյակն ու խոհանոցը կից են միմյանց և բացվում են դեպի լոջիա, ննջարանները տեղադրված են բնակարանի խորքում՝ կապված սանիտարական հանգույցի հետ: Վերջինս բաղկացած է զուգարանից և լոգարանից, 1-սենյականոցում՝ համատեղված: 3-4-սենյականոց բնակարանները շարքային սեկցիայում են և ապահովված են միջանցիկ օդափոխությամբ, 1-2-սենյականոցները՝ եզրային սեկցիաներում՝ անկյունային օդափոխությամբ: Կցված ծածկապատշգամբերը փոխարինվում են շենքի ծավալից դուրս եկող, պատերով եզրափակված լոջիաներով: Սերիայի անվանացուցակում կա նաև շրջադարձային բլոկ-սեկցիա, որը սկզբունքորեն կրկնում է շարքայինի կառուցվածքն՝ այն տարբերությամբ, որ, պայմանավորված սեկցիայի անկյունային կառուցվածքով՝ այստեղ երկու 3-սենյականոցներ են՝ (աստիճանավանդակի առջև լրացուցիչ ննջարանի համար չկա անհրաժեշտ տարածություն): Հետագայում (1980 թվականից) սերիայում ներառվում են նաև յուրաքանչյուր հարկում 4 բնակարանով մեկսեկցիոն շենքեր: Սրանց հատակագծման հիմքում ընկած է կառույցի կենտրոնի նկատմամբ բնակարանների պտուտակաձև զարգացման կառուցվածքը՝ բնակելի շենքի ճարտարապետահատակագծային լուծման բավական հաջող տարբերակ, որը դրվում է 1970-ականների բազմաթիվ մշակումներում: Այստեղ կազմակերպված են

երկկողմանի կողմնորոշմամբ և անկյունային օդափոխությամբ երեք 2-սենյականոց և մեկ 3-սենյականոց բնակարաններ: Բնակարաններն ունեն շենքի ծավալի մեջ ներառված խորը լոջիաներ՝ կցված ընդհանուր սենյակին և խոհանոցին: Բոլոր բնակարաններում նախատեսված է երկու սանհանգույց: Կառուցվածքի ուշագրավ հատկություններից է սանհանգույցների կուտակումը մեկ հատվածում, որն, ամենևին չնվազեցնելով կենցաղի հարմարությունները, պարզեցնում է շենքի ինժեներական ենթակառուցվածքներն ու դրանց շահագործումը (սպասարկվում են միջանցքից) [91]:

Հավելված. 27, (Բ):

Այս շենքերի բնակարանների հատակագծման միասնական համակարգի ենթարկվող լուծումներն էական առաջընթաց են նախորդ սերիաների համեմատ: Քաղաքաշինական հնարավորությունները, սակայն, սահմանափակ են: Մեկ ուղղությամբ (լայնական) խուլ պատերով բլոկ-սեկցիաների հատակագծային լուծումները թույլ են տալիս միայն գծային կամ աստիճանաձև (տեղաշարժ լայնական ուղղությամբ) բլոկացում: Երկու առանցքներով բլոկացումն անհնար է, քանի որ սեկցիաների երկայնական պատերում խուլ հատվածների հնարավորություն չկա: Կառուցապատման հորինվածքի ձևավորման տեսանկյունից առկա է ևս մեկ խնդիր: Չնայած հատակագծային կառուցվածքով այս շենքերը անսահմանափակ կողմնորոշման կառույցներ են, սակայն իրականում, նույնիսկ առանձին տեղադրման պայմաններում՝ հաշվի առնելով լոջիաներին կից սենյակների ստվերապատման ժամաքանակը, դրանց կողմնորոշումը սահմանափակ է, ինչը ևս նվազեցնում է քաղաքաշինական հնարավորությունները [91]:

Հավելված. 27, (Բ):

A1-451 KΠ սերիան: 1970-ականների սկզբին «Հայպետնախագիծ»-ում մշակվում և Երևանի տնաշինական կոմբինատի կողմից սկսում է թողարկվել A1-451 KΠ սերիայի առաջին 9-հարկանի խոշորապանել մեկսեկցիոն բնակելի շենքը, որի պարզ լուծման կառուցվածքում դրվում է բնակարանների հատակագծային համակարգի պտուտակաձև զարգացման սկզբունքը: Փաստացի, հատակագծի սխեմայով այն 1A-450 սերիայի մեկսեկցիոն շենքի բարելավված տարբերակն է: Տարբերությունն անկյուններում տեղադրված լոջիաների լուծման մեջ է: Եթե 1A-450-ում դրանք ներգրավված են շենքի ծավալին, ապա այստեղ դուրս են բերվում հիմնական զանգվածից՝ զարգացնելով ծավալային հորինվածքն ու մեծացնելով սենյակների

մակերեսը: Յուրաքանչյուր հարկում 4 բնակարան է՝ երկուական 2 և 3-սենյականոցներ: Դրանք բոլորն ապահովված են անկյունային օդափոխությամբ: Հատակագծումը հստակ է՝ հիմնված սանհանգույցները մեկ հատվածում խմբավորելու լուծմամբ: Բոլոր բնակարաններն ունեն ընդհանուր սենյակի և խոհանոցի հետ կապված լոջիա [91]:

Հավելված. 29, (Ա):

Շենքերի ճարտարապետական կառուցվածքն աչքի է ընկնում նաև բլոկացման հնարավորությամբ: Դրան են նպաստում հատակագծի ասիմետրիան և անկյուններում տեղադրված լոջիաների կողային պատերի և դրանց շարունակող հարթության խուլ հատվածները, որոնք շենքերի աստիճանաձև տեղաշարժման միջոցով ապահովում են փոխադարձ բլոկացում: Չնայած բլոկացման ուղղությունները սահմանափակ են, այնուամենայնիվ, այն թույլ է տալիս կառուցապատման տարածքում շենքերը տեղադրել ինչպես առանձին կանգնած, այնպես էլ խմբերով՝ բլոկացված, ինչը որոշակիորեն մեծացնում է սերիայի քաղաքաշինական հնարավորությունները:

Շենքերի դրական որակներից է կոնստրուկտիվ համակարգի արդյունավետությունը: Պարփակ ձևը, զանգվածների և կոշտությունների հավասարաչափ բաշխումը, պատերի և ծածկերի հուսալի կապերով կոնստրուկցիայի տարածական ամբողջությունը, այս ամենը կայունություն են հաղորդում կառույցին: Դրա վառ ապացույցը 1988 թվականի երկրաշարժն է, որի զանգվածային փլուզումների շարքում այս կառույցների կրած վնասվածքներն առավել սակավն են: Կառույցի ամրությունը պայմանավորված է նաև կուռ ծավալի և երկաթբետոնե պատերի կոշտ համակարգի առկայությամբ:

Ի տարբերություն ճարտարապետահատակագծային և կոնստրուկտիվ լուծումների, սերիայի արտաքին ճարտարապետությունը չի առանձնանում յուրահատկությամբ: Հետևելով ժամանակին բնորոշ կարծրատիպային մոտեցմանը՝ այն հանդիսանում է անկյուններից դուրս եկող թևերով, բետոնե խուլ բազրիքներով, ճակատային պանելների եզրագծերի մետրիկ բաժանմամբ խորանարդաձև անդեմ ծավալ: Գեղագիտական որակը շարունակում է մնալ բնակելի շենքի ձևավորման էական բացթողումը: Եվ պետք է նշել, որ տարիների ընթացքում կատարված բարեփոխումները՝ կապված պանելների երեսապատման մեջ տուֆի երանգի և

նկարվածքի փոփոխության հետ, չեն նպաստում շենքերի գեղարվեստական որակի բարելավմանը [91]:

Սերիան ներառում է նաև եզրերի ճառագայթաձև ավարտով երկսեկցիոն տարբերակ, որը, սակայն, Երևանի տնաշինական կոմբինատը յուրացնում և շինարարության մեջ է ներառում միայն 1980-ականների սկզբին: Եվ պետք է նշել, որ A1-451 KII սերիայի 9-հարկանի մեկսեկցիոն բնակելի շենքերը դառնում են Երևանի բնակելի կառուցապատման երկարակյացները, որոնք շուրջ երկու տասնամյակ՝ մինչև զանգվածային շինարարության գործընթացի անկումը, անփոփոխ լուծումներով կիրառվում են քաղաքի տարբեր շրջաններում: *Հավելված. 29, (Ա):*

129-րդ սերիան: 1970-ականների միջին հատվածը բնորոշվում է սեկցիաների տիպայնացման վրա հիմնված նախագծման բլոկ-սեկցիոն համակարգի տարբեր առաջարկներով: Դրանց շրջանակում «Հայպետնախագիծ»-ում IV կլիմայական ենթաշրջանի համար մշակվում է տիպային նախագծերի նոր՝ 129-րդ սերիան, որը ներառում է խոշորապանել 9-հարկանի շենքեր: Բնակարանների հատակագծումն այստեղ ընդհանուր առմամբ զարգանում է նախկինում փորձված սխեմաների (1-451II, 1A-450) հիման վրա: Նորամուծություն է, սակայն, ընդհանուր սենյակի և խոհանոցի առջևի լոջիաների տեղաշարժը դեպի խորք՝ շենքի ծավալի մեջ: Սերիան ներառում է 3-4-սենյականոց բնակարաններով շարքային և 1-2-սենյականոցներով եզրային բլոկ-սեկցիաներ: Սերիայի քաղաքաշինական հնարավորությունները, կապված է միննույն հարկայնության համընդհանուր կիրառման հետ, մեծ չեն: Իսկ ճակատների պլաստիկ լուծմանը բնորոշ է արդեն ավանդական դարձած միատիպությունը [80; 91]:

Նշված խնդիրներն առաջընթաց են գրանցում սերիայի բարելավված տարբերակում (1980-1986 թթ., ճարտ.՝ Հ.Այվազյան, Ռ.Հակոբյան): Այն ներառում է ոչ միայն 9, այլ նաև 4 և 5-հարկանի շենքեր, և քաղաքաշինական, ճարտարապետական և գեղարվեստական տեսանկյուններից զգալիորեն գերազանցում է նախկինին: Շենքերի և բլոկ-սեկցիաների ծավալահատակագծային կառուցվածքի առաջավոր սկզբունքները հիմնվում են հատակագծային-կոնստրուկտիվ բջիջների և աստիճանավերելակային հանգույցների տիպայնացման վրա: Անվանացուցակում ներառվում են շարքային, շրջադարձային, եզրային բլոկ-սեկցիաներ և «համատեղված խաչ» ձևի բլոկ-շենքեր: Հատակագծման բարելավման տեսանկյունից նկատելի է ամառային տարածքների

ձևավորման նոր սկզբունքը: Ակտիվ գոտուն կից պաշտգամբն այստեղ կազմակերպված է որպես ընդհանուր սենյակի և խոհանոցի միջև տեղակայված ապակեպատ լոջիա՝ զարգացնելով սենքի ֆունկցիոնալ բովանդակությունը: Բարելավված տարբերակը, սակայն, չի մտնում շինարարություն, և 129-րդ սերիան քաղաքի կառուցապատման գործընթացում հանդես է գալիս միայն սկզբնական մոդելով, որը դառնում է Երևանի զանգվածային կառուցապատման հերթական երկարակյացը [91]: Հավելված. 29, (Բ):

111-րդ սերիան: 1970-ականների միջին հատվածում ձևավորած բլոկ-սեկցիոն համակարգի այլ օրինակ է նույնպես «Հայպետնախագիծ»-ում մշակված, 129-րդ սերիայի սկզբնական տարբերակից զգալիորեն ավելի մեծ հորինվածքային հնարավորություններ կրող 111-րդ սերիան (ճարտ.՝ Ա.Թարխանյան, Մ.Մարտիրոսյան): Այն ներառում է կարկասապանելային 9-հարկանի շենքեր և անվանացուցակում ունի շարքային, շրջադարձային, եզրային T-աձև ուրվագծի բլոկ-սեկցիաներ ու կետային մեկսեկցիոն շենքեր: Վերջինիս լուծումը նման է 1A-450 և A1-451 KΠ սերիաների կետային շենքերին: 111-րդ սերիայի շենքերը ներառում են բնակարանների լայն ընտրանի: Շարքային սեկցիաներում առկա են 3 և 4, եզրային սեկցիաներում՝ 1, 2 և 4-սենյականոցներ: Եզրային T-աձև սեկցիան նույնպես բաղկացած է 3 և 4-սենյականոց, իսկ կետային շենքը՝ 2 և 3-սենյականոց բնակարաններից: Հատակագծումը հիմնականում հստակ է: Անհաջող է T-աձև շենքի եզրային բնակարանների կառուցվածքը, որտեղ ընդհանուր սենյակն անցումային է բնակարանի հանգստի գոտու համար [91]: Հավելված. 30, (Ա):

Բլոկ-սեկցիաների ծավալահատակագծային բազմազան ուրվագծումը թույլ է տալիս բլոկացումն իրականացնել մեկ կամ երկու առանցքներով: Ճառագայթաձև եզրային բլոկ-սեկցիաներն ու անկյունային բլոկացումը թույլ են տալիս կազմակերպել բնակելի խմբերի կիսապարփակ տարածություններ՝ մեծացնելով սերիայի քաղաքաշինական որակները: Նշենք, սակայն, որ կառուցապատման առավել բազմազան հորինվածքներ (կիսապարփակ-ցանցային, ժապավենային) ձևավորելու հնարավորություն տվող շրջադարձային և ճառագայթաձև բլոկ-տարրերը ներդրվում են միայն 1980-ականներին:

Առաջընթացն ակնհայտ է նաև ճակատների պլաստիկ լուծումներում: Այստեղ շեշտը դրվում է ճակատային հարթությունում կոնստրուկտիվ համակարգի արտահայտման վրա: Ճակատների մեկնաբանությունը՝ հորիզոնական-ուղղաձիգ գծային երկաթբետոնե վրադիրների և դրանց միջև ներդիր պանելների օգտագործմամբ, կարծես կրկնում է կարկասային կառուցվածքը: Եվ այստեղ պետք է նշել, որ ճակատների նման մշակումը պահանջում է շինարարության բարձր որակ և երանգների կիրառում, ինչը գրեթե երբեք չի իրականացվում պատշաճ մակարդակով: Դա թույլ չի տալիս իրականացնել սերիայի լուծումներում ներդրված ճարտարապետագեղարվեստական մտահղացումը:

111-րդ սերիան լայն կիրառություն է ստանում Երևանի զանգվածային շինարարության գործընթացում: Այն արտացոլում է ժամանակի տիպային նախագծման զարգացման ընդհանուր ուղղությունը և, հաշվի առնելով քաղաքաշինական և տիպոլոգիական պահանջները՝ որոշակի առաջխաղացում է այդ ասպարեզում: Քաղաքաշինական հնարավորությունները՝ կառուցապատման խտության և հորինվածքային տեսանկյուններից, սակայն, սահմանափակ են: Տարրերի միևնույն հարկայնությունը թույլ չի տալիս աշխուժացնել կառուցապատման ուրվագիծը, իսկ հիմնական բլոկ-սեկցիաների մասնաշենքերի փոքր խորությունը (12 մ) հանգեցնում է գծային խտության և բնակելի ֆոնդի մակերեսի ոչ բարձր ցուցանիշների [91]:

Սերիայի կարկասապանելային շենքերն էական բացթողումներ ունեն կառուցվածքի իմաստով: Եվ պատահական չէ, որ դրանք զանգվածային փլուզման են ենթարկվում 1988-ի երկրաշարժի ժամանակ: Այստեղ հիմնական պատճառ է դիտվում սյուների, հեծանների ու ծածկասալերի միացման հատվածներում ամրության, և առհասարակ՝ ընդհանուր համակարգի դիմադրողականության կտրուկ անկումը, ինչը կապվում է շինարարական (հատկապես՝ զոդման) աշխատանքների խիստ ցածր որակի հետ: Սակայն առկա են նաև այլ կարևոր պատճառներ: Կարկասային կառուցվածքը ճկուն կոնստրուկտիվ համակարգ է, որի կարևորագույն պայմանը կառույցի քաշի առավել թեթևացումն է: Սակայն 111-րդ սերիայի շենքերում ներդրվում են երկաթբետոնե ծանր կախովի պանելներ՝ կարկասային կոնստրուկցիան վերածելով կոշտ համակարգի, ինչի պարագայում կտրուկ նվազում է իներցիոն մոմենտներին հակազդող դիմադրությունը:

Եվ միանգամայն պարզ է, որ ճակատային պանելների առավել թեթև կառուցվածքի պարագայում հնարավոր կլիներ խուսափել զանգվածային ավերածություններից [93]:

Ինքնատիպություն և կրկնողություն. անհատական նախագծումը՝ զանգվածային կառուցապատման հերթական տեսակ: Հիմնականում 9-հարկանի կառույցներով տիպային նախագծմանը զուգահեռ աստիճանաբար մշակվում և ներդրվում են առավել բարձր հարկայնության բնակելի շենքերի անհատական նախագծեր: Դրանք, սակայն, նույնպես զանգվածային կիրառություն են ստանում քաղաքի ինչպես նոր, այնպես էլ հին շրջաններում: Տարբեր կոնստրուկտիվ համակարգերի և շինարարության մեթոդների հիման վրա մշակված կառույցները (շրջանակատարածական, հավաքովի-մոնոլիտ կարկասներ, ծածկերի բարձրացում) նախագծվում են որպես առանձին շենքեր, սակայն հետագայում՝ բազմիցս կրկնօրինակվում և անփոփոխ կառուցվում են քաղաքի տարբեր գոտիներում: Իհարկե, դրանք որոշակի բազմազանություն են հաղորդում կառուցապատման ուրվագծին և ծավալատարածական լուծմանը, սակայն, քաղաքային համալիրի հիմնական խնդիրը՝ ինքնատիպ կերպարով ամբողջական անսամբլների ձևավորումը, չի կարող լուծվել այս շենքերով: Դրանք մեծամասամբ ճակատների ժապավենային լուծմամբ, 1-2-սեկցիոն, աշտարակածև շենքեր են, որոնց գեղարվեստական կերպարն էականորեն չի տարբերվում տիպային նախագծման կետային շենքերից: Այսպիսով, բազմահարկերի անհատական մշակումներում ևս արմատավորվում է տիպային նախագծմանը բնորոշ կարծրատիպային մոտեցումը: Դրանց կերպարը բնորոշվում է ճակատների երկայնքով պատշգամբերի անընդհատ գծերի ավանդական դարձած լուծմամբ, որոնք, որպես կանոն, կարճ ժամանակ անց ապակեպատվում են բնակիչների կողմից: Եվ որևէ գերատեսչական միջոցառում ի զորու չէ կասեցնել կացարանը սեփական պահանջներին հարմարեցնելու գործընթացը: Իսկ դա բերում է ոչ միայն առանձին շենքի, այլ նաև ողջ կառուցապատման կերպարի աղավաղմանը: Այս գործոններն՝ արտացոլված շենքերի ձևագոյացման լուծումներում և դրանց բազմակի կիրառության իրողությունում, անհատական նախագծումն աստիճանաբար վերածում են զանգվածային կառուցապատման հերթական տեսակի, որտեղ դրական բացառությունները քիչ են [91]: Հավելված. 29, (Գ); 31 (Բ, Գ):

Կառուցապատման ձևավորման սկզբունքն անհատական նախագծման շենքերում: Բարձրահարկ բնակելի շենքերի անհատական նախագծման

գործընթացում որոշակի նշանակություն է ունենում կառուցապատման ձևավորման սկզբունքը: Եթե տիպային նախագծումն իրագործվում է բացառապես պետական պատվերով, ապա անհատական նախագծման գործընթացը երբեմն ուղղվում է կոռպերատիվ շինարարությանը: Վերջինս իրականացվում է առանձին կազմակերպության միջոցներով և նախատեսվում տվյալ հաստատության աշխատակիցների համար: Այս պարագայում հնարավոր է լինում մի փոքր շեղվել նորմատիվ խիստ պահանջներից և որոշ չափով բարելավել կացարանի հատակագծման որակական ցուցանիշները: Նման օրինակ են 1970-ականներին ԵՊՀ-ի պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի համար Այգեստան թաղամասում (Չարենցի փողոցի հարևանությամբ) կառուցված երկու 16-հարկանի բնակելի շենքերը (ճարտ. Ա.Թարխանյան և ուրիշներ, «Հայպետնախագիծ»): Դրանց հատակագծի հիմքում ընկած է A1-451 КП սերիայի կետային շենքի համակարգը, որը, սակայն, զգալիորեն բարելավված է: Կոնստրուկտիվ առանցքային չափերի 6.0X6.0 մետրանոց մոդուլի փոխարինումը 6.5X6.5-ով մեծացնում է սենյակների մակերեսը: Հատակագծման բարելավմանն է նպաստում լոջիաների ընդլայնումը, որոնք արդեն տեղադրվում են բոլոր սենյակների առջև: Այստեղ խոշորապանել համակարգը փոխարինվում է շրջանակատարածական հավաքովի-մոնոլիտ կարկասով, ինչը բնակարանի ներքին տարածության մեջ լայն պատերի բացակայության պարագայում ևս բերում է մակերեսի աճի: Արտաքին ճարտարապետության իմաստով այս շենքերն էապես չեն առանձնանում զանգվածային կառուցապատման ընդհանուր պատկերից: Սակայն այստեղ կարևոր է ճակատների հարդարման մոտեցումը: Ի տարբերություն A1-451 КП-ի, որտեղ արտաքին պանելները երեսապատվում են տուֆե սալերով, այստեղ դրանք պատված են սպիտակ ցեմենտի ավազային շաղախով, որի մակերևութային մոնոտոն բնույթն առավել բնորոշ է կառույցի խոշոր մասշտաբին, քան բնական քարի մանրացված նմանակումը: Դրական որակ է նաև արտաքին պանելների համալիր կառուցվածքը, որտեղ կիրառված թեթև ջերմամեկուսիչ նյութերը նպաստում են կացարանի ջերմային ռեժիմի բարելավմանը և շենքի քաշի թեթևացմանը: Անհատական նախագծման նույն այս շենքերից իրականացվում են նաև Հանրապետական մարզադաշտի հարևանությամբ և Մաշտոցի պողոտայի ու Սարյանի

փողոցի հատման հանգույցում (ճակատների մասնակի փոփոխությամբ): Հավելված.
30, (Բ):

Կացարանի գերխտացում. ծածկերի բարձրացման մեթոդով իրականացվող շենքեր: 1970-ականներին լայն տարածում են ստանում ծածկերի բարձրացման մեթոդով իրականացվող կառույցները, որոնց զարգացումը հանգում է կառուցապատման մեջ 15-16-հարկանի աշտարակային կառուցվածքի բնակելի շենքերի ներդրմանը («ВПЭКТИ» ինստիտուտ, ճարտ.՝ Յու.Սաֆարյան և ուրիշներ): Սրանց հատակագծի կառուցվածքը կտրուկ տարբեր է ընդունված համեմատաբար պարզ ձևերից: Շինարարության մեթոդի հետ կապված բարդ ուրվագծի հատակագծումը նպաստում է տնտեսական նպատակահարմարության նախադրյալներից բխող շենքի տարողության աճին և աստիճանավերելակային հանգույցում բնակարանների քանակի ավելացմանը: Վերջինս հասնում է չափազանց բարձր ցուցանիշի՝ մինչև 8-9 բնակարան մեկ հարկում:

Ծածկերի բարձրացման մեթոդով իրականացվող շենքերի հիմքում կենտրոնական հորինվածքներն են: Երկրաչափական կենտրոնում տեղադրված, ողջ բարձրությամբ ձգվող ուղղահայաց երկաթբետոնե մոնոլիտ միջուկը կոնստրուկտիվ իմաստով շենքի կայունության գլխավոր տարրն է, ճարտարապետահատակագծային լուծումներում՝ աստիճանավերելակային հանգույցը: Մշակվում է ճարտարապետահատակագծային և դրանից բխող՝ ծավալատարածական լուծման երեք հիմնական տեսակ՝ «խաչ», «երեքնուկ» և «զուգակցված երեքնուկ»: Խաչի հատակագծային կառուցվածքը բաղկացած է միջուկի շուրջ հավաքվող չորս փոխուղղահայաց, իսկ երեքնուկինը՝ երեք 120° շեղումով թևերից, որտեղ կազմակերպվում են բնակարանները: Զուգակցված երեքնուկը երկու երեքնուկի համատեղումն է, որն ունի երկու միջուկ և աստիճանավերելակային հանգույց: Խաչի և երեքնուկի թևերի կողային խուլ պատերը զարգացնում են կառույցների հորինվածքային հնարավորությունները: Խաչը թույլ է տալիս 4, իսկ երեքնուկը՝ 3 առանցքով բլոկացում: Հատակագծային կոտրտվածության շնորհիվ բնակարանների բազմակողմ կողմնորոշումը կացարանի գերխտացման պարագայում թույլ է տալիս որոշ չափով պահպանել արևահարման և օդափոխության պահանջները: Շենքերում առկա է բնակարանների լայն տեսականի՝ 1-ից մինչև 4-սենյականոցներ: Ուշագրավ է հատակագծման այն առավելությունը, որը թույլ է տալիս,

համաձայն բնակիչների դեմոգրաֆիական առանձնահատկությունների՝ ձևավորել բնակարանների առավել մեծ տեսականի (ննջարանների կցմամբ և տարանջատմամբ): Խոշոր կոնստրուկտիվ տարրերի բացակայությունն ու անհեծան ծածկերը ընդարձակում են ներքին տարածությունը: Թերացում է ընդհանուր սենյակի ննջարանների գոտու համար երբեմն անցումային լինելու հանգամանքը, ինչը կրճատում է տվյալ սենյակի մակերեսն ու նվազեցնում բնակարանի հարմարավետությունը [15]: Հավելված. 31, (Ա):

Կառուցվածքի իմաստով ծածկերի բարձրացման մեթոդով իրականացված շենքերը բավական ամուր են: Դրանց կառուցվածքային համակարգը ձևավորվում է 4 հիմնական սխեմայով՝ կարկաս, կարկաս-դիաֆրագմաներ (կոշտության պատեր), կարկաս-միջուկ և կարկաս-միջուկ-դիաֆրագմաներ: Նշվածներից նախապատվությունը առավելապես տրվում է կարկաս-միջուկ տարբերակին, որը դիտվում է ամենաարդյունավետը: Սակայն կոշտությունների բացակայությունը նվազեցնում է կառույցի կայունությունը, որը ցնցումների ժամանակ անկարող է լինում դիմադրել կոնստրուկտիվ համակարգում առաջացող պտտմանը (ծածկասալերը՝ միջուկի շուրջ), ինչին նպաստում է նաև միջուկի հատակագծային լուծմամբ թելադրված շրջանային ձևը [15]:

Արտաքին ճարտարապետության տեսանկյունից այս կառույցների տարբերությունը զանգվածային բնակելի շինարարության օրինակներից հիմնականում կոտրտված, զարգացած ծավալներն են: Դրանք, սակայն, աչքի չեն ընկնում ճակատների պլաստիկ լուծման բազմազանությամբ: Առհասարակ, ստեղծագործական միտքն առավել դրական արդյունք է տալիս ճարտարապետական և տեխնոլոգիական սկզբունքների փոխադարձ կապվածությամբ: Իսկ ծածկերի բարձրացման մեթոդով իրականացվող շենքերի դեպքում ճարտարապետությունը, հաճախ տարվելով մեթոդի տեխնիկական խնդիրների գերակայությամբ, ներկայանում է որպես սխեմա և չի բացահայտում ձևագոյացման տարբեր հնարավորությունները: Մեթոդի էական առանձնահատկությունը սյուների ազատ տեղադրման շնորհիվ շենքի յուրաքանչյուր ցանկալի ձևի ապահովումն է, ինչը կարող էր զգալի դրական փոփոխություն մտցնել կառուցապատման բազմազանության գործընթացում: Դրան էլ լրացնելու է գալիս շինարարական աշխատանքների ցածր որակը, ինչը բերում է արտաքին

ճարտարապետության ոչ պատշաճ մակարդակի: Այս իմաստով հատկանշական են Նորաշեն շրջանի բնակելի շենքերը, որոնց արտաքին պատերի պանելների տրավերտինե երեսապատումն իրականացված է այն աստիճանի ցածր որակով, որ բոլորովին չի համապատասխանում այդ բնական քարի շարվածքի հայտնի գեղագիտությանը: Արտաքին ճարտարապետության գործընթացում զգալի բացասական ազդեցություն է թողնում նաև քաղաքի տարբեր հատվածներում միևնույն, և արդեն տիպային ընկալվող շենքերի ներդրումը [21]: *Հավելված. 33, (Բ):*

Հատակագծային երեքնուկ, զուգակցված երեքնուկ և խաչ ձևի շենքերի զարգացած ծավալատարածական հորինվածքն առաջինը ներդրվում է արդեն ձևավորված բնակելի շրջանների կառուցապատման խտացման գործընթացում (Աջափնյակ, Նորք): Յուրահատուկ ծավալով և բարձր տարողությամբ շենքերի ներդրումն ուղղվում է երկու հիմնական նպատակի: Որպես հորինվածքային դոմինանտ՝ դրանք աշխուժացնում են 4-5-հարկանի կառուցապատման անդեմ կերպարն ու ուրվագիծը: Դրանց ներդրումն արդեն իրականացված շրջաններում թույլ է տալիս նաև մեծացնել վերջիններիս ցածր ցուցանիշներ կրող բնակելի ֆոնդի ծավալները [18]: *Հավելված. 31, (Ա):*

Ծածկերի բարձրացման մեթոդը զանգվածային բնակելի ճարտարապետության մեջ հետագա զարգացում է ապրում նաև հաջորդ տասնամյակում: 1980-ականներին այս մեթոդով Երևանում կառուցվում է 400 հազար ք.մ.-ից ավել բնակելի մակերես: Մեթոդի հնարավորությունները լայնորեն կիրառվում են բարձրահարկերի ճարտարապետական կազմավորման գործընթացում: Հորինվածքային լուծումներում երկրաչափական պարզ ձևերից անցում է կատարվում առավել բարդ ծավալափափառ ճարտարապետական տարբերակների: Փոփոխվում են ճակատների պլաստիկ լուծումները: Դրանց խոշոր զանգվածների հետ անհամաչափ, ծավալից դուրս եկող բազմաթիվ փոքր պատշգամբերով մանր ջլատումը փոխարինվում է ծավալին ներառված լայն լոջիաների մասշտաբային բաժանմամբ:

Բնակելի շենքի հորինվածքում, առհասարակ, կարևոր է ծավալային-պլաստիկ լուծումների բնույթը, որը պետք է համապատասխանի հորինվածքային նշանակությանը: Ի տարբերություն գծային կառուցապատման երկար շենքերի, որոնք հորինվածքի ողջ բեռը վերցնում են գլխավոր ճակատի վրա, կետային բազմահարկերը չեն սահմանափակում տարածությունը և ընկալվում են որպես ազատ կանգնած

ծավալներ: Եթե երկարաձիգ շենքերում կարևոր են մարդուն մոտ մասշտաբի պլաստիկ միջոցները, ապա բարձր շենքերում պլաստիկան ձևավորվում է ծավալներով: Բազմահարկերում միջին հարկայնության կառույցներին բնորոշ լուծումներն արժեզրկում են հորինվածքը: Ծածկերի բարձրացման մեթոդով իրականացված առաջին սերնդի շենքերում ակնհայտ այս միտումը հաջողությամբ հաղթահարվում է 1980-ականներին: Նման լուծմամբ են աչքի ընկնում, մասնավորապես, «Նորաշեն»-ի 16-հարկանի բնակելի շենքերը («ВПЭКТИ» ինստիտուտ, ճարտ.՝ Յու.Սաֆարյան և ուրիշներ), [20]: Հավելված. 33, (Բ):

Բազմազանությունը միասնության մեջ. կացարանի ճարտարապետության նոր ձևերի փնտրումները: 1970-ականների զանգվածային բնակելի շինարարությունը բնորոշվում է շրջակա միջավայրի և տեղական պայմանները հաշվի առնելու վրա հիմնված նախագծման նոր ձևերի փնտրումներով: Այս գործընթացի սկզբնակետ է հանդիսանում ԽՍՀՄ-ում 1972-ին հայտարարված հարավային շրջանների համար բնակելի շենքերի նոր տիպերի համամիութենական մրցույթը, որտեղ առանձնակի հաջողության են հասնում հայ մասնագետները: Առաջին մրցանակի են արժանանում Գ.Ռաշիդյանն ու Յ.Իսահակյանը, երկրորդ և երրորդ մրցանակներին՝ Մ.Միքայելյանի և Տ.Այվազյանի ստեղծագործական խմբերը: Մրցութային նախագծերի առաջարկները լուրջ ազդեցություն են թողնում զանգվածային բնակելի ճարտարապետության հետագա զարգացման վրա և հիմք հանդիսանում նախագծային նոր մշակումների համար [94]:

Զանգվածային բնակելի ճարտարապետության ոլորտում անմիջական ներդրման տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում առաջին տեղ զբաղեցրած նախագիծը: Գլխավոր մրցանակի տրամադրումը հիմնավորվում է ցուցաբերված քաղաքաշինական մոտեցմամբ, ինչպես նաև բնակարանների հատակագծման, բնակելի շենքերի և առհասարակ կառուցապատման ձևավորման գործընթացում սկզբունքորեն նոր առաջարկների ներկայացմամբ: Գ.Ռաշիդյանի և Յ.Իսահակյանի առաջարկները հիմնվում են տարիների ընթացքում կատարված հետազոտական և նախագծային լայն որոնումների վրա: Եվ անշուշտ, նախագծի հենց այդ խորը գիտահետազոտական հիմքն է նպաստում նրան, որ այն հաղթում է մրցույթում: Հեղինակներն աշխատանքում սկզբունք են ընդունում բազմազանության մեջ

ձևավորվող միասնությունն ու տարբեր կոնստրուկտիվ համակարգերի հիման վրա մշակվող ճարտարապետահատակագծային լուծումների ունիֆիկացիան: Կառուցապատման ձևավորման հիմքում ֆունկցիոնալ, գեղագիտական և հիգիենիկ պահանջներն արտացոլող ճարտարապետությունն է՝ կոնստրուկցիաներն ընդունելով որպես ճարտարապետական ձևի արտահայտման միջոց [95]:

Նոր մոտեցման գլխավոր հատկությունը նախագծման գործընթացի բովանդակային փոփոխությունն է: Այստեղ կառուցապատումը ոչ թե ենթարկվում է առանձին մշակված շենքերի տարբեր հնարավորություններին, այլ հենց ինքն է թելադրում բաղադրիչ տարրերի լուծումները: Այսինքն, գործընթացը զարգանում է ընդհանուր սկզբունքների պահանջներով մասնավոր տարրերի մշակման մեթոդով: Նախագծում առաջարկվում են ոչ թե առանձին շենքեր և բնակարաններ, այլ նախագծերի սերիա, որը ներառում է տարբեր հարկայնության (4-ից մինչև 12), ձևի և ուրվագծի, կոնստրուկտիվ հիմքի կամ էլ կողային պատերի խուլ մակերևույթների ազատ համակցման ուղիներով փոխադարձ բլոկացման ենթակա տարրեր՝ բլոկ-շենքեր և բլոկ-սեկցիաներ: Բնակելի կառուցվածքի հիմնական տարրերը ոչ թե գծային կառուցվածքի բնակելի շենքերն են, այլ բլոկ-տարրերը, որոնց բարդ ուրվագծումը հանգում է կուռ, սեյսմակայուն հատակագծային ձևերի: Հատակագծի խաչաձև, T, H, Z-աձև հորինվածքների վրա հիմնված կառուցապատման բազմազան ձևագոյացությունների ընտրությունը թելադրվում է քաղաքաշինական, հորինվածքային, տնտեսական պահանջներով: Այն թույլ է տալիս բլոկացումն իրականացնել տարբեր ուղղության մի քանի առանցքով և ստանալ կառուցապատման բազմազան հնարքներ, մեծացնել տարրերի տարողությունը (մինչև 4 բնակարան մեկ հարթակում) և զգալիորեն ավելացնել բնակելի մակերեսի ելքը: Դրանց միջոցով հնարավոր է ձևավորել բնակելի ֆոնդի բարձր խտությամբ կառուցապատման բազմազան հորինվածքներ՝ հիմնված բաց կամ պարփակ, սիմետրիկ կամ ասիմետրիկ, ստատիկ կամ դինամիկ, չեզոք կամ կոնտրաստային, պարզ գծային կամ բարդ զարգացող կառուցվածքների վրա: Փոքր տարրերը հնարավորություն են տալիս կառուցապատման արդյունավետ հնարքներ ստանալ նաև բարդ ռելիեֆի (մինչև 20 %) պայմաններում, ինչը ևս կարևոր ձեռքբերում է [96]:

Հավելված. 32, (Ա):

Փոխկապակցված պայմանների բացահայտումը. բնակելի բջջի ձևափոխվող համակարգ: Առաջարկվող սերիայի քաղաքաշինական շարժունակությունն ու առանձին տարրերի կոմբինացման հնարավորությունները կանխորոշվում են բնակելի բջջի սկզբունքորեն նոր հատակագծմամբ, ինչը կողմնորոշման ազատություն է ընձեռում կառույցների տեղադրմանը: Սա ևս լուրջ ձեռքբերում է, քանի որ բազմաթիվ տիպային նախագծերում հենց բնակելի բջջի լուծումն է խոչընդոտում կառուցապատման բազմազան հնարքների ձևավորմանը: Հատակագծման ճկունությունը բլոկացման բոլոր մոդելներում ապահովում է բարենպաստ արևահարմամբ և օդափոխությամբ, եռակողմ կողմնորոշմամբ բնակարաններ: Առաջարկվում է տարբեր քանակի սենյակներով բնակարանների երկու հիմնական տարբերակ [28; 95]:

Զգալի փոփոխություն կա ամառային տարածքների կազմակերպման գործընթացում: Ավանդական ծածկապատշգամբերի փոխարեն բնակարաններում որպես ամառային տարածք են առաջարկվում շենքերի ծավալի մեջ տեղադրված բաց կամ նախապես ապակեպատված (կախված կլիմայական ենթաշրջանից) լոջիաները, որոնք կցված են ընդհանուր սենյակին և խոհանոցին, կամ նախասրահին և խոհանոցին: Ամառային տարածքների ձևավորման և ֆունկցիոնալ բովանդակության հագեցման նման լուծումը բացառիկ նորամուծություն է Երևանի 1970-ականների բնակելի ճարտարապետության գործընթացում: Լոջիաների եզրերը պատշգամբերի տեսքով մի փոքր դուրս են գալիս շենքի ծավալից և չեն ստվերապատում կից սենյակները: Բնակարանի ընդհանուր օգտագործման ակտիվ գոտու ձևափոխության հնարավորությունը թույլ է տալիս ընտանիքի պահանջների և արտաքին միջավայրի փոփոխության պարագայում ձևավորել առանձին սենյակների (նախասրահ, ընդհանուր սենյակ, խոհանոց, լոջիա) արդյունավետ շահագործման բազմազան տարբերակներ [95]: Հավելված. 32, (Ա):

Կառուցապատման ձևագոյացման և բնակելի բջջի հատակագծման նոր սկզբունքները նախադրյալներ են ստեղծում նաև շենքերի ճակատային լուծումների բազմազանության համար, ինչը հստակ արտահայտվում է նախագծային առաջարկների հիման վրա հետագայում իրականացված կառույցներում:

Նախագծերի կրճատ սերիաների ձևավորումը: 1972-ի մրցույթում հաղթած նախագծի նորարարությունն այնքան արդիական է, որ անհրաժեշտություն է ծագում ներդնել այն նախագծման ասպարեզում: Այդ նպատակով հեղինակները հրավիրվում են Հայաստանի շինարարության և ճարտարապետության ԳՀԻ: Այստեղ մշակվում է բնակելի շենքերի և կառուցապատման նոր տիպերի նախագծերի շարք, որտեղ, հիմնվելով բնակելի բջջի, շենքի և կառուցապատման ճարտարապետության նոր մոտեցումների վրա, ներդրվում են ոչ միայն մրցութային, այլ նաև նոր առաջարկներ: Անհատական նախագծման բոլոր մոդելներում կիրառվում է կրճատ սերիաներով կառուցապատման սկզբունքը: Քաղաքաշինական-անսամբլային մոտեցման վրա հիմնված այս գաղափարները զարգանում են հեղինակների տարբեր հետազոտություններում և պրակտիկ նախագծային աշխատանքներում [76]:

Մշակված մոտեցումներն առաջին գործնական կիրառությունը գտնում են Էջմիածնում: Դրանք ներդրվում են 1973-1975 թվականներին Մյասնիկյան փողոցում կառուցված Վաղարշապատ թաղամասում: Նախագիծը նշանակալի առաջընթաց է հանդիսանում բնակելի ճարտարապետության ոլորտում: ճարտարապետության ստեղծագործական ձեռքբերումների 5-րդ համամիութենական ստուգատեսում այն արժանանում է ԽՍՀՄ-ի ճարտարապետների Միության 1-ին մրցանակին, ինչպես նաև Քաղաքաշինության ոլորտի 1981 թվականի ՀԽՍՀ Պետական մրցանակին [18]:

Վաղարշապատում ներդրվում է հորինվածքային լուծումների քաղաքաշինական փոխապայմանավորվածության և շրջապատի յուրահատկությունները հաշվի առնելու գաղափարների վրա հիմնված «միջավայրային» մոտեցումը: Նախագծում պրակտիկ փորձարկման է ենթարկվում բնակելի կառուցապատման և բաղկացուցիչ շենքերի մշակման գործընթացում քաղաքաշինական մտահղացման առաջնայնության գաղափարը, որը հետագայում զարգանում է նաև այլ նախագծերում: Նոր ձևերում վերածնվում են 1950-ականներից հետո կորստի ենթարկված, սակայն քաղաքի ավանդական տարածության բնորոշ հասկացությունները՝ բնակելի միջավայրի սոցիալական կազմակերպման հիմք հանդիսացող բակն ու քաղաքի անսամբլային կառուցապատման առանցք փողոցը [18; 95]: *Հավելված. 32, (Ա):*

Հորինվածքային հնարավորությունների ընդլայնում. «Երիտասարդական» բնակելի համալիր: Ճարտարապետության վերոհիշյալ սկզբունքները զարգանում են

Երևանի Զեյթուն շրջանում կառուցված «Երիտասարդական» բնակելի համալիրում (1978-1985 թթ., ճարտ.՝ Գ.Ռաշիդյան, Յա.Խսահակյան): Կառուցապատման ձևագրյացման հիմքում այստեղ դրվում է քաղաքաշինական իրավիճակը, որին լրացնելու է գալիս բարդ ռելիեֆը: Այն թելադրում է կառուցապատման հորինվածքային լուծումների նոր զարգացում: Բլոկ-տարրերը շեղվում են ոչ միայն հորիզոնական, այլ նաև ուղղահայաց ուղղությամբ՝ 5-7-հարկանի շենքերի կես հարկ տարբերությամբ տեղադրմամբ: Կառուցապատումը հիմնվում է ելակետային երեք տիպի շարքային և եզրային բլոկ-տարրերի վրա, որոնց պարզ ձևերի անավարտ կառուցվածքն օժտված է հատակագծային և կոնստրուկտիվ լուծումների ունիֆիկացմամբ: Փոխադարձ աստիճանաձև բլոկացումը ստացվում է մի բլոկի աստիճանավանդակի կոնսոլային ելուստի և մյուսի վերելակային նախասրահի համակցմամբ, որոնք ձևավորում են ընդարձակ աստիճանավերելակային հանգույց: Տարրերի նման համադրությունը թույլ է տալիս կառուցվածքի ճարտարապետության մեջ հասնել մի շարք առավելությունների՝ ապահովել կացարանի լայն տեսականի, մեծացնելով մասնաշենքի միջին խորությունը՝ աստիճանավերելակային հանգույցում ավելացնել բնակարանների քանակը, ծավալատարածական լուծումների բազմազանության շնորհիվ հասնել բնակելի ֆոնդի բարձր խտության: Բնակարաններն ապահովված են երկկողմ և եռակողմ կողմնորոշմամբ, անկյունային և միջանցիկ օդափոխությամբ: Բնակելի բջջում դրված է ամառային տարածքների տրանսֆորմացման լուծումը: Շենքերն ունեն համալիր կոնստրուկտիվ կառուցվածք: Բնական քարե կրող պատերի համակարգը համադրվում է միջհարկային ծածկերի, աստիճանավերելակային հանգույցների և պատշգամբերի բացվածքների երկաթբետոնե հավաքովի տարրերին [95]: *Հավելված. 32, (Բ):*

Համալիրի արտաքին ճարտարապետությունը նույնպես ուշագրավ է բոլորովին այլ՝ նոր մեկնաբանությամբ, որի ինքնատիպ կերպարի ձևավորմանն են նպաստում բլոկերի տարբեր հարկայնությունը, ճակատային հարթությունների պլաստիկան, ամառային տարածքների և ընդհանուր սենյակների բացվածքների երկաթբետոնե եզրապատում-ներդիրներով կազմավորվող ուղղահայաց ջլատումները: Նախագծի շրջանակում մշակված բլոկ-տարրերի սերիան, ճակատների մասնակի փոփոխությամբ, ներդրվում է նաև Դ.Անհաղթի փողոցում կառուցված բնակելի համալիրի կառուցապատման մեջ:

Ռեփեֆի կառուցվածքի դինամիկան կառուցապատման հորինվածքում. Ավան-Առինջ բնակելի շրջան: 1972-ի մրցութային առաջարկները զարգանում են նաև 31 հազար բնակչի համար նախատեսված Ավան-Առինջ բնակելի շրջանի նախագծում (1976-78 թթ., ճարտ. Գ.Ռաշիդյան և ուրիշներ): Այս գործընթացը, բացի բնակելի շենքերի սերիաների մշակումից, ներառում է նաև շրջանի մանրամասն հատակագծման, միկրոշրջանների կառուցապատման և հասարակական կենտրոնի նախագծերը: Այստեղ ևս ընդունվում է «կառուցապատման գաղափարից՝ բնակելի շենքերի տիպերի մշակում» քաղաքաշինական սկզբունքը, որտեղ արտացոլվում են շրջակա միջավայրի յուրահատկությունները: Շրջանի տարածահատակագծային հորինվածքի վրա զգալի ազդեցություն է թողնում բարդ ռեփեֆը (մինչև 20 %), ինչն էլ կանխորոշում է կառուցապատման ելակետային տարրերի մանր ջլատումը [13]:

Հավելված. 32, (Գ):

Կառուցապատման տարրերի հիմքում դրված գլխավոր սկզբունքներից առաջինը պետք է նշել սերիաների նախագծման մեթոդիկան: Վերջինս ուղղված է ելակետային տարրերի սահմանափակ քանակի պարագայում տարբեր հարկայնության ու ձևի կառուցապատման հորինվածքների համադրության բազմազան հնարավորությունների ձևավորմանը: Կառուցապատումը հիմնվում է կոմպակտ, ուղղանկյուն ձևերի, բլոկացման տարբեր հնարավորությամբ մեկսեկցիոն բլոկ-տարրերի վրա: Ելակետային տարրերի ձևավորման նման մոտեցումը թույլ է տալիս հասնել բնակելի կառուցվածքի առավել ճկուն և դինամիկ հորինվածքների, կառուցապատումն իրականացնել ինչպես ռեփեֆի երկայնքով, այնպես էլ՝ ուղղահայաց, հատակագծի աստիճանաձև և կորագիծ հնարքների կիրառման շնորհիվ արդյունավետորեն օգտագործել տարածքն ու ստանալ բնակելի մակերեսի մեծ ելք: Բնակելի ֆոնդի խտության աճի նպատակով ընդլայնվում է բլոկ-տարրերի տարողությունը [18]:

Ավան-Առինջի կառուցապատման մեջ շենքերի բլոկացումն իրականացվում է ինչպես կոնստրուկտիվ, այնպես էլ ազատ՝ խուլ պատերի կցման սկզբունքով՝ շեղելով բլոկերը հորիզոնական և ուղղահայաց ուղղությամբ: Սերիան ներառում է 9-12 և 14-15-հարկանի շենքեր: Դրանք կազմվում են ավարտուն կառուցվածքի բլոկ-շենքերի երեք ելակետային տիպերից և դրանց ձևափոխված շարքային, շրջադարձային, եզրային, անկյունային տարբերակներից: Վերջիններս անավարտ կառուցվածքի բլոկ-

սեկցիաներ են, որոնք կազմավորվում են առանց ընդհանուր կոնստրուկտիվ սխեմայի փոփոխության:

Կառուցապատման տարրերի հատակագծման մեջ ևս դրվում են 1972-ի մրցութային գաղափարները: Բազմակողմ կողմնորոշմամբ, տարբեր կազմով բնակարաններն այստեղ ապահովվում են բնակելի բջջի ձևափոխության ենթակա ճկուն լուծումներով, որոնք նպաստում են կացարանի հարմարավետությանն ու քաղաքաշինական շարժունակություն հաղորդում կառուցապատման տարրերին: *Հավելված. 32, (Գ):*

Սկզբնական փուլում կառուցապատվում է 9 հազար բնակչի համար 1-ին միկրոշրջանը (1985 թ. ճարտ.՝ Գ.Ռաշիդյան, «ЕГСПИ» ինստիտուտ): Կիրառվում է բլոկ-շենքերի 4 տիպ. 1-սեկցիոն՝ 8-9-հարկանի, երկու-բլոկային՝ 9-հարկանի, երեք-բլոկային՝ 13-14-հարկանի և 2-սեկցիոն, երեք-բլոկային, Z և П-ձև, 9-հարկանի շենքեր: Կառուցապատումը հիմնվում է տարրերի խմբավորման վրա՝ ձևավորելով բաց կամ կիսապարփակ հորինվածքներ: Բակերը փակ են հյուսիսային քամիների կողմից և բացվում են դեպի հարավ: 13-14-հարկանի աշտարակաձև շենքերը հասարակական կենտրոնն ու հորինվածքային առանցքները շեշտող դոմինանտներ են, որոնք օրգանապես ներգրավվում են ընդհանուր համալիրին [95]: *Հավելված. 32, 33, (Գ):*

Պետք է նշել, սակայն, որ Ավան-Առինջի բոլոր լուծումները չի հաջողվում կյանքի կոչել: Կառուցվում է միայն Բաբաջանյան փողոցի երկայնքով տեղակայված 1-ին միկրոշրջանը: Չեն իրականացվում հասարակական կենտրոնի, հանգստի գոտու շինարարությունն ու բարեկարգման աշխատանքները: Բնակելի համալիրի ձևավորման գործընթացում ևս անանցանելի խոչընդոտ է հանդիսանում զանգվածային բնակելի շինարարության գլխավոր թերությունը՝ աշխատանքների ծայրահեղ ցածր որակը:

Բնակելի շրջանների կառուցապատման հորինվածքների զարգացումը: 1970-80-ականներին շարունակվում է նախկին տասնամյակում ձևավորված բնակելի շրջանների՝ Աջափնյակի և Նոր-Նորքի կառուցապատման հետագա զարգացումը, որի արդյունքում դրանք ընդգրկում են անհամեմատ ավելի մեծ տարածքներ: Հիմնադրվում են նաև այնպիսի խոշոր բնակելի գոյացություններ, ինչպիսին են Ավանն ու Ավան-Առինջը, Նորաշենը, Էրեբունին, Հարավ-արևմտյանը, Դավիթաշենը: Շրջանների կառուցապատման քաղաքաշինական, ճարտարապետական և հորինվածքային կառուցվածքը թևակոխում է զարգացման նոր շրջան, որտեղ ի հայտ են գալիս

գործընթացի ինչպես մասնագիտական ավելի բարձր մակարդակի վրա հիմնված դրական ձեռքբերումներն, այնպես էլ առկա բացթողումները: Հավելված. 33, (Ա-2):

Կառուցապատման խտության և գեղարվեստական լուծումների կարգավորման փորձեր. խառը կառուցապատման ձևավորումը: Ուսումնասիրելով Երևանի 1970-ականների բնակելի շրջանների կառուցապատման զարգացումը՝ կարելի է նկատել որոշակի օրինաչափություններ: Դրանցից է խառը կառուցապատման սկզբունքը, որը կապվում է խտության աճի և գեղագիտական խնդիրների լուծման գործընթացում արտահայտչության հասնելու ձգտման հետ: Սակայն այն հիմնվում է տարբեր տիպի և հարկայնության շենքերի առանձին, ցրված տեղաբաշխման վրա: Համալիրներում բազմազանության հասնելու միջոցները պայմանավորվում են ոչ թե բնակելի խմբերի հորինվածքային յուրահատկությամբ, այլ հարկայնության պարզունակ փոփոխությամբ: Դրա հետ մեկտեղ՝ կառուցապատման ազատ հնարքներում առանձնապես հաշվի չեն առնվում հորինվածքային համակարգման տարբեր սկզբունքները [13]:

Այսպիսով, բնակելի գոյացության կառուցապատման և տարածական հորինվածքի ձևավորման գործընթացում 1960-ականների անդամ պատկերի հաղթահարման առաջին քայլը հարկայնության կոնտրաստի վրա հիմնված խառը կառուցապատման ներդրումն է: Անցյալի 4-5-հարկանի շենքերով համատարած կառուցապատմանը 1970-ականների սկզբին լրացնելու են գալիս գոյություն ունեցող շրջաններում 9-հարկանի կառույցների ներդրումն ու նոր շրջանների տարբեր հարկայնության կառուցապատումը: Լայն տարածում է ստանում 1A-450 սերիայի 5-հարկանի քարե և A1-451 КП սերիայի 9-հարկանի խոշորապանել բնակելի շենքերի համադրությունը: Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, 1A-450 սերիայի շենքերի բլոկացման հնարավորությունները սահմանափակ են, ինչն էլ բերում է դրանց գծային կառուցապատման ավանդական սխեմաներով առանձին տեղադրմանը: Եվ չնայած A1-451 КП-ի 9-հարկանի շենքերի ներդրումը խառը կառուցապատման մեջ 5-հարկանիների հետ չի լուծում բոլոր խնդիրները, գործընթացն, այնուամենայնիվ, կրում է դրական կողմեր: Տարբեր հարկայնության և ծավալատարածական լուծման համադրությունը բերում է ցածր երկարաձիգ և բարձր աշտարակաձև շենքերի կոնտրաստի վրա հիմնված որոշակի բազմազանության: Նման մոտեցմամբ են իրագործվում 1960-ականներից սկսված Նոր-Նորք և Արարատյան զանգվածների

կառուցապատման շարունակությունն ու Ավան-3 բնակելի շրջանը: Այս համադրությունը, ներդրվելով գրեթե ամենուր, երկար տարիներ կանխորոշում է ամբողջ շրջանների գեղարվեստական կերպարը [91]:

Հարկայնության կոնտրաստի զարգացման միտումն արտահայտվում է նաև 5-9-հարկանի կառուցապատման մեջ ավելի բարձր շենքերի ներդրմամբ: Դրա բնորոշ օրինակը Նոր Նորքն է, որտեղ բարձրահարկերի ներդրումը որոշ չափով հարստացնում է կառուցապատման ուրվագիծը: Այստեղ հատկապես նշանակալի դեր են ունենում Գայի պողոտայի երկայնքով տեղադրված «երեքնուկ» շենքերը: Դրանց ներդրումը որոշ չափով ձևափոխում է հորինվածքի անդեմությունն ու կոնտրաստի միջոցով ապահովում կառուցապատման առավել պլաստիկ բազմազանություն [15]:

Հավելված. 31, (Ա):

Խառը կառուցապատման բնորոշ օրինակ է 1970-ականներին Երևանի հյուսիս-արևելքում՝ Ավան գյուղի հարակից տարածքում իրականացված Ավան-3 բնակելի շրջանը (ճարտ.՝ Գ.Մուշեղյան, Կ.Մարտիրոսյան, Ա.Խաչատրյան): Այն բաղկացած է մի քանի միկրոշրջանից, որոնք մասնակիորեն ներգրավում են գյուղի տարածքը: Միկրոշրջանների տարածահատակագծային հորինվածքի հիմքն է 9 և 16-հարկանի բնակելի շենքերից կազմված խոշոր համալիրը, որտեղ շենքերը խմբավորված են բակերի շուրջ: Միկրոշրջանների կենտրոնական կանաչ միջուկում տեղադրված են դպրոցներն ու մանկական և հասարակական այլ օբյեկտները: Բակերում նախատեսված փոքր ձևերով հագեցած լանդշաֆտային բարեկարգումը միտված է բնակելի յուրօրինակ միկրոմիջավայրի ձևավորմանը (չի իրականացվում): Նշված դրական միտումների հետ մեկտեղ պետք է նկատել, որ չնայած հարկայնության կոնտրաստի միջոցով համալիրների ուրվածգի աշխուժացմանը, հորինվածքային ամբողջական ընկալման հասնել այստեղ չի հաջողվում: Դրա պատճառը ոչ միայն անավարտ շինարարությունն է, այլ նաև հորինվածքի համակարգման անհստակությունը [13]:

Հավելված. 33, (Ե):

Մեխանիկական բազմազանություն, թե՛ հորինվածքային համադրություն. խառը կառուցապատման ձևավորման օրինաչափությունները: Չնայած կառուցապատման հորինվածքում հարկայնության կոնտրաստի դրական ազդեցությանը, այնուամենայնիվ, 1970-ականների սկզբի փորձն ապացուցում է, որ

հարկայնության և ձևի փոփոխությունը դեռևս արտահայտիչ անսամբլների ձևավորման երաշխիք չեն: Բազմազանությունն արտահայտչականության որակներից է, սակայն դրա ձևավորման մեխանիկական սկզբունքը բավարար չէ գեղագիտական որակի ապահովման համար:

Խառը կառուցապատման միտումը ձևավորվում է 1930-ականներին՝ եվրոպական քաղաքներում ծավալված կառուցապատման բաց համակարգերում տարածական բազմազանության հասնելու որոնումներում: Առաջին նման փորձերից է Փարիզում կառուցված Լա Մյուետտ թաղամասը, (1932-1935 թթ., ճարտ.՝ Է.Բոդուեն, Մ.Լոդս), որտեղ զուգահեռ տեղադրված եռահարկ մասնաշենքերը միացված են 15-հարկանի ուղղաձիգ ծավալներին: Ցածր մասնաշենքերում տեղադրված են խոշոր ընտանիքների համար մեծ, աշտարակներում՝ միայնակների և երիտասարդ զույգերի համար փոքր բնակարանները: Ծավալատարածական հորինվածքը շենքերի տիպերի տարբերության հիման վրա զարգացնելու այս առաջին փորձն էլ ստանում է «խառը կառուցապատում» անվանումը: Վերջինս լայն կիրառություն է գտնում, քանի որ բացի հորինվածքային խնդիրներից նպաստում է նաև սոցիալ-դեմոգրաֆիկ տարբեր կազմով ընտանիքների համար կացարանի ձևավորմանը: Խառը կառուցապատման գլխավոր սկզբունքը տարածական մեկ խմբում բարձրությամբ, համաչափությամբ և ուրվագծով տարբեր կառույցների ներդրումն է: Հորինվածքների արտահայտչության գլխավոր միջոցը կոնտրաստն է: Շենքերի տարբեր տեսակները քաղաքի համալիրում կրում են տարբեր հորինվածքային ֆունկցիաներ: Ցածր երկարաձիգ ծավալները պարփակում են տարածությունը, իսկ աշտարակները դոմինանտներ ձևավորող ազատ կանգնած ծավալներ են: Երկարաձիգ սեկցիոն շենքերը տարածության կազմակերպման մեջ «վարագույրներ» են, ինչը պահանջում է գլխավոր ճակատի շեշտում: Աշտարակաձև շենքերը՝ հակառակը, պահանջում են տարածական-պլաստիկ հորինվածքներ, ծավալի հարստություն, որը բացահայտվում է շարժման ժամանակ: Խառը կառուցապատումն, այսպիսով, օժտված է հորինվածքային միատիպությունից խուսափելու միջոցներով և ունի ձևագոյացման սեփական կանոնները: Համաձայն դրանց՝ համալիրի յուրաքանչյուր տարր կրում է հորինվածքային որոշակի նշանակություն և լուծումներ [97]:

Միանգամայն պարզ է, որ հարկայնության և առանձին շենքերի ծավալային լուծման պարզունակ փոփոխությամբ համալիրները, որտեղ հաշվի չեն առնվում վերը նշված գործոնները, ի գործու չեն լուծել կառուցապատման հորինվածքի խնդիրները: Դրա ակնհայտ օրինակը Նոր Նորքն է, որը 1980-ականների սկզբին կառուցապատված է անցյալի փորձում ի հայտ եկած տիպային և կրկնակի օգտագործման բնակելի շենքերի գրեթե բոլոր տիպերով: Արդյունքում շրջանի կառուցապատումն օժտվում է մեծ բազմազանությամբ, սակայն շենքերի անդեմ ծավալներն ու դրանց ձևի և հորինվածքի համադրության անհամատեղելիությունը չեն ձևավորում ամբողջական օրգանիզմ: Հորինվածքային լուծումները հանգում են միասնության, փոխապայմանավորվածության և ներդաշնակության որակների բացակայության: Իսկ դրանք հենց այն գործոններն են, որոնք պետք է ապահովեն անսամբլի ճարտարապետության որակը: *Հավելված. 32, 33:*

Ընդարձակ հորինվածքների կանոնավորում. կառուցապատման տարածական-հատակագծային լուծումների զարգացումը: Քննարկելով 1970-80-ականների բնակելի կառուցապատման յուրահատկություններն ու բացահայտելով գործընթացի տարբեր թերությունները՝ պետք է նշել, որ այս ասպարեզում նկատելի առաջընթաց է գրանցվում 1980-ականներին: Ի տարբերություն կառույցների ճարտարապետահատակագծային լուծումների, որոնք գործնականում չեն փոփոխվում, զգալի տեղաշարժ է նկատվում համալիրների տարածահատակագծային կազմակերպման գործընթացում: Վերջինս ձեռք է բերում մի շարք առավելություններ՝ ֆունկցիոնալ գոտևորման հստակություն, մանկական և ուսումնական հիմնարկների տեղաբաշխում կառուցապատման միջուկում (մեկուսացված մայրուղիներից), սպասարկման օբյեկտների տեղադրում մայրուղիների վրա (բնակելի շենքերին կից կամ ներկառուցված բլոկերով): Դրական փոփոխություն են կրում կառուցապատման հորինվածքները, որտեղ կիրառվում են առավել բազմաբնույթ հնարքներ: Հորինվածքներում նկատելի է մասշտաբի աճը: Նախկին տասնամյակներին բնորոշ շենքերի հավասարաչափ տեղադրումից անցում է կատարվում դեպի դրանց խմբավորումը, ինչի արդյունքում շենքերը կազմավորում են առանձին կամ փոխկապված խմբերի հորինվածքներ: Կառուցապատման բաց հնարքներից պարփակ տարբերակներին անցնելը կապվում է նաև բնակելի ֆոնդի նորմատիվ խտությունների

աճի հետ, ինչին բլոկ-սեկցիաների նեղ մասնաշենքերի պարագայում կարելի է հասնել միայն կառուցապատման արդյունավետության բարձրացմամբ: Կառուցապատման ընդարձակ հորինվածքները ենթարկվում են կանոնավորման: Բնակելի խմբերը ձևավորում են ոչ միայն ներթափանցանկալի տարածքներ, այլ նաև տեղադրվում են մայրուղիների երկայնքով՝ կազմակերպելով պարփակ և կիսապարփակ ներքին տարածքների ռիթմիկ շարքեր: Կառուցապատման հորինվածքներում զարգանում է կոնտրաստը՝ ձևավորվելով խմբերով տեղադրված բարձրահարկերի ներդրմամբ:

1980-ականների բնակելի կառուցապատման միտումները՝ տարածական ձևերի խոշորացումն ու խտացումը, անցումը հարթությունից՝ ծավալի, երկրաչափականից՝ պլաստիկի, էական առաջընթաց են զանգվածային ճարտարապետության մեջ, ինչը որոշակի դրական ազդեցություն է թողնում բնակելի գոյացությունների գեղարվեստական կազմավորման վրա: Այս յուրահատկություններն արտահայտվում են նոր շրջանների ճարտարապետական կերպարում, որտեղ արդեն այդքան վառ չի արտահայտվում 1960-ականներին բնորոշ կարծրատիպային մոդելը: *Հավելված. 33:*

Ռիթմիկ շարքերի և տարածական խմբերի համադրություն. Հարավ-արևմտյան հատակագծային շրջան: Կառուցապատման հորինվածքի դրական տեղաշարժով է աչքի ընկնում մի քանի բնակելի շրջաններից բաղկացած Հարավ-արևմտյան հատակագծային շրջանի նախագիծը: Կառուցված առաջին՝ «Ա» շրջանը (ճարտ.՝ Մ.Թովմասյան, Ն.Բադալյան, Ն.Մինասյան) տարածվում է հասարակական կենտրոնի շուրջ՝ Սեբաստիա և Կենտրոն-Արևմուտք ավտոմայրուղիների հատման հանգույցում: Կենտրոնին հարում է համաքաղաքային հանգստի գոտու ճյուղավորում հանդիսացող մշակույթի և հանգստի այգին (նախագիծն իրականացվել է մասնակի), [13]:

Շրջանի հատակագծում նկատելի է կառուցապատման ազատ սկզբունքներից հրաժարվելու միտումը: Ծավալատարածական հորինվածքի հիմքում կանոնավոր կառուցապատման հնարքներն են: Հորինվածքը ձևավորվում է ճարտարապետական երկու թեմաների համադրությամբ՝ կանաչապատ բակերի շուրջ գծային 9-հարկանի բնակելի շենքերի խմբեր և Սեբաստիա փողոցի երկայնքով տեղադրված կետային 16-հարկանիների ռիթմիկ շարքեր: Միատիպությունից խուսափելու համար միասնական սերիայի (111-րդ) տիպային շենքերը կիրառված են ռիթմիկ շարքերի և տարածական

բակերի համադրությամբ կազմված խմբերով: Միասնական սերիայի ներդրումը դրական է ազդում կառուցապատման հորինվածքի վրա: Հավելված. 33, (Դ):

Տարածական համակարգերի բազմաշերտ բացահայտման դեպքում, երբ տեսադաշտ են ընկնում մեծ քանակի օբյեկտներ, որոնց փոխկապվածության օրինաչափություններն ավելի բարդ են, իսկ տեսողական հարաբերություններն էլ կախված են դիտակետից, համալիրի հորինվածքային հագեցվածությունը ձևավորվում է ստանդարտ տարրերի կրկնությամբ: Դա նպաստում է բարդ հորինվածքի միավորմանն ու ընկալման օպտիմալ ծավալին: Տարածական տարրեր հորինվածքներում միևնույն տարրերի կիրառումը նպաստում է գեղագիտությանը, երբ կրկնվող շենքի ներուժն իրագործվում է ընդհանուր համակարգում: «Ա» շրջանում միասնական սերիայի ներդրումը հերթական անգամ ցույց է տալիս, որ բազմազանության համար հարկավոր չեն շենքերի շատ տիպեր, առավել ևս, եթե դրանք օժտված չեն կառուցվածքային-մոդուլային միասնությամբ [20; 21]:

Գեղարվեստական մտահղացման զագացումն ակնհայտ է ճարտարապետության և լանդշաֆտի համագործակցությամբ լուծված սպասարկման կենտրոնի հորինվածքում: Կենտրոնի բազմաֆունկցիոնալ օղակները կազմող շենքերն ու դրանց խմբերն ազատ տեղակայված են ջրային-կանաչապատ էսպլանադայի երկայնքով, որին հարում են միկրոշրջաններից եկող հետիոտն ուղիները: Ողջ շրջանի միջով անցնող գլխավոր հետիոտն արտերիան ուղղված է դեպի հասարակական կենտրոն և, ինչպես և ողջ շրջանը, կողմնորոշված է Արարատ լեռան ուղղությամբ: Սակայն այստեղ հերթական անգամ պետք է նկատել, որ հասարակական կենտրոնն այդպես էլ չի իրականացվում, և կենտրոնի ֆոնը ձևավորող թիկունքի շարքային շենքերը հայտնվում են էսպլանադայի կերպարի կազմավորման առաջին գծում [13]: Հավելված. 33, (Դ):

Արևմտյան «Բ» շրջանի (ճարտ.՝ Յու.Բաբլումյան, Ֆ.Զարգարյան, Ս.Գրիգորյան, Ա.Գրիգորյան) հորինվածքային խնդիրների զարգացման բնորոշ հատկանիշը «Ա»-ի լուծումների հետ փոխգործակցության միտումն է: Մայրուղիների եռաճառագայթ համակարգը մասնատում է բնակելի շրջանը երեք միկրոշրջանի: Ճառագայթներից մեկը շարունակում է «Ա» շրջանից եկող հետիոտն գոտին, որը «Բ2» միկրոշրջանի միջով ևս ուղղվում է դեպի Արարատ լեռը: Այս հորինվածքային-առանցքային կապով

երկու բնակելի շրջանները ձևավորում են քաղաքի տարածության տեսողական դաշտի գլխավոր բնական դոմինանտին՝ Արարատին ուղղված քաղաքաշինական համալիր:

«Բ» բնակելի շրջանի կառուցապատման հիմքում ևս բակային տարածությունների համակարգն է: Սակայն քաղաքաշինական միասնությունն այստեղ ապահովվում է ոչ թե գլխավոր փողոցների նկատմամբ հորինվածքային վերաբերմունքով, այլ բակերի տարածական թեմայի զարգացմամբ: Կառուցապատման կերպարի բարելավմանն է նպաստում անկյունային հատվածներում ներդիր-սեկցիաների կիրառումը, որոնք, ձևավորելով ծավալային խմբեր, աշխուժացնում են շենքերի ճարտարապետական արտահայտչությունը: Սպասարկման համակարգը կազմակերպվում է բնակելի շենքերին ներկառուցված-կցակառուցված օբյեկտներում [13]: *Հավելված. 33, (Դ):*

Ժապավենային կառուցապատում. Էրեբունի-3 միկրոշրջան: Կառուցապատման տարածական լուծման զարգացման այլ օրինակ է Էրեբունի շրջանում իրականացված 9 հազար բնակչի համար նախատեսված «Էրեբունի-3» միկրոշրջանի նախագիծը (1975-1980 թթ., ճարտ.՝ Ա.Թարխանյան և ուրիշներ, «Հայպետնախագիծ»): Բնակելի համալիրի հորինվածքն այստեղ զգալիորեն հարստացնում են ժապավենային կառուցապատման երկարաձիգ շենքերը: Հատկանշական է, որ կառուցապատման կորածև ուրվագծի ձևավորումը հնարավոր է դառնում 111-րդ սերիայի շրջադարձային բլոկ-սեկցիաների ներդրմամբ: Հորինվածքի հիմքն են բնական բարձունքի վրա տեղադրված հատակագծի ոլորապտույտ նկարվածքով բնակելի շենքերի երեք խմբերը՝ ձևավորված շարքային և շրջադարձային բլոկ-սեկցիաներից: Խմբերը ձևավորում են գեղատեսիլ ուրվագծով կիսապարփակ տարածքներ, որոնց կենտրոններում տեղադրված են մանկական հաստատությունները: Մայրուղին, որի երկայնքով ձգվում են շենքերը, շեշտվում է բնակելի շենքերի բարձր աշտարակներով, ինչն ամբողջություն է հաղորդում կառուցապատմանը: Բնակելի համալիրի ինքնատիպ կերպարը՝ շրջապատող ռելիեֆի միջավայրում, հատկապես հետաքրքիր է ընկալվում մոտեցման հեռավոր կետերից բացվող համայնապատկերներում [18]: *Հավելված. 33, (Զ):*

Ձևերի խոշորացում և ուրբանիզացված բնակելի միջավայրի գաղափարներ. Նորաշեն շրջան: Կառուցապատման գեղարվեստական կազմավորման սկզբունքը տեղ է գտնում նաև 25 հազար բնակչի համար նախատեսված Նորաշեն շրջանում (ճարտ.՝ Յու.Սաֆարյան և ուրիշներ, «ВПЭКТ»): Նախագիծը 1980 և 1986

թվականներին ճարտարապետական մտահղացման և տեխնիկատնտեսական բարձր ցուցանիշների դեպքում ինքնատիպ բնակելի միջավայրի ձևավորմանը նպաստող հատակագծային և ծավալատարածական առաջավոր լուծումների համար արժանանում է ԽՍՀՄ-ի Ժողովրդական Տնտեսության Ձեռքբերումների Ցուցահանդեսի մեդալներին [15]:

Նորաշենի հորինվածքը ձևավորվում է 4 խոշոր համալիրներում կորագիծ շարքերով շղթայաձև տեղադրված, խաչ և երեքնուկ ձևի 16-հարկանի բնակելի շենքերով: Կառուցապատման հորինվածքում հատակագծային կառուցվածքի խոշորացումն է: Դրա շնորհիվ բնակելի համալիրներում ձևավորվում է միասնական ներթափանցանքային տարածություն, որտեղ տեղադրվում են մանկական և ուսումնական հիմնարկները, իսկ շրջանի կենտրոնում՝ սպորտի և հանգստի գոտին: Հորինվածքի խոշորացումն ու մեծ խորության շենքերի ներդրումը (տրամագծում՝ մինչև 40 մ) էականորեն բարձրացնում են կառուցապատման ճակատի երկարության համեմատ բնակելի մակերեսի ելքը: Նախատեսված շուրջ 400 հազար ք.մ. բնակելի մակերեսի պարագայում ձևավորվում է բնակչության 600 մարդ/հա խտություն: Շրջանի անհատական կերպարը հիմնվում է ուրբանիզացված բնակելի միջավայրի ձևավորման գաղափարների վրա: Ի տարբերություն ծածկերի բարձրացման մեթոդով իրականացված նախկին սերնդի շենքերի, որոնց կերպարում գերիշխում է պլաստիկ միջոցների մանր մասշտաբը, այստեղ ակնհայտ է ձևի խոշորացման միտումը [13; 15; 18]: *Հավելված. 33, (Բ):*

Հատկանշական է, որ Երևանի զանգվածային կառուցապատման վերջին շրջաններից մեկը՝ Նորաշենը, իրականացվում է միասնական ճարտարապետական-կոնստրուկտիվ-տեխնոլոգիական համակարգի (EAKTC) զարգացման սկզբունքով, որտեղ բոլոր կառույցները (բնակելի շենքեր, դպրոցներ, մանկապարտեզներ) կառուցվում են ծածկերի բարձրացման մեթոդով: Նախագիծը ներառում է խոշոր ավտոկանգառներ և շրջանը, բնակելի համալիրներն ու սպորտային-հասարակական միջուկը շրջափակող երեք հետիոտն էսպլանադաների հորինվածքով ձևավորվող հանգստի կանաչ գոտի, որոնք, սակայն, չեն իրագործվում: Չի կառուցվում նաև բնակելի շենքերի վերջին համալիրը: Եվ հերթական անգամ պետք է նշել, որ կառուցապատման թերի իրականացումը, շենքերի արտաքին երեսապատման ցածր մակարդակն ու կիրառված նյութերի անորակությունը զգալիորեն նվազեցնում են

բնակելի գոյացության կերպարի արտահայտչությունը: Հատկապես ցածր որակով են իրականացվում տրավերտինե սալերով երեսապատված արտաքին պանելների ու պատշգամբի բետոնե բազրիքների մակերևույթները [15]:

Անդրադառնալով Երևանի զանգվածային բնակելի շինարարության հիմնական թերացումներից մեկին՝ անավարտ շինարարությանը՝ պետք է նկատել, որ Նորաշենի կառուցապատման հորինվածքում այն կարևոր ազդեցություն է թողնում: Նախագծով հորինվածքում կարևոր տեղ է հատկացվում հարկայնության և ուրվագծի կոնտրաստի խոշորացմանը: Հիմնականում նույն բարձրության շենքերը (16-հարկանի) միավորվում են տարածական խմբերով, իսկ զարգացած սպասարկման համակարգով առավել բարձր հարկայնության կառույցները (մինչև 25 հարկ) դրվում են խմբերը եզրափակող գոտիներում՝ առանձին: Բարձրության կոնտրաստն ապահովվում է ոչ թե շենքերի միջև, այլ դրանց խմբերի և դոմինանտ ծավալների հակադրմամբ: Տարածական խմբերի միասնական բարձրությունն էլ բացարձակ հաստատուն չէ: Այստեղ ևս նախատեսվում է հարկայնության որոշ տատանում, որը ձևավորվում է նաև տանիքների ինքնատիպ լուծումներով (տարբեր բարձրության և ծավալի ձեղնահարկեր): Սակայն իրականում, դոմինանտների և ուրվագծի փոփոխության չկայանալու հանգամանքները և գեղարվեստական լուծումների պարզեցումը (չեն իրականացվում լանջավոր տանիքները, ճակատների կամարածև բացվածքները) լիովին փոխում են կառուցապատման պատկերը: Իրականացված շրթայածև խմբերում բոլոր կառույցների բարձրության սահմանափակումը մեկ նիշով թուլացնում է հորինվածքն՝ էականորեն շեղվելով նախագծային մտահղացումից [15; 98]: *Հավելված. 33, (Բ):*

Ստանդարտ բազմահարկերի ներխուժումը կենտրոնական միջուկի պարագծային կառուցապատման մեջ: 1970-ականների զանգվածային բնակելի շինարարությունը բնորոշվում է քաղաքի կենտրոնում ստանդարտ բազմահարկ բնակելի շենքերի ներդրմամբ: Դա լուրջ վնաս է հասցնում քաղաքի համալիրի կերպարի միասնությանը: Եթե նոր բնակելի շրջանների կառուցապատման գործընթացում նկատելի է հորինվածքի զարգացման միտումը, ապա նույնը չի կարելի ասել կենտրոնի մասին: Ձևավորված պարագծային կառուցապատման մեջ ազատ տարածքներին բնորոշ բաց հնարքների կիրառման գործընթացում հաճախ հաշվի չեն

առնվում գոյություն ունեցող համալիրի հետ հորինվածքային փոխկապվածության խնդիրները: Նման բացասական որակներով են օժտվում քաղաքի կենտրոնի տարբեր հատվածներում իրականացված կետային և տողային կառուցապատման բազմաթիվ օրինակները: Առանձին բազմահարկերի տեղադրումը հաճախ պատահական բնույթ է կրում, անտեսվում է շենքերի հորինվածքային նշանակությունը: Խոշոր ծավալները քաղաքաշինական միջավայրում հորինվածքային դոմինանտներ են: Իսկ դա պահանջում է անհատական կերպար և կրկնակի օգտագործման սահմանափակում: Այս սկզբունքների մերժումը բացասաբար է ազդում կենտրոնի համալիրի միասնության վրա: Բազմահարկերի տեղադրումը պատմականորեն ձևավորված գոտում ընթանում է քաղաքաշինական կարգավորման բացակայությամբ, և տարածքների իրացման նպատակով խարխուլ շենքերի հետ մեկտեղ հաճախ քանդվում են վերջին հարյուրամյակներում կառուցված պատմական արժեք ներկայացնող ժողովրդական ճարտարապետության հուշարձաններ [99]:

Առանձնահատուկ բացասական գնահատականի է արժանի կենտրոնական միջուկում տիպային շենքերի ներդրումը: Եթե կառուցապատման նոր շրջաններում տիպային բազմահարկերը բերում են միապաղաղության, ապա կենտրոնում դրանց ներդրումը հանգեցնում է արդեն գոյություն ունեցող համալիրի աղավաղման: Տեղադրվելով թաղամասերի բարեկարգման բակային տարածքներում կամ գծային կառուցապատման դեռևս ազատ հատվածներում՝ դրանք լրջորեն խախտում են ոչ միայն քաղաքի մասշտաբն ու կառուցապատման գեղարվեստական կերպարը, այլ նաև բերում են խտության անհիմն աճի: Փոքր թաղամասերում կառուցապատման և բնակչության խտության անթույլատրելի աճն էլ հանգեցնում է հասարակական սպասարկման և ուսումնական-մանկական հաստատությունների տեղաբաշխման պրոբլեմների:

Ի տարբերություն առանձին բնակելի համալիրի, որի ֆունկցիաները կապվում են բնակիչների մշտական կազմի հետ՝ քաղաքի կենտրոնը լի է մարդկանց անընդհատ փոփոխվող կազմով: Ճարտարապետական անսամբլների ընկալումն այստեղ կանխորոշվում է բնակելի հորինվածքի ստատիկ բնույթի և հասարակական միջավայրի ակտիվության համադրությամբ: Խոշոր քաղաքի կենտրոնն, իհարկե, բաժանվում է ֆունկցիոնալ հատվածների, և յուրաքանչյուր խումբ ներկայացնում է

տարածության կազմակերպման սեփական պահանջները, յուրաքանչյուրին բնորոշ են որոշակի համաչափություններ, մասշտաբ: Եվ չնայած ձևավորման տարբեր պահանջներին, առանձին հատվածների հորինվածքային անհամաձայնությունը չի ապահովում կենսունակ միջավայր: Հենց հորինվածքների փոխկապվածությունն է թույլ տալիս ստեղծել ամբողջական տարածական համակարգ: Այս առումով Երևանի կենտրոնում ներդրված տիպային բազմահարկերը ծայրահեղ անհամատեղելիություն են ցուցաբերում գոյություն ունեցող կառուցապատմանը: Դրանց անդեմ գեղարվեստական կերպարը ոչ մի հնարավորություն չունի ներդաշնակվելու կենտրոնի անսամբլային ճարտարապետությանը [88; 98; 100; 101; 102]: Հավելված. 34, (Գ-Ե):

Քաղաքաշինական-հորինվածքային պայմանների արժեքը. բազմահարկերի ներդրման դրական օրինակներ: Կենտրոնում առկա են նաև բազմահարկերի ներդրման դրական օրինակներ, երբ դրանք, տեղադրվելով ճիշտ վայրում և հաշվի առնելով հորինվածքային առանցքներն ու տեսարանային հեռանկարները, հաջողությամբ ներգրավվում են գոյություն ունեցող քաղաքաշինական միջավայրին և, կառուցապատմանը հաղորդելով բազմազանություն, հարստացնում դրա ուրվագիծը: Նման օրինակներից են Բաղրամյան փողոցում (Բաղրամյան 29, ճարտ.՝ Ա.Ալեքսանյան) և Մաշտոցի պողոտայում տեղադրված (Ամիրյան 19, ճարտ. Լ.Բալայան, Մ.Թովմասյան) աշտարակաձև բնակելի շենքերը: Սրանք հաստատում են կենտրոնի ձևավորված կառուցապատման պայմաններում անհատական մոտեցման անհրաժեշտությունը: Երկու դեպքում էլ դրվում է քաղաքաշինական լուրջ խնդիր՝ ընդհանուր հորինվածքում յուրաքանչյուր շենք կրում է որոշակի ծանրաբեռնվածություն: Գլխավոր փողոցների, մի դեպքում՝ Բաղրամյան-Պոռշյան, մյուս դեպքում՝ Մաշտոց-Ամիրյան, հատումներում տեղադրված շենքերն ամրապնդում են պարագծային կառուցվածքի հանգույցները և ձևավորում տարածության դոմինանտներ: Եթե Բաղրամյան փողոցի կառույցը շեշտում է դեպի քաղաքը շրջապատող բնական ամֆիթատրոն ուղղված հատվածը՝ ամրացնելով կենտրոնից բացվող հեռանկարները, ապա Մաշտոցի պողոտայի շենքը շեշտում է պողոտայի հրապարակին միացնող հանգույցը: Յուրօրինակ է նաև շենքերի արտաքին ճարտարապետությունը: Առաջին օրինակում այն հիմնված է կոնստրուկցիաների և պանելների կառուցվածքի ստեղծագործական վերափմաստավորման, մյուս դեպքում՝

ճարտարապետական և կոնստրուկտիվ համակարգերի միասնության ձգտման վրա: Ինքնատիպ կերպարն այս կառույցները զգալիորեն կապում է տեղանքին: Շենքերի ճիշտ ընտրված ծավալային զանգվածները, չնայած զգալի բարձրությանը, չեն խախտում գերակայող պարագծային կառուցապատման մասշտաբը: Ցավոք, նման օրինակները կենտրոնում խիստ սահմանափակ են [95]: Հավելված. 34, (Ա, Բ):

Զանգվածային բնակելի շինարարության ճարտարապետության խնդիրները: Երևանի 1970-1980-ականների բնակելի կառուցապատման հետազոտությունը թույլ է տալիս բացահայտել կացարանի ճարտարապետական կազմավորման հիմնական խնդիրները: Չնայած 1960-ականների համեմատ էական տեղաշարժին, պետք է փաստել, այնուամենայնիվ, որ 1970-1980-ականներին բնակելի ճարտարապետության մակարդակը ևս բարձր չէ: Վերջինս պայմանավորված է տիպային նախագծման կատարելագործման անհրաժեշտության, նոր նախագծերի մշակման և հնարավորինս արագ ներդրման, արտադրության հզորության պակասի, տեղական հատկությունները հաշվի առնելու և մի շարք այլ կարևոր խնդիրներով:

Գլոբալ սերիաներն ու բնակարանաշինական արդյունաբերության անբավարար հզորությունը: Զանգվածային բնակելի ճարտարապետության զարգացմանը զուգահեռ ի հայտ են գալիս ինչպես տիպային, այնպես էլ անհատական նախագծման թերի կողմերը: Զանգվածային շինարարության երրորդ տասնամյակում, երբ արդեն մշակված են տիպային նախագծման գլխավոր սերիաները, ակնհայտ է դառնում, որ հնարավոր չէ գտնել տիպայնացման որևէ համակարգ, որն ընդունակ է լուծել բնակելի ճարտարապետությանը ներկայացվող անընդհատ աճող պահանջների, տեղական յուրահատկությունների բազմազանության և շինարարական բազայի պայմաններում դրանց բավարարման հնարավորության միջև մշտապես ծագող հակասությունները: Գործարանային արտադրության նեղ շրջանակով և անբավարար հզորությամբ պայմանավորված տիպային նախագծման գործող մեթոդը հիմնվում է խիստ սահմանափակ կոնստրուկտիվ տարրերի առավելագույն քանակի կիրառման վրա, որոնց միջոցով էլ մշակվում են տիպային նախագծերի սերիաները: Նման սկզբունքն անարդյունավետ է: Դրա հետևանքն է լինում այն, որ, բնակելի ճարտարապետության մեջ ուշադրությունից դուրս է մնում տեղադրման վայրի հետ կապված համալիրների կերպարի անհատականացման խնդիրը: Կերպարի համազոր արտահայտչությամբ և

միանման պլաստիկ, գունային լուծումներով բլոկ-սեկցիաների քանակի մեխանիկական աճը չի նպաստում ճարտարապետության որակի զարգացմանը [76]:

Այստեղ հատկապես լուրջ ազդեցություն է թողնում գլոբալ սերիաների մշակման չհիմնավորված մոտեցումը: Կոնստրուկտիվ միևնույն տարրերի վրա հիմնված, տարբեր հարկայնության, սակայն նման ծավալահատակագծային լուծումներով բնակելի շենքերի տիպային նախագծերի սերիաների ներդրումը Երևանի տարբեր շրջաններում բերում է զանգվածային կառուցապատման միատիպության: Քաղաքաշինական ընդհանուր խնդիրների տեսանկյունից առաջավոր նախագծման բլոկ-սեկցիոն համակարգը միևնույն ժամանակ էական բացթողումներ ունի: Չնայած մշակվող սերիաներում բլոկ-սեկցիաների մեծ քանակին, արտադրությունը յուրացնում է գլխավոր շենքերը, այլ ոչ ողջ տեսականին, որի հիման վրա են նախագծված, սակայն, քաղաքաշինական տարբեր մոտեցումներ զարգացնող շենքերի այլ տիպերը: Եվ արդյունքում չի հաջողվում յուրացնել հավաքովի բնակարանաշինության ճարտարապետության բազմազանության գլխավոր գրավականը՝ արտադրության մեջ նոր տարրերի ներդրման արագությունը:

Իրական փորձն ապացուցում է նաև, որ գլոբալ սերիաների մշակումն ու ներդրումը բավական երկար ժամանակ են պահանջում: Մյուս կողմից էլ, չկա համապատասխան հզորության շինարարական բազա, և տարրերի ողջ անվանացուցակի արտադրության յուրացումն ուղղակի անհնար է: Դրա վառ օրինակն է այն, որ Երևանի տնաշինական կոմբինատը 20 տարուց ավել թողարկում է միայն մեկ տիպի՝ A1-451 KΠ սերիայի 9-հարկանի մեկսեկցիոն խոշորապանել շենքը, և միայն 1980-ականների կեսին է սկսում հաջորդ տիպի ներմուծումը: Դանդաղում է նաև նոր տիպային նախագծերի մշակման գործընթացը, ինչը կոնստրուկտիվ և բարոյական ծերացման է դատապարտում դրանց: Այս մտքի փաստացի օրինակը 42 բլոկ-սեկցիաներից բաղկացած բարելավված 129-րդ սերիան է, որի նախագծային աշխատանքները տևում են շուրջ վեց տարի: Եվ չնայած, որ ճարտարապետաքաղաքաշինական իմաստներով այն զգալիորեն գերազանցում է նախորդին, սակայն շինարարության մեջ դրա ներդրումն այդպես էլ չի իրագործվում: Գլոբալ սերիաների միատիպ լուծմամբ սահմանափակ տարրերի ներդրումը բերում են շրջանների գեղարվեստական կերպարի կարծրատիպային բնույթին: Վերջինս բնորոշ է դառնում ոչ միայն շրջաններին, այլ նաև ամբողջ քաղաքաշինական համակարգերին

և ուրբանիզացված տարածություններին, ինչն անթույլատրելի է Երևանի ինքնատիպ բնական-քաղաքաշինական միջավայրի պայմաններում [13; 15; 16]: *Հավելված. 37-39:*

Այսպիսով կարելի է փաստել, որ տեղական բնակլիմայական, տոպոգրաֆիական և քաղաքաշինական պայմանների բազմազանությունը մի կողմից, և շինարարական բազայի թույլ հզորությունը մյուս կողմից, գործնականորեն բացառում են տիպային նախագծերի այնպիսի սերիայի մշակում, որն ամբողջությամբ կհամապատասխանի առաջադրված բոլոր պահանջներին: Քաղաքաշինական և բնական միջավայրի բնորոշ պայմանների մոդելավորումը և դրա հիման վրա նախագծերի գլոբալ սերիայի մշակումը տեսական գաղափարներ են, որոնք այդպես էլ չեն հաղթահարում Երևանում զանգվածային բնակելի ճարտարապետության գլխավոր խնդիրներից մեկը՝ կերպարի անհատականության զարգացումը:

Անավարտ շինարարություն և աշխատանքի ցածր որակ. նախագծային մտահղացման իրագործման խնդիրը: Զանգվածային կառուցապատման էական թացթողումներից են շինարարական աշխատանքների ցածր որակն ու նախագծային լուծումների թերի իրականացման երևույթները: Դա հատկապես արտահայտվում է կառուցապատման կերպարում, որը գրեթե միշտ արժեզրկվում է նախագծային և շինարարական գործընթացների միջև հակասության պարագայում: Կառուցապատման կերպարին ուղղված տարբեր լուծումների անտեսումը հանգեցնում է նախագծային գաղափարի կորստի, ինչն էլ բերում է համալիրի, միկրոշրջանի և ողջ շրջանի թերի գեղագիտական կերպարի ձևավորմանը: Իրականացման ցածր մակարդակը կտրուկ նվազեցնում է զանգվածային ճարտարապետության որակը և ստվեր գցում տիպային նախագծման առաջավոր հիմունքների վրա: Հարդարման թերացումն, օրինակ, թույլ չի տալիս իրագործվել Երևանի կառուցապատման մեջ հսկայական ծավալ կրող 111-րդ սերիայի շենքերի ճակատային լուծումներին: Իրականացված միակ հնարքը՝ պանելների երեսապատման մեջ տուֆի օգտագործումը, ի գործու չէ լուծելու կառուցապատման գեղարվեստական որակի արտահայտչության խնդիրը: Գործարանային արտադրության տարրերի ցածր որակը, բնական քարե երեսապատման և բետոնե մակերևույթների հարդարման անկատար աշխատանքները խաթարում են ոչ միայն 111-րդ, այլ նաև տիպային նախագծման այլ սերիաների և

անհատական նախագծման բնակելի շենքերի ճարտարապետությունը: Հավելված. 30, (Ա):

Անդրադառնալով զանգվածային շինարարության մշտական անավարտ բնույթին՝ պետք է նշել, որ այն բացասաբար է ազդում նաև սպասարկման կազմակերպման վրա: Առևտրահասարակական-մշակութային կենտրոնների իրագործման մշտական հետաձգումը (որոնք այդպես էլ չեն կառուցվում) բերում է նրան, որ զանգվածային շինարարության մեջ լայն տարածում է ստանում սպասարկման հիմնարկները բնակելի շենքերի առաջին հարկում տեղադրելու միտումը: Վերջինս ունի որոշակի դրական կողմեր, մասնավորապես՝ սպասարկման ոլորտի մանր ծառայությունների հասանելիությունը, ինչպես նաև բարդ ռելիեֆի պայմաններում տեղակապվող բնակելի շենքերի ստորին հարկերում առաջացող տարածքների արդյունավետ օգտագործումը: Սակայն համակարգի նման լուծումը ձևավորվում է սպասարկման առաջին աստիճանի ծառայություններով, որոնց բովանդակությունը չի արտացոլում շրջանի բոլոր պահանջները: Խնդրի լուծմանը չեն նպաստում նաև կառուցված առանձին, իրար հետ չկապակցված սպասարկման տիպային շենքերը, որոնք ի զորու չեն փոխարինել շրջանային նշանակության խոշոր կենտրոններին: Շրջանների կենտրոնների տարածքները ժամանակի ընթացքում հաճախ տրամադրվում են միանգամայն այլ օբյեկտների, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն բնակելի միջավայրի և բնակչության սպասարկման համակարգի հետ (վարչական շենքեր, ԳՀԻ-եր և այլ): Հավելված. 37-39:

Անավարտ շինարարությունը հանգեցնում է նրան, որ բնակելի շրջանի տարածական կառուցվածքի նախագծային հստակությունն իրականում վերափոխվում է առանձին շենքերի հորինվածքից զուրկ պարզ կուտակման: Նման կերպ են ձևավորվում Երևանի բնակելի շրջանների մեծ մասը [13]:

Հատակագծման անկատարության արտացոլումը գեղարվեստական կերպարում: Զանգվածային բնակելի ճարտարապետության այլ խնդիր է հատակագծային լուծումների անկատարությունը, ինչը, նվազեցնելով կենցաղային հարմարությունները, հաճախ հանգեցնում է բնակիչների կողմից սեփական կացարանի ձևափոխության: Վերջինս էլ անմիջականորեն ազդում է կառուցապատման կերպարի և միջավայրի գեղագիտության վրա: Պետք է նշել,

անշուշտ, որ այստեղ կարևոր ազդեցություն է թողնում կացարանի ձևավորման նորմատիվ սահմանափակումների չափից ավելի կոշտ համակարգը: Դրա ամրագրած հատակագծային կառուցվածքի, բաղադրիչ տարրերի և մակերեսների հարաբերության որոշակի հակասությունները բերում են բնակարանի կոմֆորտի ցածր մակարդակով հատակագծման, ինչի հետևանքով զանգվածային կառուցապատման համընդհանուր բնութագրերից է դառնում բնակիչների կողմից կացարանի ձևափոխման և սեփական պահանջներին համապատասխանեցման գործընթացը: Եվ եթե ներբնակարանային փոփոխությունները դրական են ազդում ապրելակերպի վրա, ապա նույնը չի կարելի ասել արտաքին ճարտարապետության մասին: Այս խնդրի գլխավոր արտահայտումը շենքի պարագծով տեղադրված պատշգամբերի ներգրավումն է բնակարանի ներքին տարածությանը: Սա կապված է ինչպես մակերեսի պակասորդի, այնպես էլ պատշգամբերի հատակագծային չափորոշիչների անկատարության հետ: Դրանց ձգված, նեղ կառուցվածքը հանգեցնում է կիրառական նշանակության սահմանափակության: Եվ պետք է ընդունել, որ պատշգամբերի ձևափոխության գործընթացում բնակիչների ինքնագործունեությունն ունի իր օբյեկտիվ դրդապատճառները: Այն պայմանավորված է լրացուցիչ մակերես ստանալու և այն ողջ տարվա ընթացքում արդյունավետորեն օգտագործելու ձգտմամբ:

Այս իմաստով այլ խնդիր է տարբեր հարկայնության շենքերում հատակագծային միևնույն լուծման՝ մասնավորապես, ամառային տարածքների համատարած ներդրման աննպատակահարմարությունը: Բարձր հարկայնության շենքերի վերին հարկերի բնակիչներին, անկախ լուծման հատակագծային չափորոշիչներից, պատշգամբերի ապակեպատման է դրդում նաև բարձրությունից խուսափելու հոգեբանական գործոնը, ինչը ևս պետք է հաշվի առնվի բնակելի շենքերի ճարտարապետության գործընթացում:

Կառուցվածքային խնդիրներ. ճարտարապետական լուծման և շենքի կայունության փոխադարձ կապը: Բնակելի կառուցապատման կազմավորման գործընթացում խիստ կարևոր են շենքերի կառուցվածքային խնդիրները, որոնք, ի տարբերություն արդեն քննարկված գործոնների, Հայաստանում ենթարկվում են իրական փորձության: 1988-ի երկրաշարժի ավերածություններն առավել տեսանելի են դարձնում այս ասպարեզի պրոբլեմներն ու դրանց պատճառները: Համաձայն աղետի

գոտում աշխատող պետական հանձնաժողովի եզրակացության՝ շենքերի զանգվածային փլուզման պատճառներում, բացի աշխատանքների ցածր որակից, դիտվում են նաև կոնստրուկտիվ համակարգերի ընտրության լուրջ բացթողումները: Իսկ շենքի կայունության վրա ճարտարապետական լուծման ազդեցության խնդիրը գործնականում չի լուսաբանվում: Սակայն հենց ճարտարապետահատակագծային արդյունավետ լուծումներն են երաշխավորում շենքի կայունությունը: Այնուամենայնիվ, քանդված շենքերի բնօրինակային հետազոտությունն ու նախագծերի վերլուծությունը թույլ են տալիս բացահայտել ճարտարապետական լուծումների ընտրության և սեյսմիկ ներգործության փոխկապվածությունը՝ ի հայտ բերելով զանգվածային փլուզման երևույթի ճարտարապետական նախադրյալները [93; 103]:

Նման խնդիրներից առաջին հերթին պետք է նշել հարկայնության ընտրությունը: Այստեղ անտեսվում է սեյսմիկ գոտում հարկայնության սահմանափակման պահանջը: Մասնավորապես, СНП П-60-75-ում նշվում է 7-9 բալ սեյսմիկ վտանգի գոտիներում զանգվածային կառուցապատման մեջ բացառապես մինչև 4-5-հարկանի շենքերի կիրառումը: Ավելի բարձր հարկայնությունը թույլատրվում է միայն սահմանափակ ծավալներով՝ համապատասխան հաշվարկային հիմնավորման առկայությամբ: Շենքի բարձրության ավելացումը բերում է ոչ միայն քաշի և, հետևաբար՝ իներցիոն ուժերի մեծացման, այլ նաև կոնստրուկցիաներում առաջացնում է լարումների կտրուկ աճ: Եվ միանգամայն բնական է, որ զանգվածային փլուզման են ենթարկվում առաջին հերթին հենց բազմահարկ բնակելի շենքերը [104]:

Կառուցվածքում կարևոր է ոչ միայն հարկայնությունը, այլ նաև ճարտարապետահատակագծային համակարգը, որտեղ ևս առկա են թերացումներ: Սեյսմակայունության վրա ազդում են շենքի ձևը, հատակագծային ուրվագիծն ու չափերը, ձգվածությունը, սիմետրիան, զանգվածների, կոշտությունների բաշխումը, համակարգի միասնությունը: Հենց այս պատճառներով էլ զանգվածային փլուզման են ենթարկվում 1А-450 սերիայի 5-հարկանի քարե երկարաձիգ շենքերը, որտեղ վերը նշված գործոններին լրացնում են տարբեր ուղղության կրող պատերի անհավասար բաշխումն ու անբավարար քանակը, բացվածքների անհամաչափությունը: Լուրջ թերացում է շենքերի ձգվածությունը: Լայնության համեմատ երկարության 1:2 հարաբերությունից ավել աճի պարագայում պտտումից առաջացող լրացուցիչ ճկման

մեծություններն աճում են շատ արագ՝ շենքի երկարության քառակուսուն համաչափ: Երկարաձիգ շենքը ենթարկվում է շատ ավելի մեծ պտտող մոմենտների, որոնք ձգտում են պտտել այն ծանրության կենտրոնի շուրջ: Եվ ինչպես ցույց է տալիս փորձը, նման շենքերի տարածված վնասվածքներից է եզրերի տարանջատումը: Դա ակնառու է 1A-450-ի քարե պատերով և հավաքովի երկաթբետոնե ծածկերով շենքերում, որոնց թուլացմանը նպաստում են նաև եզրային լոջիաները, արտաքին պարագծով կոշտությունների անհավասարաչափ բաշխումն ու քարե-երկաթբետոնե կոնստրուկցիաների անհուսալի կապերը [103; 104]: *Հավելված. 37-39:*

Կառուցվածքի իմաստով, թերևս, ամենակայունը խոշորապանել համակարգի A1-450 КП սերիայի 9-հարկանի շենքերն են, որոնց կրած վնասվածքներն անհամեմատ քիչ են: Այստեղ էական նշանակություն ունի ինչպես կոմպակտ ձևով և կոշտությունների հավասարաչափ բաշխմամբ կառուցվածքի տարածական ամբողջությունը, այնպես էլ երկաթբետոնե պատերի առկայությունը: Դա հստակորեն մատնանշում է նաև միաձույլ երկաթբետոնե կառուցվածքի ակնհայտ սեյսմակայունությունը, ինչը, սակայն, այդպես էլ չի ներդրվում զանգվածային շինարարության գործընթացում: *Հավելված. 29, (Ա):*

Բնակելի ճարտարապետության զարգացման ենթադրյալ հեռանկարները: Բացահայտելով 1970-80-ականների կացարանի ճարտարապետության գործընթացի հիմնական խնդիրները՝ պետք է նշել, որ զարգացման նման միտումները բնորոշ են նաև ԽՍՀՄ-ի այլ քաղաքներին: Տիպային նախագծման հակասությունները լուծելու փորձերի շրջանակում երկրի գիտահետազոտական կենտրոններում (ЦНИЭП жилища, МНИИТЭП, ЛенЗНИИЭП) և անհատ մասնագետների կողմից 1980-ականներին սկսում են մշակվել բնակելի կառուցվածքի ավելի մանր տարրերի ունիֆիկացման վրա հիմնված տիպայնացման բաց համակարգերը: Միասնական ճարտարապետական-կոնստրուկտիվ-տեխնոլոգիական համակարգերի (ЕАКТС) զարգացման շրջանակում հետազոտություններ են կատարվում «ВПЭКТИ» ինստիտուտում: Տիպայնացման բաց համակարգերի հիման վրա առաջարկվում են բնակելի-բազմաֆունկցիոնալ տարածական խոշոր համակարգեր: Դրանց մշակման աշխատատար գործընթացը, սակայն, հասանելի է խոշոր գիտահետազոտական և փորձարարական ներուժ ունեցող կենտրոններին, իրականացումն էլ պահանջում է տեխնոլոգիապես ճկուն և հզոր արտադրական բազա: Հայաստանում նման համակարգերի յուրացումը չափազանց

դժվար է: Մյուս կողմից էլ՝ փորձը վկայում է, որ տարածության որոշակի մասշտաբում տիպայնացման բաց համակարգի փոփոխության ենթարկվելու հնարավորությունն իրականում թվացյալ է: Տարրերի բազմազան, սակայն ամեն դեպքում՝ սահմանափակ քանակի համադրությունը միջավայրի որոշակի պայմաններում չի կարող ապահովել անհատականություն և կրկին պետք է ձևավորի հավասարազոր գեղարվեստական կերպարներ: Նման ընդգրկուն համակարգերը, թերևս, առավել իրատեսական են գերխոշոր քաղաքներում և դրանց համապատասխան տնտեսական կարողությունների պարագայում: Սակավ արդյունավետ է նաև անհատական նախագծումը: Մշակված առանձին շենքերն, առանց կապվելու տեղադրման վայրին, անփոփոխ կիրառվում են բազմաթիվ անգամներ: Բացի դրանից, անհատական նախագծման ներուժը չի ապահովում բնակելի շինարարության անհրաժեշտ ծավալները [15; 22; 29; 92]:

Այսպիսով, կացարանի զանգվածային ճարտարապետությունը Երևանում 1980-ականների վերջին մտնում է փակուղի: Պահանջվում է նախագծման մեթոդոլոգիայի կատարելագործում՝ հիմնված սակավ աշխատատար, տեղական պայմաններին և արտադրության հզորությանը համապատասխան, իրականացման համար հնարավորինս կարճ ժամկետներ պահանջող համակարգերի վրա, որոնք պետք է ներառեն տիպային և անհատական նախագծման բոլոր դրական որակները:

Այս տեսանկյունից Երևանի պայմաններում առավել նախընտրելի և իրական են, թերևս, կրճատ սերիաների նախագծերը, որոնց ճարտարապետական կազմավորումն, ինչպես վկայում է փորձը, պարունակում է տիպային և անհատական նախագծման դրական որակների առավել արդյունավետ համադրությունը: Եվ այդ ուղղությամբ 1980-ականների ավարտին առկա է գիտական և նախագծային լուրջ փորձ: Մասնավորապես, ճարտարապետ Գ.Ռաշիդյանը, հիմնվելով կուտակված փորձի վերլուծության վրա՝ առաջարկում է կացարանի նախագծման գործընթացում տիպայինից բացի զարգացնել նաև նոր սկզբունքներ: Դրանց հիմքում նա տեսնում է բազմաբնույթ ծավալա-տարածական հորինվածքներ ձևավորելու ընդունակ, կառուցապատման ելակետային տարրերի սահմանափակ քանակով կրճատ սերիաները: Դրանց սկզբունքներն առավելագույնս բավարարում են Երևանի պայմաններում կացարանի ձևավորմանը ներկայացվող

ճարտարապետաքաղաքաշինական, հորինվածքային, հատակագծային, գեղարվեստական և սանիտարահիգիենիկ պահանջներին [76]:

II գլխի եզրակացություններ

1. Վերլուծության արդյունքում վեր են հանվում Երևանի 1950-1960-ականների բնակելի ճարտարապետության հետևյալ բնորոշ առանձնահատկությունները: *Հավելված. 35-36:*

- Բնակելի ճարտարապետության զարգացման նոր փուլը պայմանավորվում է զանգվածային շինարարության գործընթացի ներդրմամբ, որտեղ քաղաքային միջավայրի գեղագիտությունը տեղը զիջում է սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին:
- Քաղաքի պարագծային կառուցվածքը հակասում է զանգվածային շինարարության նոր պահանջներին, ինչն արտահայտվում է կենտրոնում շարունակվող պարագծային և նոր շրջաններում ծավալվող ազատ հատակագծման սկզբունքների փոխադարձ ներթափանցման երևույթներում:
- Նոր շրջաններում կառուցապատման ազատ հնարքների և տիպային նախագծերի ներդրումը լուրջ առաջընթաց է ապահովում շինարարության արժեքի կրճատման, բնակելի ֆոնդի արագ աճի և առանձին ընտանիքներով բնակեցման նոր սկզբունքի տեսանկյուններից: Միևնույն ժամանակ ստեղծագործական մոտեցման անկումն ու տեղակապման մեխանիկական հնարքները բերում են տեղական պայմանների անտեսման, տարածքների անարդյունավետ օգտագործման և բնակելի միջավայրի սոցիալական միջուկի՝ բակի տարածության կորստի:
- Տիպային շենքերի հորինվածքը ձևավորվում է ծայրահեղ պարզունակ պլաստիկ լուծմամբ ծավալներով: Պարագծային համակարգի հնարքների իներցիոն պահպանումը բերում է կառուցապատման բաց մոդելներում ճարտարապետական հորինվածքին հակասող՝ գլխավոր և երկրորդական ճակատների ձևավորմանը:
- Բնակելի բջջում պահպանվող նախկին կառուցվածքը չի բավարարում ֆունկցիոնալ նոր պահանջներին: Տնտեսական ցուցանիշներին հասնելու ձգտումը, կրճատելով սենյակների մակերեսը, բարձրությունը և անտեսելով ֆունկցիոնալ պահանջները, բերում է կացարանի կենցաղային և սանիտարահիգիենիկ չափանիշների անկման:
- Տիպային շենքերում մեծամասամբ ներդրվում է գործարանային արտադրության սահմանափակ տարրերով քարե կրող պատերի համակարգը, որտեղ, սակայն,

ակնհայտ է հավաքովի բնակարանաշինության բնորոշ գծերի մեխանիկական կիրառումը: Դա սահմանափակում է կառույցների ճարտարապետահատակագծային լուծումների ազատությունը:

- Բնակելի կառուցապատման գեղարվեստական կերպարն արտահայտվում է որակի կտրուկ անկմամբ: Կառուցապատման մեջ հորինվածքների կրկնությունը հասնում է ահռելի մասշտաբների՝ տարածության բոլոր պայմաններում ձևավորելով միևնույն կերպարները: Սա բերում է տարածության մեջ պատկանելիության կորստի երևույթին: Գեղագիտության անկմանն է նպաստում նաև բնակիչների կողմից սեփական կացարանի ձևափոխության գործընթացը (պատշգամբերի համատարած ապակեպատում):

- Կենտրոնի բնակելի կառուցապատման գործընթացում նկատելի է հնի և նորի հորինվածքային կապերի թուլացումը: Եթե անհատական նախագծման շենքերը կառուցապատմանը ներգարվվում են որպես ֆոնային տարրեր և չեն խաթարում դրա գեղագիտությանը, ապա տիպային կառույցների շինարարության ծավալումը ծայրահեղ բացասական է ազդում քաղաքային համալիրի միասնության վրա:

2. Վերլուծության արդյունքում վեր են հանվում Երևանի 1970-1980-ականների բնակելի ճարտարապետության հետևյալ բնորոշ առանձնահատկությունները: *Հավելված. 37-39:*

- Բնակելի ճարտարապետության զարգացման նոր փուլը պայմանավորվում է զանգվածային շինարարության խնդիրների հաղթահարման նոր ձևերի փնտրումներով և քաղաքի խոշորագույնների դասում հայտնվելու հանգամանքով: Բնակելի կառուցապատումը ձևավորվում է խոշոր հատակագծային շրջաններով:

- Ներդրվում է տիպայնացման տարրերի մանրացման սկզբունքով բլոկ-սեկցիոն համակարգը, ինչը նպաստում է սերիաների քաղաքաշինական հնարավորությունների ընդլայնմանն ու արտահայտվում կառուցապատման հորինվածքների բարելավման մեջ: Տարածական խմբերի և կառուցապատման արդյունավետ մոդելների ներդրման շնորհիվ շենքերի միջև առաջանում է հորինվածքային կապվածություն: Վերականգնվում է բակի տարածությունը:

- Մշակվում են կառուցապատման սահմանափակ տարրերով, ծավալի և ճակատի փոփոխության հնարավորությամբ շենքերի նախագծերի կրճատ սերիաներ: Հաշվի առնելով տեղական պայմաններն ու ընդունելով քաղաքաշինական գաղափարից

միավոր տարրերի մշակման սկզբունքը՝ դրանք ձևավորում են անհատական և տիպային նախագծման դրական որակների միավորման արդյունավետ տարբերակ:

- Բնակելի կառուցապատման գործընթացն արտահայտվում է հարկայնության աճով: Կառուցապատման խտացմանն ու կերպարի հագեցմանը միտված հարկայնության մեխանիկական աճը, սակայն, զուրկ լինելով մասնագիտական հիմնավորումից և ստեղծագործական սկզբունքներից, չի նպաստում դրված խնդիրների լուծմանը:

- Բնակելի շենքերի ծավալատարածական լուծումներին բնորոշ են ձևերի զարգացումն ու մասշտաբի խոշորացումը, որոնք, սակայն, էապես չեն բարելավում շենքերի գեղարվեստական լուծումները: Դրանք մեծամասամբ բնորոշվում են արտահայտչության ցածր մակարդակի, կարծրատիպային կերպարով:

- Բնակելի բջջում ներդրվում են ճկուն հատակագծման մեթոդները: Դա թույլ է տալիս բնակարանի հատակագծային լուծումները համապատասխանեցնել տարբեր ընտանիքների որոշակի պահանջներին:

- Շենքերում ակհայտ է ճարտարապետական լուծումների և կայունության փոխադարձ անբավարար կապվածությունը: Ճարտարապետության որակի վրա բացասական են ազդում նաև շինարարության խնդիրները՝ աշխատանքների ցածր որակը, թերի իրականացումը, արտադրության ոչ ճկուն համակարգը:

- Կենտրոնում բարձրահարկերի ներդրումը պարագծային կառուցապատման մեջ, բացառությամբ հազվադեպ հաջողված դեպքերի, երբ հաշվի են առնվում տեղանքի պահանջներն ու ձևավորվում է ինքնատիպ կերպար, բացասաբար է ազդում ընդհանուր համալիրի վրա: Ստանդարտ շենքերի անդեմոնյունն ու քաղաքաշինական-հորինվածքային մոտեցման պակասը թուլացնում են կենտրոնի միասնությունը, բնակչության խտացումն էլ փոքր թաղամասերում բերում է սպասարկման, մանկական, ուսումնական հիմնարկների կազմակերպման և բարեկարգման խնդիրների:

3. Հետոզոտությունը թույլ է տալիս Երևանի քննարկվող ժամանակաշրջանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման գործընթացը բաժանել ձևաստեղծման և արտահայտման առանձնահատկություններով պայմանավորված ժամանակագրական երկու փուլի՝

- 1957-1970 թթ. (1957-ին «ԽՍՀՄ-ում բնակելի շինարարության զարգացման» որոշում, զանգվածային բնակելի շինարարության գործընթացի ծավալում),

- 1971-1991 թթ. (1971-ի գլխավոր հատակագիծ, բնակչության կտրուկ աճով պայմանավորված՝ Երևանի խոշորագույն քաղաքների դասում հայտնվելու հանգամանք):

ԳԼՈՒԽ III

ԲՆԱԿԵԼԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՆՈՐ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ (1992-2017 թթ.)

3.1. Զանգվածային շինարարության գործընթացի անկումն ու բնակելի

ճարտարապետության զարգացման նոր ուղղությունները:

Տիպային նախագծման գործընթացի կասեցումը: 1988-ի դեկտեմբերին Հայաստանում տեղի ունեցած երկրաշարժի ավերածությունների հետևանքով ավելի քան կես միլիոն մարդ մնում է անօթևան, իսկ զոհերի քանակը հաշվվում է տասնյակ հազարներով: Բնակելի շինարարության հանդեպ անբավարար ուշադրությունը, աշխատանքների և արտադրության ցածր որակը, նախագծային թերացումները, հարկայնության անհիմն աճը, վերահսկողության պակասը՝ այս բոլոր խնդիրները միասին բերում են աղետալի հետևանքների: Միջին հարկայնության և բազմահարկ շենքերի համատարած փլուզումը բեկումային է լինում կացարանի ճարտարապետության զարգացման գործընթացի համար: Պահանջվում են խնդրին մոտեցման անհապաղ, շրջադարձային փոփոխություններ:

Հայաստանի ողջ տարածքն ամրագրվում է 9 բալ սեյսմիկ վտանգի, ինչին նախագծերի գործող սերիաները չեն բավարարում: Հակասեյսմիկ միջոցառումների խստացման նպատակով անհրաժեշտություն է ծագում վերամշակել 7-8 բալի համար նախագծված նախկին սերիաների ողջ անվանացուցակը: Ամենամեծ վնասները կրած տիպային 1A-450 և 111-րդ սերիաները, որոնց հիման վրա է ծավալվում բնակելի շինարարության մեծ մասը և որոնց արտադրության վրա է կենտրոնացած շինարարական արդյունաբերությունը, ՀԽՍՀ Պետշինի կողմից հանվում են կիրառությունից: 1989-ից գործողության մեջ մնում են միայն վերամշակված 1A-450 КП սերիայի խոշորապանել շենքերը: Սեյսմիկ շրջաններում հարկայնության

սահմանափակումը (մինչև 4 հարկ, СНиП 2.07.01-89.) և շինարարության բազմահարկից ցածրահարկ կողմնորոշումն ակնհայտ են դարձնում նախագծերի նոր սերիաների մշակման անհետաձգելի պահանջը [93; 105]: *Հավելված. 40, (Ա):*

Մասնագիտական գործունեության մեջ ծավալվում են կացարանի նոր ձևերի՝ շենքերի տիպերի և կառուցվածքային լուծումների բազմակողմանի որոնումներ՝ ուղղված ոչ միայն սեյսմակայունության, այլ նաև ճարտարապետաքաղաքաշինական, տնտեսական, տեխնիկական պահանջների բավարարմանը: Երկրաշարժի հետևանքով բնակելի ճարտարապետությանն առաջադրված բազում խնդիրները, սակայն, այդպես էլ չեն լուծվում: Հաջորդող տարիների անկայուն քաղաքական վիճակի և ԽՍՀՄ-ի փլուզման արդյունքում բնակելի շինարարությունն աննախադեպ անկում է ապրում: 1990-ականների սկզբին այն իրականացվում է միայն աղետի գոտում՝ փոքր ծավալներով և մեծամասամբ հիմնված վերամշակված նախագծերի սերիաների վրա [105]:

Շուկայական տնտեսության վրա հիմնված սոցիալական նոր համակարգ. կացարանի ձևագոյացումը հասարակության բևեռացման պայմաններում: 1991-ին ձեռքբերված անկախությունը ենթադրում է Հայաստանի առջև ծառացած մի շարք խնդիրների լուծում և տնտեսության զարգացման նոր նախադրյալներ: Սակայն անցումը հասարակական-քաղաքական նոր կառուցվածքի, շուկայական տնտեսության, գների ազատականացման և նորաստեղծ պետությանը պարտադրված պատերազմական գործողությունները հանգեցնում են շրջադարձորեն հակառակ, անկանխատեսելի արդյունքների: Խոշոր տնտեսական համակարգի փլուզման հետևանքով շատ արագ, հաշված տարիների ընթացքում գրեթե լիովին կործանվում է հանրապետության տնտեսության գերակա ճյուղը՝ արդյունաբերությունը: Նույն ճակատագրին է արժանանում նաև շինարարության ոլորտը: 1990-ականներին տնտեսության միակ իրական գործող օղակ է հանդիսանում առևտուրը, որը, սակայն, չի կարող բավարարել պետության և հասարակության բազմակողմանի պահանջները: Հայաստանն ապրում է սոցիալ-տնտեսական կտրուկ անկում՝ արտադրող պետությունից վերածվելով սպառող հասարակության: Տնտեսական գլոբալ փոփոխությունները զգալի ազդեցություն են ունենում նաև բնակելի շինարարության

ասպարեզի վրա: Գործընթացի պետական հովանավորությունը վերանում է: Այն աստիճանաբար սկսում է իրագործվել անհատ սեփականատերերի միջոցներով [106]:

1990-ականների սկզբին տեղի է ունենում բնակելի կառուցապատման ձևագոյացման փոփոխություն: Կացարանի ճարտարապետությունն ու շինարարությունը, որպես բնակության նյութական միջավայրի ձևավորման միասնական գործընթաց, սերտորեն կապված են երկրի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի հետ: Եվ այն, որ պետական կառուցվածքի փլուզման ավերիչ գործընթացները լուրջ հարված են հասցնում բնակելի ճարտարապետությանը, օրինաչափ է: Շինարարական համալիրի գործնականում ոչնչացման և շինանյութերի արտադրության կտրուկ անկման պայմաններում պետականորեն պլանավորվող բնակելի շինարարության գործընթացն ամբողջովին կասեցվում է՝ փոքր ծավալներով պահպանվելով միայն աղետի գոտում: Պետական-հասարակական մտածելակերպի անկման շրջանում պետությունը լիովին հեռանում է կացարանի ապահովման կարևոր խնդրից՝ թողնելով այն ինքնահոսի: Սեփականության ձևի փոփոխմանը զուգահեռ փոխվում է կացարանի սոցիալական ուղղվածությունը: Բնակելի ճարտարապետության մեջ անմիջապես սկսում է արտահայտվել հասարակության բևեռացման երևույթը՝ հարուստ փոքրամասնություն և աղքատ մեծամասնություն: Պետության կողմից շուրջ յոթ տասնամյակ ծավալվող կացարանի ձևավորման սոցիալական գործընթացը զիջում է անհատ սեփականության շահերից բխող բնակելի առանձին կառույցների շինարարությանը:

Քաղաքը կառուցվածքի ձևագոյացումը հակասության պայմաններում. զարգացման հեռանկարի անորոշություն: Սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններն ազդում են նաև ողջ քաղաքի կառուցվածքի վրա: Եթե անցյալում դրա կառուցվածքի բոլոր ոլորտները ծրագրվում էին, որի հիմքում հանրային շահն էր, ապա 1990-ականներից այս գործընթացը ևս ձախողվում է: Քաղաքի կառուցվածքը՝ սկսած ճարտարապետաքաղաքաշինական լուծումներից մինչև տեխնիկական համակարգեր, սկսում է ենթարկվել սեփականության պահանջներին: Դրանք էլ, կապված տնտեսական նոր համակարգի անկատարության հետ, ծայրահեղ տարերային բնույթ են ստանում և բերում քաոսի: Քաղաքի զարգացման միակ որոշիչն է դառնում անհատ սեփականության շահը, որը, սակայն, զուրկ է ընդհանուր մոտեցումներից և մերժում է

հասարակական պահանջը: Բախվում են հակասական սկզբունքներ: Հասարակական գաղափարներով կառուցապատված Երևանը սկսում է զարգանալ անհատական շահերի գերակայության պայմաններում: Այս միտումները շատ արագ անդրադառնում են քաղաքաշինության բնագավառի բոլոր խնդիրներին վրա:

Երևանի արդի ճարտարապետության բազմաթիվ բացթողումները կապված են հենց 1990-ականներից սկիզբ առած քաղաքաշինական մոտեցման մերժման հետ: Եթե 1920-1950-ականների քաղաքային համալիրի սկզբունքները որոշակի կորուստ են ապրում զանգվածային կառուցապատման տարիներին (միասնության թուլացում, գեղարվեստական սկզբունքների անկում), ապա 1990-ականներից «քաղաքային համալիր» հասկացությունը կարճ ժամանակահատվածում փոխում է բովանդակային նշանակությունը՝ վերածվելով կենտրոնական միջուկի հետ նույնացվող արտահայտության: Անկումը դրսևորվում է քաղաքաշինության բոլոր ասպարեզներում՝ կառուցապատման հորինվածքից մինչև միջավայրի անվտանգություն: Ակնհայտ է անսամբլային ճարտարապետության կորուստը, որն արտահայտվում է նաև անցյալում ձևավորված համալիրների հետևողական աղճատման գործընթացում: Ոչ պակաս կարևոր է կառուցապատման խտության անթույլատրելի աճի պրոբլեմը, որը չի ենթարկվում որևէ կարգավորման: Շենքերի տեղադրման ժամանակ հաշվի չի առնվում միջանկյալ տարածքների պահպանության քաղաքաշինական պահանջը: Խնդիրները բազմազան են, սակայն բոլորը կապված են հասարակական-անհատական շահերի մշտական հակասության մեջ վերջին տասնամյակներում երկրորդի գերակայությամբ: Գործնականում քաղաքը չունի հեռանկարային զարգացման ծրագիր: Երևանի վերջին՝ 2005 թվականի գլխավոր հատակագծի («Երևաննախագիծ» ինստիտուտ) և դրա հիման վրա մշակված վարչական շրջանների առանձին տարածքների գոտևորման նախագծերի լուծումները սկսում են խախտվել դեռևս նախագծման փուլում, և հեռանկարային զարգացման մասին խոսք գնալ չի կարող [107]: *Հավելված. 41:*

Քաղաքային կառուցվածքի զարգացման ներկա փուլում նկատելի է նաև նոր բնակելի գոյացությունների ձևավորման սկզբունքների բացակայությունը: Եթե 1960-ականներից ծավալված բնակելի շրջանների ձևավորման գործընթացում առկա էին խնդիրներ, որոնք ենթարկվում էին ուսումնասիրության, վերլուծության և հետզհետե բարելավվում էին, ապա 1990-ականներից այստեղ ևս մոռացության է մատնվում

քաղաքաշինական մոտեցումը: Դրանց ձևավորման հիմնական սկզբունք է դառնում այն, որ հողերը վաճառվում են, և յուրաքանչյուր կառուցապատող իրագործում է սեփական պահանջները բավարարող նախագիծը: Գլխավոր հատակագծի և դրա հիման վրա մշակված գոտևորման նախագծերի սխեմատիկ լուծումներն էլ հաճախ անտեսվում են: Կառուցապատման հորինվածքային, հատակագծային, գեղագիտական խնդիրները լուծվում են տարերայնորեն՝ պատվիրատուների ցանկությամբ և ճարտարապետների համագործակցությունից զուրկ աշխատանքի արդյունքում:

Կլիմայի փոփոխություն. միջանկյալ գոտիների ոչնչացումը: Բնակելի գոտիների ձևավորման գործընթացում առկա է մեկ այլ կարևոր բացթողում: Դեռևս 1951-ի գլխավոր հատակագծով Երևանին ներառված բազմաթիվ բաց տարածությունները քաղաքային օրգանիզմում տասնամյակներ շարունակ հանդիսանում են պահուստային հողեր, որոնց առկայությանը 1970-1980-ականներին բավական զգույշ վերաբերմունք է ցուցաբերվում: Բնական լանդշաֆտի գերակայությամբ բաց տարածքները կրում են բազմազան ֆունկցիաներ: Քաղաքի խտացող միջավայրում դրանց նշանակությունը մեծ է: Դրանք յուրօրինակ շնչուղիներ են քաղաքի տարածության համար և նպաստում են առանձին հատվածներից բնական շրջապատի ֆոնի վրա քաղաքի համայնապատկերների ձևավորմանը: Բաց տարածությունները նաև բնական պատնեշի դեր են կատարում բնակելի շրջանների միջև՝ խոչընդոտելով դրանց միաձուլմանը, և հանդիսանում քաղաքացիների ամենօրյա հանգստի վայրեր: Դրանք, անշուշտ, հեռանկարային զարգացման պահուստային տարածքներ են, որտեղ կարող է իրականացվել կառուցապատում, հատկապես կենտրոնին հարող շրջաններում: Սակայն դա չի նշանակում, որ բաց տարածքները հետևողականորեն, ամբողջությամբ պետք է տրամադրվեն բնակելի կառուցապատմանը, ինչը որ տեղի է ունենում: Ազատ տարածքների համատարած բնակելի կառուցապատումը չունի բնապահպանական, քաղաքաշինական, տնտեսական որևէ լուրջ հիմնավորում: Նման ճակատագրի են արժանանում բնական ամֆիթատրոնի գրեթե բոլոր կանաչ լանջերը (Այգեստան, Նորք, Արաբկիր), Գետառը, Հրազդանի կիրճը, Եռաբլուրի շրջակայքը, մոտակա հեռանկարում է Դավմայի այգիների ոչնչացումը, չի բացառվում Ծիծեռնակաբերդի լանջերի յուրացումը: Կանաչ տարածքների հետևողական ոչնչացումը նկատելիորեն փոխում է քաղաքի կլիմայական իրավիճակը և սկսում լրջորեն ներգործել

կենսագործունեության սանիտարահիգիենիկ պայմանների վրա [13]: Հավելված. 40, (Բ):

Բնակելի ճարտարապետության զարգացման ուղղությունները. սոցիալական գործոնի մերժում: Քաղաքաշինության զարգացման հակահասարակական ուղղությունը բերում է նրան, որ Երևանում բնակելի ճարտարապետության գործընթացը լիովին դուրս է մնում պետական գործառույթների շրջանակից և գրեթե ամբողջովին հայտնվում անհատական նախաձեռնությունների դաշտում: Գործընթացի հիմնական ուղղություններ են դառնում շքեղության խիստ տարբեր մակարդակի առանձնատների, առանձին բազմաբնակարան բնակելի շենքերի և համալիրների շինարարությունն ու գոյություն ունեցող շենքերի տարբեր տեսակի վերակառուցումը (կցակառույցներ, վերնակառույցներ): Բոլոր ուղղություններում ակնհայտ է քաղաքաշինական մոտեցման բացակայության երևույթը: Եթե անցյալում բնակելի համալիրները մշակվում էին մանրամասն հատակագծման նախագծերի հիման վրա, ապա 1990-ականներից այդ գործընթացը զարգանում է տարերայնորեն՝ տեղական, թերի լուծումներով: Կառուցապատման համալիրների իրականացումը դադարում է որպես երևույթ: Դա հնարավոր չէ իրականացնել անհատ սեփականության միջոցներով, եթե գործընթացը չի համակարգվում և կառավարվում պետական մարմինների կողմից: Իսկ առանձին շենքերի ընդհանուր կառուցապատման մեջ տեղադրման գործընթացում չեն պահպանվում քաղաքաշինական սկզբունքները: Բնակելի շինարարության միակ նախադրյալ է հանդիսանում պատվիրատուի տնտեսական շահերից բխող ցանկությունների բավարարումը, ինչն էլ բերում է քաղաքային համալիրի կառուցապատման սոսկալի աղավաղումների [108]: Հավելված. 40, (Գ):

Կարևոր խնդիր է նաև կացարանի ձևագոյացման սոցիալական ուղղվածությունը: Բնակելի շինարարության նշված ուղղություններից առաջին երկուսը՝ առանձնատների և «էլիտար» բազմաբնակարան շենքերի իրականացումը, միտված են հասարակության փոքրամասնության պահանջների բավարարմանը և կացարանի ապահովման որևէ սոցիալական խնդիր չեն լուծում: Այդ կառույցների իրականացման համար ծախսվում են ահռելի ֆինանսական միջոցներ, ինչի արդյունքում կացարանի արժեքը հասնում է

սոցիալական պայմանների տեսանկյունից աստղաբաշխական գումարների: Այն հասանելի է հասարակության միայն այսպես կոչված «ընտրյալների» խավին:

Այստեղ պետք է նկատել, իհարկե, որ 2000-ականների երկրորդ կեսից բնակելի կառուցապատման «էլիտար» ուղղությունն աստիճանաբար զիջում է մատչելի կացարանին: Սակայն հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ սա ևս տնտեսական գործընթաց է, այլ ոչ՝ սոցիալական: Նման փոփոխությունը միտված է ոչ թե սոցիալական լայն խմբերի բնակարանով ապահովման իրական պահանջի բավարարմանը, այլ ներդրողների եկամտի աճի պահպանությանը: Թանկարժեք բնակարանների իրացումն աստիճանաբար դժվար խնդիր է դառնում (քանի որ արդեն կառուցվել է նման դասի բնակելի ֆոնդի զգալի մակերես), ուստի մատչելի կացարանի կառուցումը ավելի շահեկան է դառնում սոցիալական ծանր պայմաններում գտնվող հասարակության շրջանակում: Սակայն հենց ձևագոյացման զուտ շահադիտական նպատակն էլ բերում է կացարանի ճարտարապետության լուրջ խնդիրների: Այստեղ գլխավոր խնդիր է դառնում ոչ թե կենսագործունեության անհրաժեշտ պայմանների ապահովումն ավելի խտացված տարածքների պարագայում, այլ շինարարության արժեքի առավելագույն կրճատումը: Վերջինս բերում է հատակագծային, ֆունկցիոնալ և սանիտարահիգիենիկ տարրական պահանջների անտեսելու երևույթին, ինչն էլ զգալիորեն նվազեցնում է կացարանի ճարտարապետության որակները: Հավելված. 43, (7):

Բնակելի շինարարության երրորդ ուղղությունը՝ վերակառուցումը, հատկապես տարածվում է կենտրոնի պարագծային կառուցապատման շենքերին կցակառույցների ու վերնակառույցների իրականացման գործընթացում: Թվացյալ վերահսկվող, սակայն գործնականում կանոնակարգումից զուրկ այս շինարարությունը դեպքերի ծայրահեղ մեծամասնությունում ընթանում է՝ անտեսելով կենտրոնի պատմամշակութային արժեքավոր կառուցապատման ճարտարապետությունը: Բացարձակապես հաշվի չեն առնվում նաև սեյսմիկ անվտանգության կարևոր պահանջները [99]: Հավելված. 40, (9):

Անցյալում ևս իրականացվել է բնակելի շենքերի ձևափոխություն: Դա հատկապես վերաբերվել է 1920-ականների առանձնատնային տիպի առաջին բնակելի շենքերի վերակառուցմանը: Դրված խնդիրների համատեղ լուծման անհրաժեշտությունն

այստեղ կանխորոշել է վերակառուցման բնույթը՝ վերնահարկի իրականացում: Սա թույլ է տվել համեմատաբար փոքր միջոցներով ավելացնել բնակելի ֆոնդը և շենքերի ծավալները համապատասխանեցնել քաղաքային նոր մասշտաբին: Ծրագրված գործընթացի արդյունքում ձևափոխված կառույցները ներդաշնակվել են շրջապատի միջավայրին և կառուցապատմանը: Հատկանշական է, որ քաղաքացիների մեծ մասն այսօր տեղյակ չէ դրանից և չի նկատում այդ փոփոխությունները [109]:

Նշված դրական միտումները, ցավոք, չեն վերաբերվում գործընթացի անհատական դեպքերին, որոնք լայն ծավալներ են ստանում 1990-ականներից, երբ վերակառուցման պետական ծրագրերն անհետանում են, բնակելի շենքերը դառնում են մասնավոր սեփականություն, քաղաքային միջավայրի վերաբերյալ օրենսդրությունն էլ թերի է և անգործունյա: Արդյունքում՝ յուրաքանչյուր բնակիչ թույլատրելի և անթույլատրելի բոլոր միջոցներով ձևափոխում է սեփական կացարանը: Ապահովելով անձնական որոշակի հարմարություններ՝ այստեղ ուշադրությունից դուրս են մնում հասարակական հիմնական շահերը՝ միջավայրի անվտանգությունն ու գեղագիտությունը [110]:

Բնակելի շենքերի տարերային վերակառուցման հետազոտությունը թույլ է տալիս բացահայտել գործընթացի հիմնական խնդիրները: Դրանք կարելի է խմբավորել երկու հիմնական ուղղությամբ՝ շենքերի կառուցվածքային փոփոխություններ և արտաքին ճարտարապետության աղավաղում: Կառուցվածքային տեսակետից դա շենքերի կոնստրուկտիվ համակարգի թուլացումն է՝ կրող պատերում բացվածքների իրականացում, առանց տեխնիկական լուծման կցակառույցներ, միջհարկային ծածկերի անթույլատրելի վերակառուցում: ճարտարապետական կերպարի աղավաղման տեսանկյունից դա ճակատների առաջին հարկի մակարդակում համընդհանուր տարերայնությունն է, բազմազան լուծումներով կցակառույցների իրականացման պարագայում բակային ճակատների քառսային վիճակը, տանիքների անհամաձայնեցված լուծումները: Նշված բնութագրերն արտահայտվում են կենտրոնի և այլ շրջանների բնակելի կառուցապատման ձևափոխության գործընթացում [109]:

3.2. Բնակելի կառուցապատման ճարտարապետաքաղաքաշինական խնդիրները:

Կենտրոնական միջուկի զարգացումը. քաղաքաշինության պահանջների մերժում, հարկայնության աճ և գերխտացում: Ինչպես ցույց է տալիս նախորդ

գլոբալիզացիայի ուսումնասիրությունը՝ Երևանի XX դարի բնակելի ճարտարապետության զարգացման գործընթացում մշտապես կարևոր տեղ է զբաղեցնում կենտրոնական միջուկի կառուցապատումը: Եթե մինչև 1960-ականներն այն հանդիսանում է գրեթե ողջ քաղաքային համալիրը և օժտված է ամբողջական հորինվածքային լուծումներով, ապա զանգվածային շինարարության շրջանում այդ միասնությունը սկսում է տրոհվել: Կառուցապատման գեղագիտությանը խորթ, անդեմ բազմափայտ բնակելի շենքերի քաղաքաշինական-հորինվածքային լուծումներից զուրկ տեղաբաշխումը սկսում է թուլացնել պարագծային կառուցապատման ճարտարապետության միասնությունը: Այս բացասական միտումներն առավել խորն են զարգանում հետխորհրդային շրջանում: Կենտրոնական միջուկ ներխուժած առանձին շենքերում ակնհայտ է ճարտարապետաքաղաքաշինական նախադրյալների կատարյալ բացակայությունը [73]:

Կենտրոնի կառուցապատման ներկա փուլին բնորոշ է հարկայնության աճը: Դեռևս զանգվածային կառուցապատման շրջանում ծագած այս անհիմն երևույթը զարգանում է նաև այսօր: Եթե 1970-1980-ականներին առավելագույն հարկայնությունը 16-ն էր, ապա վերջին տարիներին այն հասնում է 18-22-ի: Այստեղ, ըստ երևույթին, նույնիսկ ավելորդ է խոսել սեյսմիկ վտանգի մասին: Մեքենայական ծրագրերի օգնությամբ կատարված տեսական հաշվարկները դեռևս շատ հեռու են շենքերի կայունության իրական երաշխիք լինելուց, առավել ևս, որ նման ճանապարհով իրականացված կառույցների սեյսմիկ ուժերին դիմադրության իրական օրինակներ թերևս չկան [73]:

Հարկայնության աճը վտանգավոր է ոչ միայն մեկ, որոշակի շենքի կայունության տեսանկյունից: Պարագծային կառուցապատման սահմաններում կամ բալկերում նման ծավալի շենքերի ներդրումը բերում է կառուցապատման խտության անթույլատրելի աճի: Արդյունքում՝ բարձր հարկայնությունը վտանգավոր է դառնում ոչ միայն տվյալ կառույցի, այլ նաև ողջ թաղամասի կայունության համար: Գերխտացնելով կառուցապատումը՝ նման շենքերը լրջորեն վտանգում են այնտեղ ապրող բնակչության կյանքը, որի ծայրահեղ բացասական հետևանքները կարող են ի հայտ գալ ցանկացած բնական և տեխնածին աղետի պարագայում: *Հավելված. 44-46:*

Կառուցապատման խտությունն էլ, իր հերթին, բերում է թաղամասերում բնակչության գերխտացման: Դրա բացասական ազդեցությունն արտացոլվում է սպասարկման համակարգի կազմակերպման, բարեկարգման և կանաչ տարածքների

հետևողական կրճատվելու երևույթներում: Դեռևս 1930-ականներից թաղամասերի կենտրոնում մնացած հին կառուցապատումը, որի իրացումն ի սկզբանե նախատեսված է եղել բարեկարգման և կանաչապատման կազմակերպման նպատակներով, ներկայումս տրամադրվում է բազմահարկ բնակելի շենքերի կառուցմանը, որոնց հսկա ծավալները զավթում են բակերի ողջ տարածությունը: Խնդիրներ են ծագում ավտոտրանսպորտի կայանման և տեղաշարժի հետ, քանի որ մնացած ազատ տարածքները չեն բավարարում աճող բնակչության պահանջները: Խտացումը կտրուկ նվազեցնում է թաղամասերի սանիտարահիգիենիկ պայմանները: Բազմահարկերը ստվերապատում են ցածր շենքերը և կասեցնում օդի տեղաշարժը [73]: *Հավելված. 44-46:*

Կենտրոնում բարձրահարկ բնակելիների ներդրումը, չնայած գլխավոր հատակագծի սխեմատիկ լուծումներին, զուրկ է հորինվածքային մոտեցումից: Դրանց տեղադրումը կապված է ոչ թե միջավայրի խնդիրների՝ համայնապատկերներ, հորինվածքային առանցքներ, գոյություն ունեցող անսամբլների պահանջներ, այլ պատվիրատուների անձնական շահերի և «աղքատ» հավակնությունների հետ: Կենտրոնում սեփական հողակտոր ունենալը կարծես լիովին բավարար է բարձրահարկ բնակելի շենք կամ համալիր կառուցելու համար՝ անտեսելով ձևագոյացման համար անհրաժեշտ բոլոր տեսակի այլ պահանջները [111]: *Հավելված. 42, (Դ-2):*

Կենտրոնի կառուցապատման ներկայիս փորձն ապացուցում է, որ տարածության կազմակերպման գործընթաց այսօր արդեն գոյություն չունի: Եթե անցյալի բազմահարկ շենքերը խախտում էին կառուցապատման մասշտաբը, ապա արդի շենքերին հարմար արտահայտություն գտնելը դժվար է: Ծավալներն այնքան են իշխում տարածության վրա, որ ճարտարապետության վերաբերյալ ձևավորվում են բացարձակ այլ պատկերացումներ: Այն ոչնչացնում է տարածությունը: Իսկ վերջինս անհրաժեշտ է, որպեսզի կազմակերպվեն հետիոտն և տրանսպորտային շարժումները, մարդն ունենա ազատության զգացում, չլինի ճնշված: Հսկայական ծավալի շենքերի մեջ պարփակված տարածությունը բացասաբար է ազդում մարդու հոգեբանության վրա [73]:

Հաջողությունները մեծ չեն նաև խոշոր տարածքներ և նույնիսկ ամբողջական փողոցներ միաժամանակ կառուցապատելու հնարավորության դեպքում: Հաճախ ոչ միայն չի հաջողվում տեսողական փոխկապակցություն ստեղծել հին և նոր

հատվածների միջև, այլ նույնիսկ ստեղծագործական մոտեցում ցուցաբերել նոր շենքերի ճարտարապետության մեջ: Դա ակնհայտ է կենտրոնի հորինվածքային առանցքների՝ Գլխավոր և Հյուսիսային պողոտաների կառուցապատման գործընթացում [110]:

Թամանյանական անսամբլների մեկուսացումը. Հյուսիսային պողոտա: Կենտրոնի հին կառուցապատման իրացումը 2000-ականների սկզբին հասնում է Հյուսիսային պողոտայի գոտուն: Եվ որքան էլ անցյալի փորձը հուշում է, որ գործընթացը պետք է ընթանա հիմնական քաղաքաշինական մտահղացման հետևողական իրականացման սկզբունքով (մանրամասն հատակագիծ, կառուցապատման առանձին տարածքների նախագծեր), այնուամենայնիվ, դրա համար չեն գտնվում ո՛չ ցանկություն, ո՛չ ժամանակ և մասնագիտական հմտություններ: Շրջանցելով նախագծման վերոհիշյալ բոլոր փուլերը՝ գործընթացը սկսվում է պողոտայի Թամանյան փողոցին հարող հատվածում բնակելի շենքերի տեղադրմամբ:

Այս կարևոր քաղաքաշինական հանգույցի տարածքը, որը տարածականորեն կապում է Օպերայի Թատրոնի և Հանրապետության հրապարակի համալիրները, բաժանվում է մասերի և դրվում վաճառքի: Պետական միջոցների սղության պարագայում դա կենտրոնի վերակառուցումը սկսելու թերևս միակ հնարավորությունն է: Սակայն դրան պետք է նախորդի կառուցապատման հատակագծի և ծավալատարածական հիմնական լուծման նախագիծը, որտեղ հաշվի առնվեն ճարտարապետաքաղաքաշինական բոլոր պահանջներն ու սահմանափակումները (փողոցների ցանց, կառուցապատման գծեր, ծավալների չափեր և հարկայնություն, խտություններ, շենքերի միջև հեռավորություն, գեղարվեստական կազմավորման ուղղություններ): Միայն նման նախագծային փաստաթղթի առկայության դեպքում և դրա հիման վրա կարելի էր տարածքը բաժանել առանձին հատվածների: Նման մոտեցումը հնարավորություն կտար յուրաքանչյուր առանձին համալիրի նախագծման գործընթացում ունենալ ընդհանուր լուծումների պահանջներին բավարարող հստակ չափորոշիչներ [73; 110]:

Հատկանշական է, որ Հյուսիսային պողոտայի ձևավորման գործընթացում ընդհանուր սկզբունք ունենելու նպատակով ներդրվում են որոշ չափորոշիչներ. պողոտայի լայնությունը՝ 27 մ, կառուցապատման բարձրությունը՝ 8 հարկ, առաջին

երկու հարկերը՝ հասարակական տարածքներ: Այս չափանիշերը, սակայն, ելնում են ոչ թե մասնագիտական պահանջներից, այլ վաճառվող հողակտորների առավելագույն քանակի ձգտումից: Մյուս կողմից, պատվիրատուներն էլ շարժվում են միայն սեփական շահերով. շենքը պետք է զբաղեցնի հողի ողջ տարածքը, դրան չպետք է կցվեն այլ կառույցներ, բոլոր ճակատները պետք է բացվեն դեպի փողոց: Սա էլ կանխորոշում է կառուցապատման ուրվագիծը, դրա չափից ավել խտությունը, շենքերի կղզիաձև տեղաբաշխումը, բազմաթիվ փողոցների, նրբանցքների և խաչմերուկների ի հայտ գալը, որոնք տրոհում են պողոտան բոլոր ուղղություններով: Հողերն էլ մեծամասամբ ձեռք են բերում փոքր չափեր և եռանկյունաձև նկարվածք: Տեղի է ունենում անցյալի թաղամասային-պարագծային կառուցապատման ձևափոխում անորոշ կառուցվածքի, որն էլ հենց թուլացնում է հորինվածքի միասնությունը [110]:

Տարածության ընկալման տեսանկյունից կարևոր է կառուցապատման բարձրության և փողոցի լայնության հարաբերությունը: Ճարտարապետական հորինվածքի տեսության համաձայն՝ ընկալման լավագույն պայմաններ է ապահովում 1:2 հարաբերությունը: Ավելի մեծ ցուցանիշների պարագայում տարածությունը սկսում է կորցնել ամբողջությունը, իսկ փոքրի դեպքում առաջանում է ճնշվածության զգացում: Հյուսիսային պողոտայում կառուցապատման 28 մ բարձրության պարագայում փողոցի լայնությունը կառուցապատման գծերի միջև կազմում է 27 մ (1:1 հարաբերություն): Նման համաչափությունը քաղաքաշինական նորմայավորմամբ համապատասխանում է միայն տեղական նշանակության ներքին փողոցներին: Ավելին, պողոտայի շինարարության ավարտից հետո, չնայած անցած բավական փոքր ժամանակահատվածին, որոշ կառույցներ արդեն ենթարկվում են վերակառուցման, ինչի գլխավոր նպատակը վերնահարկերի իրականացումն է: Ձևավորվող 10-12 հարկանի կառուցապատումը տարբեր հատվածներում հասնում է գրեթե 40 մ բարձրության, ինչն էլ ավելի է խորացնում արդեն քննարկված պրոբլեմները [19; 20; 25]:

Խնդիրներ են ծագում նաև երկրորդական փողոցներում: Բնակելի շենքերի միջև հեռավորությունն այստեղ կրճատվում է մինչև 6-15 մ (4-հարկանի կառուցապատման ցուցանիշը՝ 20 մ): Կառուցապատման չափից ավել խտությունն՝ առանց բակային տարածքների, հակասում է նաև սեյսմիկ պահանջներին (կառուցապատման դեղին

գծերի կոպիտ խախտումներ): Չկան ճարտարապետությանը հանդիսավորություն հաղորդող կանաչապատ տարածքներ: Իսկ Երևանում նման օրինակները քիչ չեն, երբ կանաչ զանգվածների և ճարտարապետության ներդաշնակ միավորումը բերել է կառուցապատման անկրկնելի կերպարի ձևավորմանը [110]:

Օպերայի Թատրոնի և Հանրապետության հրապարակի միջև տարածական կապ հաստատող փողոցում խոշոր, զգալի բարձրության հասնող ծավալների կառուցումը քաղաքաշինական աննրբանկատություն էր: Դրանք աղճատում են թամանյական հոյակապ անսամբլների միասնությունը: Նոր կառուցապատման հորինվածքի բնույթն այստեղ պետք է կանխորոշվեր ժառանգության տարրերով, որոնք մասշտաբի և կերպարի միասնություն կհաղորդեին ողջ կառուցապատմանը: Պողոտայի իրագործման թերևս միակ դրական երևույթը խարխուլ կառուցապատման իրացումն է: Սակայն Երևանի գլխավոր հորինվածքային առանցքի ձևավորման մեջ ցանկալի կլինեին հասնել ճարտարապետության ավելի լուրջ ձեռքբերումների [73]: *Հավելված. 42, (Ա):*

Տարածության ոչնչացում. Գլխավոր պողոտա: Ի տարբերություն Հյուսիսայինի, Գլխավոր պողոտան սկսում է կառուցապատվել խորհրդային տարիներին: 1970-1980-ականներին դրա ձևավորումը որպես ճարտարապետական փոքր ձևերով հագեցած լայն էսպլանադա՝ քաղաքաշինական տեսակետից հանդիսանում է դրական երևույթ: Այն ամրապնդում է քաղաքի կենտրոնի նոր մասշտաբը: Պողոտայի բացվելուց հետո, սակայն, բացահայտվում է կառուցապատման ողջ բազմազանությունը՝ հին քաղաքի սակավահարկ տներից մինչև ժամանակակից բազմահարկ շենքեր: 1950-1960-ականների կառուցապատումը ևս անմասշտաբ է պողոտայի լայնությանը (90 մ): 1970-ականներին Մաշտոցի պողոտայի հատվածում տեղադրված 9-հարկանի շենքը՝ ճակատների միատիպությամբ և զգալի երկարությամբ, էլ ավելի է խորացնում աններդաշնակությունը: Իսկ առանձին գոտիներում վերջին տարիներին տարբեր ձևի, հարկայնության և ճարտարապետության հսկա ծավալների տեղադրումը բերում է կառուցապատման լիարժեք անկարգության, որտեղ ակնհայտ է հորինվածքային մտահղացման և կերպարի միասնության բացակայությունը [13; 110; 111]:

Դեռևս 1980-ականներին արդեն պարզ է դառնում, որ պողոտայի եզրերի անմասշտաբ կառուցապատումն ի զորու չէ կազմակերպել պողոտայի ընդարձակ

տարածությունը: Այն ավելի խոշոր ծավալների կարիք ունի, որոնք ընդունակ կլինեն վերցնել հորինվածքային ողջ ծանրաբեռնվածությունը՝ միասնական համակարգում ներդաշնակելով պողոտայի տրոհված կառուցապատումը: Գործընթացն իրագործելիս, սակայն, պետք է նախապես կանխորոշվեր դոմինանտների տեղաբաշխումը, հորինվածքային համագործակցության գոտիները, համայնապատկերների խնդիրները, կառուցապատման ճարտարապետահատակագծային և ծավալատարածական ընդհանուր լուծումները: Քաղաքաշինական մտահղացման և նախագծային փաստաթղթերի բացակայությունն, այնուամենայնիվ, խոչընդոտ չեն հանդիսանում կենտրոնի նաև այս կարևոր հատվածի շինարարության համար: Պետական ծրագրերով կատարվում է գոյություն ունեցող մանր կառուցապատման հարկադրված իրացում և ձևավորվում են կառուցապատման գոտիներ: Ներկայումս տարածքը բաժանված է առանձին հատվածների, որտեղ կառուցվում են բարձր հարկայնության բնակելի շենքեր: Նախագծումն իրագործվում է Հյուսիսային պողոտայից էլ ավելի վատ տարբերակով: Գլխավոր պողոտայի արդի կառուցապատման բնորոշ են տրոհված կառուցվածքը, շենքերի միջև անթույլատրելի փոքր հեռավորությունները, բարձր հարկայնությունը (կառուցապատման գերխտացմամբ), հորինվածքի բացակայությունը, տարածության՝ քաղաքաշինության գլխավոր տարրի ոչնչացումը [110]: *Հավելված. 42, (Բ):*

Գլխավոր և Հյուսիսային պողոտաների հորինվածքը՝ որոշված փոխկապակցության և միասնության մեջ, պետք է լիներ այն կարևոր սկիզբը, որը հնարավորություն կտար ձեռնամուխ լինել Երևանի քաղաքաշինական ընդհանուր գաղափարին ենթակա առանձին հանգույցների և ծավալների մշակմանը: Սակայն քաղաքային համալիրի կարևոր ուղղությունների հորինվածքային անկատարությունը հանգեցնում է նրան, որ կենտրոնի կառուցապատումը դառնում է էլ ավելի տարաբնույթ, և փաստացի, քաղաքում, հազվագյուտ բացառություններով, չկան փողոցների ու հրապարակների կառուցապատման ամբողջական-ավարտուն հորինվածքային անսամբլներ [73]:

Կենտրոնի կառուցապատման աղճատումը: Հորինվածքային և մասշտաբի նման խեղաթյուրումը հանգեցնում է կենտրոնի քաղաքաշինական համալիրի միասնության տրոհման: Դա ակնհայտ է կենտրոնի տարբեր ժամանակների համայնապատկերների համեմատության մեջ: Նախալեռնային հարթավայրի վրա տեղադրված կենտրոնական

միջուկը երեք կողմերից շրջապատված է կտրուկ իջնող լանջերով բարձունքների բնական ամֆիթատրոնով: Դրա ֆոնի վրա հարավից բացվում է բնական-լանդշաֆտային պատնեշով սահմանափակվող ողջ կենտրոնի համայնապատկերը: Հակառակ կողմից՝ բարձունքից բացվող պատկերներում կենտրոնի ֆոնային տարածությունն ազատ է, որտեղ հեռանկարում գերիշխում են Արարատի, Հայկական Պարի և Արագածի բնական դոմինանտների ուրվագծերը: Պարագծային կառուցապատման բնակելի անսամբլները, հորինվածքային ֆոն հանդիսանալով դոմինանտ կառույցների համար, դրանց հետ միասին ձևավորում էին լանդշաֆտին ներդաշնակ քաղաքային կառուցվածքի համակարգ: Եվ եթե 1970-1980-ականների բազմահարկերն արդեն որոշ չափով խախտել էին այդ ներդաշնակությունը, ապա վերջին տարիների շենքերն ուղղակի ոչնչացնում են ողջ տարածական համակարգը: Հյուսիսի բարձունքներից բացվող տեսարաններն աչքի են ընկնում հարավի բնակելի «շենք-պատերի» հսկա և կոպիտ ծավալներով, որոնց տեսադաշտն արհեստականորեն ընդհատող երկար պատնեշում դժվար է սահմանազատել շենքերը, փողոցները, բակային տարածքներն ու կանաչ զանգվածները: Նույն խնդիրներն առկա են հարավից բացվող պատկերներում, որոնց լրացնում է նաև ամֆիթատրոնի կանաչապատ լանջերի անհետացումը: Անցյալի խիտ ծառապատ լանջերը համատարած ծածկվում են բնակելի կառուցապատման անորոշ ծավալներով: Այս իրադրությունը ստիպում է փաստել, որ կենտրոնի յուրօրինակ գիպսոմետրիայիով (բնական ամֆիթատրոն, կիրճեր, բլուրներ) թելադրված հորինվածքների համադրության լայն հնարավորությունները վերջին շրջանի աննրբանկատ կառուցապատման արդյունքում անդառնալի կորուստ են կրել: Դժվար է պատկերացնել որևէ գործընթաց, որը թույլ տա լիովին վերականգնել ոչ վաղ անցյալում ձևավորված և արդեն կորցված միասնությունը [8; 13]: *Հավելված. 42, (Գ):*

Առաջավոր սկզբունքների կորուստ և վերադարձ հատային նախագծման. բնակելի շրջաններ: Կենտրոնի կառուցապատման զարգացման միտումներն արտահայտվում են նաև քաղաքի այլ հատվածներում: 1990-ականներին հիմնականում կենտրոնում ծավալված բնակելի շինարարությունն արդեն 2000-ականների սկզբից սկսում է տարածվել նաև քաղաքի այլ շրջաններում: Վերջինս կապվում է «էլիտար» կացարանի արդեն նշված իրացման խնդիրների հետ: Կենտրոնից դուրս հողերի ցածր

գներն առավել հարմար են մատչելի կացարանի ձևավորման համար, որի իրացումն ավելի իրատեսական է: Չնայած կառուցապատման առավել ազատ բնույթին և տարածքների ընդարձակությանը, բնակելի շենքերի ճարտարապետությունն այստեղ ևս բնորոշվում է ձևագոյացման նույն թերություններով և բացթողումներով:

Բնակելի շրջաններում իրականացվող նոր կառույցների ճարտարապետության գործընթացում ևս հաշվի չեն առնվում քաղաքաշինական-հորինվածքային խնդիրները: Կառուցապատմանը բնորոշ է հարկայնության և խտության աճը, ինչը նվազեցնում է միջավայրի սանիտարական պայմանները, աղավաղում առանց այդ էլ ոչ բարձր մակարդակի գեղարվեստական կերպարն ու կասկածի տակ դնում անվտանգությունը: Կապված գոյություն ունեցող կառուցապատման յուրահատկությունների հետ՝ թվում է, որ այստեղ քիչ ավելի նկատելի պետք է լինի մասշտաբի խախտումը: Ի տարբերություն կենտրոնի փողոցների, զանգվածային կառուցապատման շրջաններում մասշտաբն անհամեմատ մեծ է և հաճախ ձևավորվում է բնակելի կառույցների տարածական խմբերի մակարդակում: Սակայն հարկ է նկատել, որ մասշտաբի խախտումը, թեկուզ և ավելի քիչ, քան հորինվածքային այլ խնդիրները, այնուամենայնիվ, առկա է: Արդի շենքերի ծավալները երբեմն այնքան են աճում, որ որևէ տարածական միջավայրում չեն կարող չառաջացնել հորինվածքային աղճատում:

Կառուցապատման նման միտումները բնորոշ են Արաբկիրի, Դավիթաշենի, Աջափնյակի և այլ բնակելի շրջանների զարգացմանը: Եթե Արաբկիրում բնակելի շենքերը կառուցվում են հիմնականում անհատական տների իրացման գոտիներում, ապա Դավիթաշենում և Աջափնյակում դրանք իրականացվում են խորհրդային տարիներին նախատեսված շենքերի տարածքներում: Աջափնյակում լայն տարածում է ստանում վթարային շենքերի տեղում նոր կառույցների շինարարությունը: Դրական գնահատելով խարխուլ կառուցապատման փոխարինումը՝ միևնույն ժամանակ պետք է նշել, որ գործընթացն օժտված չէ մասնագիտական կանոնակարգմամբ: 4-5-հարկանի շենքերի տեղում հատակագծային նույն ուրվագծի 12-16-հարկանիների իրականացումը բացասաբար է ազդում կառուցապատման արդեն քննարկված բազմազան խնդիրների վրա: Իսկ Դավիթաշենում անուշադրության է մատնվում գոյություն ունեցող համալիրի հորինվածքը: Կառուցվող նոր, հսկա շենքերում բացարձակապես հաշվի չեն առնվում ազատ տարածքների համար նախագծով նախատեսված ծավալային-հորինվածքային

լուծումները: Հատուկ բացասական գնահատականի է արժանի սպասարկման մանր կառույցների ձևավորումը բնակելի գոտիներում, որոնք զավթելով հետիոտն և կանաչ տարածքները, նվազեցնում են բնակելի միջավայրի որակները: Հավելված. 44-46:

Էական խնդիրներ կան ավտոկայանատեղերի կազմակերպման գործընթացում: Ներկայումս յուրաքանչյուր բնակելի շենքի նախագծման համար տրամադրվող ճարտարապետահատակագծային առաջադրանքում պահանջվում է, որպեսզի կառույցի ստորգետնյա հատվածում կազմակերպվեն ավտոկայանատեղեր: Նման մոտեցումը, սակայն, արդյունավետ չէ: Առաջին հերթին, հատկապես բազմահարկ կառույցների պարագայում, կոնստրուկցիաների խտությունը թույլ չի տալիս շենքի ստորին հատվածում ստանալ անհրաժեշտ քանակի ավտոկայանատեղ: Բացի դրանից, քանի որ ավտոկայանատեղերի խնդիրը դիտարկվում է որոշակի շենքի սահմաններում, այստեղ դուրս են մնում հարևան կառուցապատման մեջ առկա պրոբլեմները: Այս պարագայում առավել արդյունավետ կլիներ ավտոկայանատեղերի կազմակերպման խնդիրները կառուցապատման ավելի մեծ գոտիներով լուծելու մոտեցումը, ինչը հնարավոր է, բնականաբար, միայն կառուցապատման նախագծեր մշակելու պայմաններում:

Այս թերությունները բնորոշ են նաև նոր գոտիների բնակելի կառուցապատմանը: Քաղաքաշինական, հորինվածքային, խտության, հարկայնության, մասշտաբի և այլ բացասական որակները նկատելի են գրեթե բոլոր նոր ձևավորվող թաղամասերում (Լենինգրադյան, Ավետիսյան, Ծիծեռնակաբերդի, Խորհրդարանի և այլ փողոցներին հարող տարածքներում): Կառուցապատման ձևագոյացման բոլոր խնդիրների հիմքում այստեղ ևս առանց համապատասխան քաղաքաշինական լուծումների հողակտորների տրամադրման և յուրաքանչյուրը սեփականատիրոջ նեղ շահերից բխող առանձին լուծումներով ձևավորման սկզբունքն է: Կառուցապատման ոչ վաղ անցյալի առաջավոր սկզբունքների մերժման և հատային նախագծմանը վերադառնալու այս հետադիմական գործընթացում իսպառ բացակայում են ընդհանուր թաղամասի և, առավել ևս՝ բնակելի գոյացության ձևագոյացման ներկայացրած կարևոր պահանջները:

Կառուցապատման նոր սկզբունքներում անուշադրության է մատնվում նաև բնակելի գոտում հասարակական, ընդհանուր օգտագործման և բարեկարգման տարածքների

կազմակերպման անհրաժեշտությունը: Դարեր շարունակ քաղաքի ավանդական տարածության բնորոշ տարր հանդիսացող բնակելի բակն այսօր սկսում է ոչնչանալ: Սա արտահայտվում է ինչպես հին, գոյություն ունեցող բակերի վերակառուցման, այնպես էլ նոր բնակելի գոտիների ձևավորման գործընթացներում:

Քաղաքի գոյություն ունեցող կառուցապատման թաղամասերի միջուկում (ինչպես կենտրոնի, այնպես էլ գրեթե բոլոր շրջանների) անցյալից մնացած սեփականության ցանկացած տարր (ավտոտնակ, մանկապարտեզ, կաթսայատուն և այլն) կարող է շատ արագ վերածվել խոշոր բնակելի շենքի՝ ձևափոխելով բակը բազմաթիվ շենքերով լցված գերխիտ և անորոշ տարածության (կառուցապատման խտությունը հասնում է մինչև 70%): Նոր բնակելի գոտիներում կազմակերպվող բակերն էլ խիստ սահմանափակ մակերես ունեն: Եթե 1940-ականների թաղամասերում բակը կազմում էր ընդհանուր կառուցապատման գոտու 60-70%-ը, իսկ 1980-ականներին՝ 60%-ը, ապա ժամանակակից բնակելի համալիրներում այդ թիվը հասնում է 35 %-ի (տվյալները հաշված են Սայաթ-Նովա, Թումանյան փողոցներին հարող թաղամասերի (1920-1950-ականներ), Հարավ-Արևմտյան հատակագծային շրջանի (1970-1980-ականներ) և «Նոյ» թաղամասի (2000-2010-ականներ) ցուցանիշների հիման վրա): Նման փոքր տարածքների պայմաններում ոչ միայն չեն բավարարվում կառուցապատման պահանջները (տեսանելիություն, աղմուկ, ինսոլյացիա, լուսավորություն), այլ նաև խիստ պակասում են կանաչապատմանը, մանկական և սպորտային հրապարակներին տրամադրվող մակերեսները, ինչը բացասական ազդեցություն է թողնում բնակելի միջավայրում կենսագործունեության որակի վրա [83; 112]:

Այս բոլոր գործընթացների արդյունքում քաղաքացու կյանքից աստիճանաբար սկսում է հեռանալ բակի՝ բնակելի գոտու սոցիալական միջուկի երևույթը: Հարևանությամբ ապրող մարդիկ սկսում են իրար չճանաչել, թուլանում է մարդկային շփումների մակարդակը: Նշված պրոբլեմներն իրենց բացասական ազդեցությունը պետք է թողնեն հասարակության մեջ ապրող քաղաքացու դաստիարակության և կյանքի սոցիալ-հոգեբանական բնութագրերի վրա [83]:

Պատահականության գործոնը կացարանի ճարտարապետության ձևավորման գործընթացում:__Ներկայումս Երևանի բնակելի կառուցապատման հիմնական

տարրերը բացառապես անհատական նախագծման կետային և սեկցիոն բնակելի շենքերն են: Հարկայնությունը տատանվում է 6-ից 18 և ավելի սահմաններում: Սեկցիոն շենքերը, սակայն, զուրկ են բլոկացման որևէ հնարավորությունից: Ուսումնասիրելով շենքերի փոխադարձ տեղադրման հնարավորությունները՝ կարելի է նկատել, որ դրանք օժտված չեն քաղաքաշինական շարժունակությամբ: Այսինքն, սեկցիոն լուծումն այստեղ պայմանավորված է ոչ թե քաղաքաշինական-հորինվածքային զարգացած լուծումների համար միավոր տարրերի մշակման անհրաժեշտությամբ (որոնք թույլ կտան ստանալ կառուցապատման առավել արդյունավետ ցուցանիշներ և հորինվածքային լուծումներ), այլ աստիճանավերելակային հանգույցի շուրջ բնակարանների ավանդական դասավորության սխեմայի իներցիոն կրկնությամբ:

Շենքերի ծավալատարածական լուծումներն աչքի են ընկնում հորինվածքային անորոշությամբ: Ձևագոյացման քաղաքաշինական նախադրյալների բացակայությունն ու հորինվածքային նշանակության անհաստատությունը հաճախ հանգեցնում են պատահական ծավալատարածական լուծումների: Ծավալի ձևավորման անսկզբունք մոտեցումն էլ երբեմն բերում է ծայրահեղ բացասական երևույթների: Տարբեր շենքերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դրանց ծավալատարածական լուծման նախապայման է հանդիսացել սեփական հողի ուրվագիծը: Վերջինս բերում է ոչ միայն ծավալի հորինվածքային անորոշությանը, այլ նաև հանգեցնում կողմնորոշման, մասնաշենքերի խորության, կացարանի սանիտարահիգիենիկ պայմանների և մի շարք այլ ճարտարապետական պրոբլեմների վատթարացմանը: *Հավելված. 44-46:*

Ընդարձակություն և անհարմարություն. բնակելի բջջի զարգացման հակասական միտումները: Բնակելի կառույցների ճարտարապետահատակագծային լուծումներում ակնհայտ են բնակելի բջջի զարգացման հակասական որակները: Ուշագրավ է բնակարանների տեսականու և մակերեսների մեծ տարբերությունը, ինչը ևս սոցիալական բևեռացման արտահայտություն է: Ընտանիքների կազմն ու անդամների քանակը չի կարող լինել այնքան բազմազան, որքան Երևանում առաջարկվող կացարանի տեսականին է: Եթե ընտանիքի անդամների թիվը կարող է տարբերվել կրկնակի, ապա բնակարանների մակերեսը տատանվում է 25-ից մինչև

250 ք.մ. և ավել սահմաններում (10 անգամ և ավելի): 25 ք.մ. մակերեսով բնակարանը չի կարող բավարարել նույնիսկ ամենափոքր ընտանիքի կենցաղի նվազագույն պահանջները: Իսկ ահռելի մակերես զբաղեցնող բնակարանում իրականում օգտագործվում է սենքերի մի մասը (կենսագործունեությանն անհրաժեշտ մակերեսն ունի սահմաններ), ինչպես նաև առաջանում են շահագործման տարբեր խնդիրներ: Եվ պետք է նկատել, որ ծայրահեղ փոքր կամ մեծ բնակարաններում հավասարապես առկա են հատակագծման նույն խնդիրները, որոնք ամենևին էլ կապված չեն մակերեսի մեծության հետ: Այսինքն կարելի է փաստել, որ ներկայումս կացարանը ձևավորվում է զուտ հասարակության վճարունակության պայմաններով, իսկ բնակելի բջջի ձևավորման կենսական տարբեր պահանջներն անտեսվում են [113]: *Հավելված. 43, (Ա-Դ):*

Կացարանում առանձին տարածքների փոխադարձ դասավորության թերացումները հիմնականում կապվում են արդեն նշված շենքերի ծավալի հետ, երբ բնակարանը ձեռք է բերում նորմալ ֆունկցիոնալ գոտևորման տեսնակյունից անհարմար հատակագծային ուրվագիծ: Հատկանշական է երկրի կողմերի նկատմամբ կողմնորոշման և բնական օդափոխության պահանջների անտեսումը: Բնակելի շենքերում հաճախ են հանդիպում միակողմանի, բնական օդափոխությունից զուրկ ոչ միայն 1, այլ նաև 2-3-սենյականոց բնակարաններ: Ավելին, միակողմանի կողմնորոշման պարագայում էլ հաճախ չի պահպանվում դրա նպատակահարմար տեղադրման սկզբունքը, ինչի արդյունքում մի շարք բնակարաններ օժտվում են միակ՝ հյուսիսային կողմնորոշմամբ: Կացարանին ներկայացվող սանիտարահիգիենիկ պահանջների խախտմանն է նպաստում նաև շենքերի չափազանց մեծ խորությունից բխող բնական լուսավորության և արևահարման նվազելու հանգամանքը [113]: *Հավելված. 43, (Բ):*

Բնակելի բջջի կազմավորման էական թերացում է պատշգամբի կորուստը: Երևանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման տարբեր շրջաններում մշտապես կարևոր տեղ զբաղեցնող պատշգամբն այսօր կարծես կորցրել է արդիականությունը: Դա կապված է ինչպես մակերեսի պակասորդի, այնպես էլ քաղաքում կանաչ տարածքների հետևողական կրճատման արդյունքում փոշու քանակի աճի հետ, ինչն այն աստիճան է դժվարեցնում պատշգամբի շահագործումը, որ իրականությունն աստիճանաբար հրաժարվում է դրանից: Սրան էլ ավելացնելով կացարանի կազմավորման գործող

պահանջների բացակայությունը՝ կարելի է փաստել, որ տեղական կլիմայական պայմաններում նպատակահարմար և երևանցու կենցաղում կարևոր տեղ զբաղեցնող այս ֆունկցիոնալ տարածքն աստիճանաբար ենթարկվում է կորստի:

Հատակագծման թերացումների հիմքում ընկած են ոչ միայն պատվիրատուների տնտեսական շահի պահանջները և դրանց հիման վրա կատարված մշակումները, այլ նաև նախագծային լուծումների հետագա փոփոխությունները (առանց մասնագիտական մոտեցման): Լուծումները շինարարության ընթացքում հաճախ փոփոխվում են, իսկ վերահսկողությունը սահմանափակվում է «փաստաթղթային» գործառույթներով: Նման խնդիր է, օրինակ, միջանցիկ օդափոխությամբ բնակարանի տրոհումը երկու մասի, ինչի արդյունքում այն վերածվում է երկու միակողմանի կողմնորոշմամբ բնակարանների, որտեղ ուշադրություն չի դարձվում ձևավորվող բնակարաններից յուրաքանչյուրի երկրի կողմերի նկատմամբ կողմնորոշման նոր պայմաններին: Այլ խնդիր է նորմայավորման տարբեր չափորոշիչների համաձայն մշակված առանձին սենքերի ձևափոխությունը, ինչի արդյունքում դրանք ձեռք են բերում նոր ֆունկցիոնալ բովանդակության համար անթույլատրելի լուծումներ (արևահարումից և բնական լուսավորությունից զուրկ խոհանոցներ, ննջարաններ):

Հավելված. 44-46:

Պետք է նկատել սակայն, որ բնակելի բջջի ձևավորման գործընթացում առկա են նաև զարգացման դրական միտումներ: Դրանցից հատուկ պետք է նշել հարկի բարձրության աճը: Զանգվածային կառուցապատման տարիներին 2.5-2.7 մ-ի իջեցված սենյակների բարձրությունը համատարած փոխարինվում է 3.0-ի: Դա նպաստում է ոչ միայն ներքին տարածության տեսողական ընդարձակմանը, այլ նաև կացարանում օդի ծավալի զգալի աճին, ինչը խիստ կարևոր է սանիտարահիգիենիկ որակի ապահովման տեսանկյունից:

Դրական է նաև բնակարանի ազատ հատակագծման զարգացումը: Հատակագծումը բնակիչների պահանջին համապատասխան ձևավորելու միտումը որոշակի ընտանիքի կարիքները բավարարող լուծման տեսանկյունից առաջխաղացում է: Այստեղ կարևոր է, սակայն, որ լուծումները պարտադիր համաձայնեցվեն բնակելի ճարտարապետության պահանջներին, ինչն էլ կերաշխավորի դրանց առավել նպատակահարմարությունն ու անվտանգ շահագործման անհրաժեշտ պայմանները [113]:

Հավելված. 43:

Շենքերի կառուցվածքային համակարգի իրարամերժ լուծումներ: Զարգացման հակասական միտումներ կարելի է նկատել նաև բնակելի շենքերի կառուցվածքային լուծումներում: Այստեղ կարևոր առաջխաղացում է մոնոլիտ երկաթբետոնե կարկասի գրեթե համատարած կիրառումը, որտեղ զգալիորեն բարելավվում է հավաքովի համակարգում հանգույցների մշտապես դժվար իրականացվող հուսալի կապերի ապահովման խնդիրը: Շենքերի կայունությանն են նպաստում նաև բազմահարկերի կմախքում պարտադիր կիրառվող կոշտությունները, որոնք իրականացվում են ընդհանուր միաձույլ համակարգի հետ միասին: Կիրառվող միակ հավաքովի տարրերը, թերևս, ծածկասալերն են, որոնց միջանկյալ հատվածների բետոնացումը դրանք ևս ներգրավում է ընդհանուր միաձույլ կառուցվածքի մեջ:

Դրական կարելի է գնահատել արտաքին ճարտարապետական լուծումների լիարժեք իրականացումը, ինչը ևս զանգվածային կառուցապատման տարիների անլուծելի թերացումներից էր: Անկախ ճակատի լուծման գեղագիտությունից՝ դրա որակյալ իրականացումը նպաստում է բնակելի կառույցներին անցյալում բնորոշ անորակության կարծրատիպի փոփոխությանը: Սա այն սակավ դեպքերից է, որտեղ հենց անհատ սեփականության գործոնն է նպաստում գործընթացի բարելավմանը: Պատվիրատուների ուշադրությունը կառույցների արտաքին ճարտարապետական լուծումների լիարժեք իրականացմանը տալիս է դրական արդյունքներ:

Առաջխաղացում կա նաև ինժեներական համակարգերի ձևավորման գործընթացում: Պոլիէթիլենային արդի նյութերից պատրաստված տարրերի ներդրումն այս ոլորտում զգալիորեն կրճատում է աշխատանքների ժամկետները և ապահովում համակարգերի երկարակեցությունը: Ինժեներական գծերի հուսալիությունը նվազեցնում է վթարների հավանականությունը՝ դրական ազդելով շենքի կառուցվածքային համակարգի վրա:

Նշված առավելություններին զուգահեռ, սակայն, առկա են նաև կոպիտ թերացումներ: Ակնհայտ է տեղադրման վայրի անբավարար հետազոտության գործոնը, որտեղ զգալի բացթողումներ կան հատկապես հիմնատակերի ուսումնասիրության գործընթացում: Երկրաբանական հետազոտությունների թերի բնույթը և հաշվարկներում հարակից տարածքների տվյալների կիրառությունը խնդրահարույց են հատկապես բարձրահարկ շենքերի պարագայում: Սեյսմիկ

ներգործությունը սկսվում է հիմնատակից, և վերջինիս անկայունության պարագայում վերգետնյա հատվածի լուծումներն արդեն էական չեն:

Այլ խնդիր է կոնստրուկտիվ տարրերում չափից ավելի խիտ ամրանավորման երևույթը: Երկրաշարժից հետո նորմատիվ պահանջների ծայրահեղ խստացումը և մասնագետների կողմից հաճախ լրացուցիչ քանակների նախատեսումը կարող են բերել հակադարձ արդյունքի: Ամրանի չափից ավելի մեծ քանակն էականորեն փոխում է երկաթբետոնե կոնստրուկցիաների աշխատանքը, որն արդյունավետ է տարրերի ճիշտ հարաբերության, այլ ոչ թե ամրանի գերխտացման պարագայում [103]:

Կառուցվածքի լուրջ թերացում է եզրապատող կոնստրուկցիաներում ծանր նյութերի գրեթե համատարած կիրառումը: Շենքերի արտաքին պատերը հաճախ իրականացվում են բնական քարի շարվածքով: «Քարե տան» հասկացությունն այնքան է ամրապնդվել հասարակության մտածելակերպում, որ խնդրի իրական կողմը դուրս է մնում ուշադրությունից: Երկաթբետոնե կարկասային շենքի արտաքին պատերում քարե շարվածքը ոչ միայն որևէ կապ չունի ավանդական քարե տան հետ, այլ նաև բացասական է ազդում շենքի կառուցվածքի վրա: Քարե պատերն ավելացնում են շենքի քաշը, ինչը կարկասային համակարգի տեսանկյունից կոպիտ թերություն է: Եվ պետք է հաշվի առնել, որ սեյսմիկ հաշվարկում պատերի բեռի ներառումը դեռևս խնդրի լուծում չէ: Կառույցի քաշը մշտապես պետք է թեթևացվի, քանի որ դրա ու կարկասի տարրերի ամրության աճն ուղիղ համեմատական զարգացող մեծություններ չեն: Բազմահարկ շենքերում քաշը զգալիորեն աճում է նաև բնական քարով երեսապատման հետևանքով: Վերջինս աննպատակահարմար է նաև աշխատանքների բարդության, շահագործման, երկարակեցության և գեղարվեստական տեսանկյուններից [103]: Հավելված. 46:

Պճնվածությունը՝ գեղագիտության չափանիշ: Անդրադառնալով բնակելի կառույցների ճարտարապետության գեղարվեստական կողմին, պետք է նշել, որ զարգացման դրական միտումներ այստեղ չկան: Ի տարբերություն կառուցվածքի և հատակագծային լուծումների՝ ճարտարապետական կերպարի ասպարեզում կատարյալ ձախողում է: Գեղագիտության անկումն ընթանում է երկու հիմնական ուղղությամբ: Առաջինը՝ գեղարվեստական լուծումների միասնությունն է, որը պետք է ապահովվի

քաղաքաշինական մակարդակում, երկրորդը՝ շենքի անհատական կերպարը, որի լուծումները պետք է բխեն հորինվածքային-ֆունկցիոնալ պայմաններից [69]:

Քննարկելով ընդհանուր տարածական համակարգի գեղարվեստական լուծումների զարգացման խնդիրները՝ պետք է նշել, որ քաղաքաշինական կարգավորող գործընթացի բացակայության պարագայում նման որակի ձեռքբերման մասին խոսելն ավելորդ է: Քաղաքաշինական տարածության՝ բնակելի թաղամասի, շրջանի և առհասարակ քաղաքային համալիրի յուրաքանչյուր տարր ներկայումս ձևավորվում է ինքնուրույն, ինքնաբուխ լուծումներով, և գործընթացի ուղղորդման գեղարվեստական չափանիշներ չկան: Վերջինիս բացասական ազդեցությունն ակնհայտ է: Կործանվում են ինչպես կենտրոնի համալիրի ամբողջությունը, այնպես էլ բնակելի շրջանների թեկուզ ոչ լիարժեք, սակայն որոշ չափով ձևավորված հորինվածքային միասնությունը:

Ճարտարապետագեղարվեստական չափանիշների բացակայությունն էլ նպաստում է առանձին կառույցների գեղագիտության անորոշությանը, որտեղ շենքերի կերպարը բացարձակապես զուրկ է կառուցապատման միասնական սկզբունքներից: Բնակելի շենքերի ճարտարապետական կերպարում արտահայտվում է ոճական մոդելների չափազանց լայն բազմազանությունը: Լուծումների հիմնական որոշիչ են դառնում պատվիրատուների կասկածելի ճաշակն ու ֆինանսական հնարավորությունները: Միջոցների առկայությունը ենթադրում է գեղարվեստական կերպարի պճնվածության աստիճանը, որը, սակայն, որևէ առնչություն չունի գեղագիտության հետ: *Հավելված. 44:*

Նմանակում. գեղարվեստական միջոցների անկարողությունը: Բնակելի շենքերի գեղարվեստական կերպարի ձևավորման վրա զգալի ազդեցություն է թողնում աշխարհի այլ քաղաքներում կառուցված տարբեր շենքերի նմանակման բացասական միտումը: Ընդհանուր գեղարվեստական սկզբունքների պակասորդն ու մասնագիտական անկարողությունը բերում են բազմազանության մեջ անորոշության դրսևորմանը: Այս բացասական գործընթացում մոռացության է մատնվում քաղաքային տարածության մեջ դեռևս ակտիվ կենսագործունեություն պահպանող ճարտարապետական անսամբլների գոյությունը, հենց որոնց թելադրած պայմաններն էլ պետք է որոշիչ լինեն նոր շենքերի լուծումներում: Նշվածին չեն նպաստում նաև ազգային ճարտարապետության մոտիվների կիրառման անարդյունավետ միջոցները:

Անցյալի ձևերի նմանակումն արդի ճարտարապետության ստեղծման նախադրյալ չէ: Ա.Թամանյանն, անշուշտ, նույնպես ներշնչվել է ավանդականից, սակայն նրա ստեղծած ազգային, ինքնատիպ ճարտարապետությունը համահունչ է ժամանակի ոգուն: Հասարակության պահանջները, տեխնիկայի հնարավորությունները, մոտեցումը ճարտարապետական ձևին և դրա դրսևորմանն այսօր զգալիորեն փոխվել են: Արդի ճարտարապետությունը պետք է օժտվի ժամանակի ոգին և էությունն արտացոլող նոր ձևերով: Ավանդական տարրերի մեխանիկական կրկնօրինակումն ու ցածրաճաշակ իմպրովիզացիան չեն ձևավորում գեղարվեստական կապ քարի ճարտարապետության բարձրարժեք օրինակների հետ: Արդյունքում քաղաքի համալիրն աղճատվում է, ինչի հետևանքներն արդեն հաճախ անդառնալի են [99]: *Հավելված. 44:*

Գեղարվեստական կերպարի իմաստով քիչ թե շատ դրական կարելի է գնահատել 2011-2012 թվականներին կենտրոնական փողոցների բնակելի շենքերի ճակատների վերականգնման-վերակառուցման աշխատանքները: Վերացնելով տարիների հետ բնականորեն և արհեստականորեն ի հայտ եկած ձևափոխությունները՝ վերականգնվում է նաև շենքերի ճարտարապետական կերպարը: Սակայն այստեղ ևս կարելի է նկատել նմանակման և ստեղծագործական անկարողության բացասական տարրերը: Սվաղված և ներկված ճակատների գունային լուծումներում ակնհայտ է ծովափնյա քաղաքներին բնորոշ վառ երանգների բազմազանությունը, ինչը, սակայն, որևէ առնչություն չունի Երևանի կերպարին բնորոշ բնական քարերի պոլիխրոմիայի և սպիտակ-մոխրագույն սվաղի նրբաճաշակ, հիանալի համադրության հետ: Այստեղ, թերևս, առավել արդարացի կլիներ վերականգնել բնօրինակային տեսքը, փոփոխության դեպքում էլ երանգների ընտրությունը կատարել մասնագիտորեն՝ դիտելով փողոցների մեծ հատվածները միասնության մեջ, այլ ոչ թե առանջնորդվելով օտարի կրկնօրինակման պարզունակ մոտեցումներով: Բացթողում է նաև աշխատանքների գրեթե համատարած ցածր որակը: Այնուամենայնիվ, պետք է փաստել, որ այս գործընթացն, ընդհանուր առմամբ, ունի դրական արդյունքներ, իսկ թերություններն էլ միանգամայն ուղղելի են:

III գլխի եզրակացություններ

1. Վերլուծության արդյունքում վեր են հանվում Երևանի 1990-2010-ականների բնակելի ճարտարապետության հետևյալ բնորոշ առանձնահատկությունները: Հավելված. 44-46:

- Բնակելի ճարտարապետության զարգացման նորը փուլը պայմանավորվում է երկրում սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններով: Բնակելի ֆոնդի ձևավորման սոցիալական գործընթացը տեղը զիջում է անհատ սեփականության շահերից բխող շինարարությանը:

- Երևանի կառուցվածքը զարգանում է քաղաքաշինական մոտեցման բացակայությամբ, առանձին, տեղական նշանակության լուծումներով՝ անտեսելով կառուցապատման համալիր սկզբունքները, միջավայրի անվտանգությունն ու գեղագիտությունը: Քաղաքի միջանկյալ, բաց, կանաչապատ տարածքների ոչնչացումը նկատելիորեն փոխում է կլիման ու սանիտարահիգիենիկ պայմանները:

- Բնակելի ճարտարապետությունը զարգանում է հասարակության բևեռացման պայմաններում՝ առանձնատների, առանձին բազմաբնակարան շենքերի և գոյություն ունեցող կառույցների վերակառուցման ուղղություններով:

- Կենտրոնի զարգացմանը բնորոշ են հարկայնության անթույլատրելի աճն ու կառուցապատման գերխտացումը, որոնք բերում են ձևավորված անսամբլների մեկուսացման և քաղաքաշինության գլխավոր տարրի՝ տարածության ոչնչացման՝ ազդելով միջավայրի գեղագիտության և մարդու հոգեբանության վրա: Գոյություն ունեցող և նոր շրջաններում ծավալված շինարարությանը ևս բնորոշ են այս գծերը: Կառուցապատման գրեթե բոլոր տարբերակներում նկատելի է միասնական մոտեցման բացակայությունն ու անցումը հատային նախագծման անարդյունավետ միջոցներին:

2. Հետազոտության արդյունքում վեր են հանվում նոր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում բնակելի կառույցների ճարտարապետության զարգացման դրական և բացասական կողմերը:

- Դրական կողմերն են՝

- ժամանակակից նյութերի և տեխնոլոգիաների կիրառությունը (կրճատում է շինարարության արժեքն ու ժամկետները, բարձրացնում է շենքերի շահագործման արդյունավետությունը),

- շինարարության բարձր որակը (նպաստում է կառույցների կայունության ամրապնդմանը),

- աշխատանքների լիարժեք իրականացումը (շինարարության ավարտին բերում է շենքերի նախագծային արտաքին և ներքին լուծումների լիարժեք իրագործմանը),
- բնակարանների ազատ հատակագծման հնարավորությունները (բնակիչներին թույլ են տալիս բնակարանի հատակագծային լուծումները կազմակերպել՝ համաձայն սեփական որոշակի պահանջների):

● Բացասական կողմերն են՝

- քաղաքաշինական պահանջների խախտումները (կառուցապատման մեծ մասշտաբի լուծումների բացակայությունն ու հորինվածքային միասնության կորուստը, ներթափանցանքային տարածքների համատարած կառուցապատումը, շենքերի միջև հեռավորության կրճատումը, կարմիր և դեղին գծերի խախտումները, բնակելի միջավայրի ավանդական միավորի՝ բակի տարածության ոչնչացումը, պատմամշակութային արժեք ներկայացնող կառույցների աղավաղումը),
- ճարտարապետահատակագծային պահանջների խախտումները (հարկայնության անթույլատրելի աճը, մասնաշենքերի չափազանց մեծ խորությունը, բնակարանների կողմնորոշումը),
- սանիտարահիգիենիկ պահանջների խախտումները (բնակարաններում բնական լուսավորության, օդափոխության և արևահարման անբավարար պայմանները),
- գեղարվեստական ցածր որակը (գեղարվեստական ընդհանուր չափանիշների բացակայությունը, կերպարի չափազանց լայն բազմազանությունը, նմականման և կրկնօրինակման երևույթները):

3. Հետոզոտությունը թույլ է տալիս Երևանի հետխորհրդային տարիների (1992-ից առ այսօր) բնակելի ճարտարապետության զարգացման գործընթացը բնորոշել որպես ձևաստեղծման և արտահայտման առանձնահատկություններով (ՀՀ-ի կազմավորում, պետական բնակելի շինարարության կասեցում, կացարանի ձևավորում անհատ սեփականության պահանջներով) պայմանավորված ժամանակագրական առանձին փուլ:

ԳԼՈՒԽ IV

ՀԱՆՁՆԱՐԱՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿԵԼԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱԳԱ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

4.1. Բնակելի ճարտարապետության զարգացման հեռանկարները:

Սոցիալապես մատչելի բնակելի ֆոնդի պահանջ. կացարանի ձևագոյացման վերաիմաստավորումը: Ժամանակակից ճարտարապետությունն առաջին հերթին պետք է ուղղված լինի բնակելի միջավայրի բարելավմանը: Չնայած, որ վերջինիս ձևավորման հիմքում ներկայումս դրվում են գիտության և տեխնիկայի նորագույն ձեռքբերումները, ճարտարապետությունը, սակայն, ավելի ու ավելի է հեռանում մարդուց: Ճարտարապետ Կ.Մայեկավայի կարծիքով, դրա գլխավոր պատճառն այն է, որ շենքերի կառուցման հիմքում չի դրվում մարդկային պահանջների բավարարման պարզ նպատակը: Դրանք հաճախ կառուցվում են շահույթի նպատակով և ոչ մի կապ չունեն մարդու կարիքների հետ [31]: Այս միտումները լուրջ վտանգ են պարունակում: Դրանց հետևանքով մարդն աստիճանաբար կհեռանա այն իրականությունից, որտեղ պահպանում է գոյությունը: Դրանից խուսափելու համար ճարտարապետության հիմնարար սկզբունքները պետք է վերակողմնորոշվեն դեպի մարդը: Դա առաջինը կարտացոլվի կացարանի բարելավման խնդրում, քանի որ բնակելի միջավայրը մարդու կենսագործունեության հիմնական հարթակն է: XX դարի ընթացքում Երևանում կացարանի զարգացման գործընթացի սոցիալական նախադրյալներում մարդկային ուղղվածությունն անհամեմատ մեծ է եղել, քան արդի պայմաններում: Եվ այսօր՝ բնակելի ճարտարապետության նոր ուղիների որոնումներում, առաջնահերթ խնդիրը պետք է լինի հենց կացարանի ձևագոյացման վերաիմաստավորումը [30; 114; 115]:

Այն, որ բնակելի շինարարության մեծ ծավալի անհրաժեշտությունն առկա է նաև այսօր, չի կարող հանդիսանալ քննարկման առիթ: Կացարանի խնդիրը ներկայումս պակաս սուր չէ, քան անցյալում: Զանգվածային շինարարության վերջին շրջանում Երևանում մեկ տարում կառուցվող շուրջ կես միլիոն ք.մ. բնակելի մակերեսը մշտապես չէր բավարարում առկա պահանջին: Պետական նպատակային ծրագրերով 1990-2000 թվականներին հանրապետությունում նախատեսվում է կառուցել շուրջ 26 միլիոն ք.մ. բնակելի մակերես (որի զգալի մասը բաժին է ընկնում Երևանին), որը երկրաշարժից

հետո հասնում է 35 միլիոնի: Իսկ իրականում, 1991-ից հետո կառուցված մակերեսի տոկոսն անհրաժեշտի համեմատ չնչին է: 1992-2017 թթ. ընթացքում Երևանում կառուցվել է 4.97 միլիոն ք.մ. բնակելի մակերես (ըստ ՀՀ ԱՎԾ Մարդահամարի, Ժողովրդագրության, Շինարարության վիճակագրության բաժինների 2018.03.22-ին տրամադրած տվյալների): Բնակելի ֆոնդի պակասորդի պայմաններում աղետալի վիճակ չի ձևավորվում ծնելիության անկման, մահվան դեպքերի աճի, պատերազմի և արտագաղթի հետևանքով, որոնց արդյունքում երկրի բնակչությունը կտրուկ նվազում է: Նման հանգամանքները, սակայն, չեն կարող կասկածի տակ դնել կացարանի պահանջը: Պետք է գիտակցել, որ այն ընտանիքի ձևավորման և պահպանման կարևոր նախադրյալն է, վերջինս էլ՝ պետության կայուն զարգացման գրավականը: Կացարանի անկման մեջ թաքնվում է հասարակության և պետության կործանումը, ինչն էլ հատուկ ուշադրություն է ենթադրում խնդրին [13; 115]:

Մյուս կողմից էլ, Երևանի բնակելի ֆոնդի մի մասն արդեն մաշված է: Օրինակ, Աջափնյակի կառուցապատման զգալի մասը պահպանության համար պիտանի չէ: Չնայած նրան, որ Երևանում տարբեր կոնստրուկտիվ լուծումներով իրականացված շենքերի կյանքի համար չկան որոշված հստակ սահմաններ, այնուամենայնիվ, 100 տարեկանը, որը բավական լուրջ տարիք է և շատ խնդրահարույց, առանձնապես հեռու չէ այդ կառույցների համար: Հետևաբար՝ ոչ հեռավոր ապագայում հարկավոր են բնակչության լայն զանգվածներին հասանելի ծավալուն կառուցապատումներ [87]:

Բնակելի շինարարությունն, այսպիսով, երկրի առջև կանգնած կարևոր խնդիր է, և պետությունն, անկախ կառավարման համակարգից, դրա լուծման գործընթացում պետք է հանդիսանա գլխավոր դերակատարը: Եթե անցյալում անվճար տրամադրվող կացարանի շինարարությունը ներկա տնտեսության ուժերից վեր է, ապա հնարավոր է գտնել խնդրի լուծման այլ տարբերակներ: Բնակելի ֆոնդի ձևավորումը կարող է կրել նաև բաժնետիրական բնույթ: Սակայն դրա համար պետք է ստեղծել նպաստավոր պայմաններ: Առանց պետության աջակցության ընդարձակ սոցիալական խմբերի պահանջներից բխող հասանելի կացարանի զարգացումն անհնար է: Սեփական ապագան պատկերացնող երկրում ճարտարապետությունը պետք է զարգանա հենց այդ ուղով: Պետությունը պետք է աջակցի մատչելի կացարանի ձևավորմանը և ուղղորդի դրա ճարտարապետության բազմակողմ գործընթացը: Եվրոպական

երկրների փորձն ապացուցում է, որ առաջին համաշխարհայինից հետո հենց պետական աջակցությամբ մատչելի կացարանի շինարարությունն է դարձել դրանց զարգացման հիմքը [87; 116]:

Կառուցապատման տնտեսական նախադրյալները. շինարարություն և նոր աշխատատեղեր: Զանգվածային բնակելի շինարարության վերափոխումը կապված է սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի հետ: Այն պահանջում է պետական ծրագրեր, որոնք կամրագրեն ֆինանսավորման աղբյուրները, ռացիոնալ համակարգերի ընտրության և ձևավորման ուղիները, շինարարական բազայի զարգացման և աշխատանքների արժեքի կրճատման հնարավորությունները: Ծրագրերը պետք է մշակեն պետական մարմինները, իսկ իրականացման գործընթացում կարող են ներգրավվել ֆինանսական և մասնագիտական այլ օղակներ: Պետք է հաշվի առնել նաև, որ սոցիալական կացարանի շինարարությունը, ինչպես ցույց է տալիս փորձը, չափազանց եկամտաբեր գործունեություն է, որտեղ կատարված ներդրումները լուրջ շահույթ են ապահովում կազմակերպիչների համար [87]:

Շինարարության ընդլայնումն էլ, իր հերթին, կխթանի տնտեսության զարգացմանն ու պետության առջև կանգնած կարևոր խնդրի՝ աշխատատեղերի ապահովմանը: Այսօր երիտասարդությունը չի գտնում իր ապագան մեր երկրում: Մշտական աշխատանքի բացակայությունը բերում է բնակչության շարունակական արտագաղթի: Իսկ որևէ այլ գործունեություն չի կարող ապահովել այնքան աշխատատեղ, որքան կացարանի շինարարությունը, որը զարկ կտա նաև արդյունաբերության այլ ճյուղերի զարգացմանը:

Այսպիսով, հիմնարար ծրագրի և նախնական կապիտալի առկայությունը կարող են հիմք հանդիսանալ բնակելի շինարարության գործընթացի նոր, առավել զարգացած, արդյունավետ, ծավալուն և տնտեսապես հիմնավոր փուլի ձևավորմանը:

Սոցիալական ուղղվածության բնակելի շինարարության նախադրյալները պետք է լինեն բնակարանների համեմատաբար ցածր արժեքն ու շինարարության տնտեսական արդյունավետությունը: Դրա համար հարկ է նախագծման և շինարարության անկատար մեթոդներից անցնել դրանց սերիականության, գործարանային դետալների կիրառման, աշխատանքների մեխանիզացման: Գործընթացի հիմքում պետք է դրվեն ոչ թե անցյալի տիպայնացման դոգմատիկ մեթոդներն ու տիպային նախագծման

գլոբալ սերիաների մշակումը, այլ բնակելի ճարտարապետության անցյալի փորձում ներկա պահանջներին առավել համապատասխան առաջավոր սկզբունքների վերաիմաստավորումը:

Քաղաքաշինական սկզբունքների վերականգնում. կառուցապատման համալիրների մշակումը՝ հատային նախագծման այլընտրանք: Բնակելի շենքը քաղաքի միջավայրի մասնիկ է, որտեղ ընթանում է մարդու առօրյա կյանքը: Սակայն քաղաքի կառուցապատման ներկա գործընթացներում, ըստ Է.Ցայդլերի, ուշադրությունը կենտրոնացվում է գործունեության վրա՝ որպես ամբողջի կարևոր մասնիկ մերժելով տարածության կազմակերպման տեսողական շրջապատի խնդիրները: «Մենք մոռացել ենք քաղաքաշինական նախագծման արվեստը, որը կարևորում է տեսողական ընկալումը: ... Գիտակցությունը, որ առանձին շենքը պետք է ենթարկվի ընդհանուր համակարգին, կօգնի ստեղծել տեսողականորեն համաձայնեցված, միասնական քաղաքային միջավայր», նշում է նա [27, էջ 129]:

Տարածության խոշոր համակարգերի պահանջների ժխտումը բերում է բնակելի միջավայրի որակների անկման: Պետք է անհապաղ վերականգնել քաղաքաշինության սկզբունքները: Այն մոտեցումները, որով առաջնորդվում ենք այսօր, չեն կարող տալ դրական արդյունք: Հատային կառուցապատմամբ անհնար է հասնել հորինվածքային միասնության: Խնդիրը դրված է հակառակ տրամաբանությամբ: Չկան մանրամասն հատակագծեր, որոնց հիման վրա կազմվի առաջադրանք և մշակվի նախագիծ: Դրա վառ օրինակը երկրաշարժից հետո տարերայնորեն կառուցապատված Գյումրին է: Իսկ դա հենց այն դաշտն էր, որտեղ կարելի էր զարգացնել բնակելի ճարտարապետության նոր ձևերը: Սա ցույց է տալիս, որ մինչև անգամ այն դեպքում, որտեղ դա ակնհայտ է և պարտադիր, արդյունք չունենք: Կառուցապատումն ընթանում է հատային նախագծմամբ՝ նմանակելով իրենց վաղուց սպառած անցյալի սխեմաները [105]:

Շենքերի հատային նախագծերից հարկավոր է անցում կատարել կառուցապատման համալիրների մշակմանը՝ ամրագրելով «քաղաքաշինական գաղափարից՝ առանձին տարրերի ձևավորում» սկզբունքը և հատուկ ուշադրություն դարձնելով միջավայրի խնդիրներին: Իրականացման փուլերից անկախ՝ ժամանակի ընթացքում ձևավորվող կառուցապատումը կօժտվի քաղաքաշինական-անսամբլային որակներով և բնակելի միջավայրի ճարտարապետության միասնությամբ: Առանձին շենքերից համալիրների

անցնելու գործընթացում պետք է տեղի ունենա նախագծման մեթոդի փոփոխություն, որտեղ նպատակահարմար կլինի կիրառել անհատական և սերիական նախագծման դրական հատկությունների օպտիմալ համադրությունը: Այս տեսանկյունից, թերևս, արդիական է կառուցապատման ելակետային տարրերի սահմանափակ քանակով, հորինվածքի բազմազանության և կառուցապատման միասնության հնարավորությամբ օժտված կրճատ սերիաների մշակումը: Սակայն դրանց ներդրումը պետք է լինի սահմանափակ և չվերածվի համատարած տիպայնացման անցյալի մոտեցմանը: Կրկնողությունն անպատճառ պետք է լինի: Սակայն չի կարելի միևնույն լուծումը կուրորեն կիրառել ամենուր և բոլոր պայմաններում: Կառուցապատման յուրաքանչյուր կրկնակի օգտագործման տարր պետք է ձևափոխման հնարավորություններ ունենա և, կախված քաղաքաշինական, բնակլիմայական և տեղական այլ պայմաններից՝ ենթարկվի փոփոխության: Քաղաքաշինական խնդիրների առաջնությունն ու դրանց հիման վրա մշակված շենքերի ճարտարապետությունը կնպաստեն միջավայրի կայունությանը, գեղագիտությանն ու հարմարավետությանը՝ ապահովելով այնտեղ կենսագործունեության նոր, բարձր մակարդակ [76; 117]:

Կառուցապատման նոր գոտիներ: Կառուցապատման համալիր բնույթն առաջնահերթ պետք է ներդրվի ձևավորվող նոր բնակելի գոյացությունների զարգացման հիմքում: Այսօր մենք մշակում ենք առանձին մասերը, ապա փորձում դրանք միավորել ընդհանուրի մեջ: Սակայն հարկ է գալ ընդհանուրից մասնակիին, այլ ոչ հակառակը: Առաջին հերթին պետք է մշակվեն ընդհանուր կառուցապատման ծրագրերն ու նախագծերը, որոնք այնուհետև տարածվեն տեղական նախագծային բոլոր լուծումների վրա: Հենց այստեղ են թերևս առավել արդիական կրճատ սերիաները, որոնց ձևափոխության բազմազան հնարավորությունները մի կողմից կնպաստեն խոշոր համալիրների ձևավորմանը, մյուս կողմից էլ՝ հորինվածքային միասնությանն ու դրա փոխկապվածությանը տեղադրման վայրին: Կառուցապատման հիմնական տեսակ պետք է հանդիսանան շինարարական ծախսերի և կառուցապատման ձևագոյացման արդյունավետության տեսանկյուններից նպատակահարմար, կոնստրուկտիվ իմաստով նվազ խնդրահարույց, հեշտ և արագ իրականացվող միջին հարկայնության (4-5) բազմաբնակարան շենքերը: Պետք է նկատի ունենալ, որ միջին հարկայնության սերիական կացարանի շինարարության

արժեքը 30-35 %-ով ցածր է բազմահարկից: Վերջինիս կիրառությունը հարկավոր է սահմանափակել: Դրանք պետք է ներդրվեն հորինվածքային նշանակության կետերում և անպատճառ մշակվեն անհատական լուծումներով՝ կախված տեղադրման վայրի պայմաններից: Նման մոտեցումներն արդյունքում կհանգեցնեն ինքնատիպ կերպարով և միջավայրի յուրօրինակ ճարտարապետությամբ կառուցապատման համալիրների ձևավորմանը [108]:

Կենտրոն և գոյություն ունեցող բնակելի շրջաններ: Կառուցապատման ձևագոյացման քաղաքաշինական մոտեցումները պետք է դրվեն նաև կենտրոնի և գոյություն ունեցող բնակելի շրջանների զարգացման գործընթացում: Կենտրոնում բնակելի շինարարությունը պետք է շարունակվի միայն մանրամասն հատակագծի նախագծից հետո, որի հիմքում դրված կլինեն միջուկի զարգացման հայեցակարգն ու XX դարի առաջին կեսի համալիրի միասնության վերականգնումը: Դրա համար հարկավոր են մինչնախագծային հետազոտական լուրջ աշխատանքներ, որոնց արդյունքներն էլ կթելադրեն գործընթացի հիմնական ուղիները: Միանշանակորեն կարելի է պնդել, որ բնակելի նոր կառուցապատումը կենտրոնում պետք է սահմանափակվի պարագծային համակարգի սահմաններով և բարձրության նիշերով (5-6-հարկ)՝ ուղղվելով տարածություն ներխուժած հսկա ծավալների շնորհիվ խախտված անսամբլային կառուցապատման վերականգնմանը: Ներդաշնակվելով պատմամշակութային արժեք ներկայացնող պարագծային կառուցապատմանը՝ բնակելի նոր ճարտարապետությունը պետք է կրի նաև սեփական հնչեղությունը: Երևանի XX դարի առաջին կեսի ճարտարապետությունն օժտված է համադրության հիանալի օրինակներով, որտեղ բնակելի կառուցապատման ներկայացուցչական բնույթը լիովին ներդաշնակ է հասարակական կառույցների ճարտարապետությանը: Ձևագոյացման այս սկզբունքի վերադարձը կնպաստի կենտրոնի կերպարի վերամիավորմանը [107]:

Կենտրոնը սահմանափակող թաղամասերի կառուցապատման գործընթացում պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել դեպի բնական ամֆիթատրոն և այնտեղից բացվող հեռանկարների բարելավմանը: Բարձր հարկայնության և երկարաձիգ շենքերի բացառումը կընդհատի համայնապատկերների աղավաղումը, որը, գիպսոմետրիկ իրավիճակի համահարթմամբ պայմանավորված

գեղարվեստականության կորստից բացի արտացոլվում է նաև տարածական միջանցքների վերացման և օդային հոսանքների կասեցման սանիտարահիգիենիկ բացասական գործընթացներում [13]:

Հատակագծային շրջանների զարգացման գործընթացում ևս պետք է ամրագրվի քաղաքաշինական մոտեցման առաջնությունը: Յուրաքանչյուր շրջանի համար պետք է մշակել կառուցապատման զարգացման ծրագիր, որի համաձայն նախագծված դետալային հատակագիծն էլ դրվի բնակելի շինարարության հիմքում: Անցյալի նախագծերի և ձևավորված իրավիճակի համատեղ ուսումնասիրությունը թույլ կտա բացահայտել կառուցապատման զարգացման ուղղությունները: Անկախ այս շրջանների ձևավորման փուլի խնդիրներից՝ նոր լուծումները պետք է ուղղվեն հենց բացասական որակների բարելավմանը, այլ ոչ թե խնդիրների մատնանշման կեղծ գործունեության ներքո քաղաքաշինական մոտեցումը մերժող շենքերի ձևավորմանը: Այստեղ ևս ցանկալի է սահմանափակվել բնակելի միջավայրում առավել հարմար և անվտանգ միջին հարկայնությամբ: Այսօրվա բազմահարկ կառուցապատումը չափազանց ժամանակատար է: Նման մոտեցմամբ հնարավոր չէ լուծել բնակելի ֆոնդի ապահովման լուրջ խնդիրներ: Շինարարությունը պետք է լինի ավելի արագ և արդյունավետ [24; 118]:

Հատակագծային շրջանների կառուցապատման զարգացման մեջ պետք է հաշվի առնվեն հասարակական սպասարկման համալիրների խնդիրները: Իրականությունն այնքան է փոփոխվել, որ պնդել տասնամյակներ առաջ նախագծված կենտրոնների իրագործումը հնարավոր չէ: Սակայն այն, որ շրջանների սպասարկման միջուկն ու հորինվածքային կենտրոնը ձևավորող բազմաֆունկցիոնալ համակարգերն անհրաժեշտ են, կասկած չի առաջացնում: Սա ևս պահանջում է բազմակողմանի հետազոտություն, որտեղ բացահայտված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքաշինական գործոնների համադրությունն էլ պետք է թելադրի զարգացման ուղիները:

Անխզելի փոխկապվածություն. կառույցների ճարտարապետահատակագծային և ծավալատարածական լուծումներ: Բնակելի շենքերի սկզբունքորեն նոր տիպերի և կառուցապատման արդյունավետ համակարգերի ձևավորման համար հարկավոր է գտնել տիպոլոգիական, սոցիալական, քաղաքաշինական և սեյսմակայունության համալիր պահանջները բավարարող ճարտարապետական լուծումներ՝ հիմնված

կառուցապատման ձևավորման արդեն քննարկված սկզբունքների վրա: Դրանցով կանխորոշված շենքերի ծավալահատակագծային, հորինվածքային և գեղարվեստական ձևագոյացումը կարտահայտվի բնակելի միջավայրի բարելավման բազմակողմանի գործընթացներում [23; 26]:

Կառուցապատման հորինվածքային մոդելները կարող են լինել տարբեր՝ սիմետրիկ կամ ասիմետրիկ, բաց կամ պարփակ, բլոկացված կամ առանձին, ինտենսիվ կամ էքստենսիվ, դինամիկ կամ ստատիկ: Բնակելի կառուցապատման համար, հատկապես՝ փողոցներում, որոնք ընկալվում են շարժման մեջ, նախընտրելի են դինամիկ զարգացող հորինվածքները: Սիմետրիկ ձևերն առավել բնորոշ են հասարակական կառույցներին, որտեղ անհրաժեշտ է շեշտել որոշակի հատվածները: Իսկ բնակելի կառուցապատման հորինվածքներում առավել նպատակահարմար է անընդհատ զարգացման սկզբունքը:

Կառուցապատման մեջ հարկ է կիրառել սերիական և անհատական նախագծման արդյունավետ համադրությունը, որն իր պայմանները պետք է առաջադրի ծավալային լուծումներին: Կրկնակի օգտագործման տարրերը պետք է ձևավորեն կառուցապատման հիմնական համալիրները, իսկ անհատական նախագծման շենքերը՝ տարածության դոմինանտներ՝ շեշտելով հորինվածքային առանցքներն ու հանգույցները: Չափազանց կարևոր է շենքերի հորինվածքային հնարավորությունների ընդլայնումը: Սերիական նախագծման տարրերը պետք է օժտված լինեն քաղաքաշինական շարժունակությամբ: Իսկ անհատական նախագծման շենքերում հորինվածքային բոլոր լուծումները պետք է բխեն տեղադրման վայրի պայմաններից և կառույցի հորինվածքային նշանակությունից:

Ծավալային կառուցվածքն էլ պետք է թելադրի ճարտարապետահատակագծային լուծումները: Սեկցիոն և կետային տիպերի զարգացումը նպատակահարմար է: Սակայն, անհրաժեշտ է հատակագծային կառուցվածքի կանոնավորում: Քաղաքաշինական սկզբունքները կբացառեն ուրվագծման բացասական միտումները, իսկ հատակագծի հիմքում կդրվի հորինվածքային հնարավորության ընդլայնումը: Վերջինս հատկապես արդիական է սեկցիաների մշակումներում, որոնց զարգացած հատակագծային ձևերը կնպաստեն հորինվածքային բազմազանությանը: Կարևոր է մասնաշենքերի խորության ընտրությունը, որի լայնությունը չպետք է նվազեցնի

բնակարանների սանիտարական պայմանները, իսկ նեղ լինելն էլ չհանգեցնի կառուցապատման անհրաժեշտ խտության նվազմանն ու շենքի կառուցվածքային խնդիրների վատթարացմանը:

Ճարտարապետահատակագծային լուծման հիման վրա պետք է զարգանա բնակելի բջիջը: Այստեղ առաջնահերթ անհրաժեշտ է դնել սանիտարահիգիենիկ պայմանների ապահովման պահանջը: Հարկավոր է գտնել այն առավելությունները, որոնցով պետք է օժտված լինի կացարանը: Պետք է առավելագույնս օգտվել բնական միջոցների լայն հնարավորություններից և բիոկլիմայական ճարտարապետության սկզբունքներից: Այս խնդիրների լուծումները կարելի է փնտրել ժողովրդական տան ճարտարապետության մեջ: Ցավոք, մենք մոռացել ենք, որ ճարտարապետությունն առավել արդյունավետ է դառնում՝ լինելով սերտ կապերի մեջ բնության հետ: Որքան էլ զարգանան արհեստական միկրոկլիմայի միջոցները, լինելով չափազանց թանկ և ինչ որ տեղ նույնիսկ վնասակար առողջությանը՝ դրանք չեն կարող տալ լուրջ արդյունքներ: Ոչինչ չի կարող փոխարինել բնական օդափոխությանը, լուսավորությանը, արևահարմանը: Աստիճանաբար զարգացող մեխանիկական հնարքները, մեկուսացնելով մարդուն սեփական կացարանի սահմաններում, հեռացնում են նրան բնությունից [17; 28; 85; 119]:

Ապրելակերպի ներկա բազմազանության պարագայում ընտանիքների տարբեր պահանջների բավարարման տեսանկյունից արդիական է հատակագծի ձևափոխման հնարավորության զարգացումը: Բնակարանի ներքին կառուցվածքը պետք է լինի հնարավորինս ճկուն: Օրինակ, նախասրահը կարող է լուծվել այնպես, որ, կապելով բոլոր տարածքները, միևնույն ժամանակ ձևափոխության հնարավորություն ունենա՝ միավորելով կամ տարանջատելով սենքերը, ձևավորելով նորերը: Կարևոր է առանձին տարածքների մակերեսի ընտրությունը, ինչն անհրաժեշտ կենցաղի ապահովմանը զուգահեռ չպետք է հանգեցնի շահագործման խնդիրների: Արդիական է պատշգամբի խնդիրը, որը Երևանի կլիմայի պայմաններում կարող է վերականգնել տան առավել հագեցած ֆունկցիոնալ տարածքի դերն ու մարդու կապը բնության հետ:

Ամուր, նպատակահարմար և արագ. շենքերի կառուցվածքային համակարգ: Զգալի բարեփոխումների կարիք կա շենքերի կառուցվածքում: Ակնհայտ է կառուցման պարզություն և արագություն, համեմատաբար ցածր արժեք, ճարտարապետական

լուծումների ազատություն, ծավալի և ճակատների պլաստիկայի փոփոխականության հնարավորություն ապահովող կոնստրուկտիվ համակարգերի անհրաժեշտությունը: Լուծումների ձևավորման անհրաժեշտ պայմանը պետք է լինի անցումը շինարարության արդի մեթոդների և նյութերի կիրառմանը՝ միտված թեթև կոնստրուկցիաների շնորհիվ շենքի քաշի առավելագույն թեթևացմանը: Բնակելի շինարարության մեջ պետք է լայն կիրառություն գտնի պեռլիտը: Հայաստանի բնական պաշարներում առկա այս նյութն ունի դրական որակների բացառիկ համադրություն, որի ներդրումը լուրջ փոփոխություն կմտցնի բնակելի շինարարության ասպարեզում: Պեռլիտի թեթև քաշը նպաստում է կոնստրուկցիայի բեռնաթափմանը, ջերմամեկուսիչ հատկությունն էլ բերում արտաքին պատերի հաստության կրճատման, մակերեսի ընդլայնման և շահագործման ծախսերի նվազման: Շինանյութի կիրառումը հնարավոր է ինչպես արտաքին պատերում, այնպես էլ ծածկասալերում: Անհրաժեշտ է շարվածքի ներկա դանդաղաշարժ սկզբունքներից անցնել խոշոր, հավաքովի տարրերի արտադրությանը: Պեռլիտաբետոնն ընձեռում է ճակատում երանգի կիրառման լայն հնարավորություններ՝ բարձր որակ հաղորդելով հարդարման մակերևույթներին, քանի որ ծածկույթն իրականացվում է գործարանային պայմաններում: Պեռլիտն էկոլոգիական տվյալներով շատ ավելի անվնաս է, քան բազմաթիվ երկրներում օգտագործվող պենոպլաստն ու պլաստիկ նյութերը [93]:

Կառույցների հիմնականախքում նպատակահարմար է երկաթբետոնի և բնական քարի կիրառությունը: Բարձրահարկերում պարտադիր է երկաթբետոնե հիմնականախքը, որը կարող է իրականացվել միաձույլ կարկասային, հավաքովի շրջանակակարկասային և այլ համակարգերով: Բոլոր դեպքերում պարտադիր է կոշտությունների ապահովումը: Միջին հարկայնության շենքերում հնարավոր է նաև քարե կրող պատերի համակարգի կիրառումը: Հավաքովի կառույցներում հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել հանգույցների իրատեսական լուծումների մշակմանն ու աշխատանքների որակին [93]:

Նշված խնդիրները պահանջում են համակարգային խորը մշակումներ, որոնք կբերեն տնտեսական և կառուցվածքային հիմնավոր լուծումների: Բնակելի շինարարության ծավալի աճը կպահանջի նաև արդիականացնել շինարարական և նյութատեխնիկական բազան: Այստեղ շեշտը պետք է դրվի ոչ թե ներկրվող

թանկարժեք նյութերի, այլ արտադրության զարգացման և տեղական շինանյութերի լայն կիրառության վրա:

Կերպարի անհատականություն և ինքնատիպություն. գեղարվեստական լուծումներ: Բնակելի կառույցների գեղարվեստական լուծումները պետք է բխեն քաղաքաշինական միջավայրի ամբողջությունից և դրա ներկայացրած պահանջներից: Շենքի ճակատները կարող են միանգամայն տարբերվել, սակայն պետք է մշտապես համապատասխանեն արտաքին քաղաքային և ներքին բնակելի միջավայրերի պայմաններին: Հարկավոր է կտրականապես հրաժարվել այս ոլորտում ձևավորված փառասիրական մտամոլության դրսևորումից, որտեղ ամեն բնակելի շենքի գեղարվեստական լուծումը վերածվում է ինքնահաստատման արժեզուրկ գործընթացի առարկայի: Ամեն բնակելի շենք չի կարող ունենալ սեփական ճարտարապետությունը: Պետք է լինեն ընդհանուր մոտեցումներ: Իհարկե, շենքերի արտաքին ճարտարապետության մեջ նոր նյութերի կիրառումն ու թարմ լուծումները բերում են որոշակի հետաքրքրության, սակայն քաղաքաշինական արժեքների կորստի պայմաններում նման փոքրիկ դրական գծերը երբևէ չեն վերածվի լուրջ ձեռքբերումների: Գեղեցկությունը չի կարող լինել առանձին շենքերի մեջ: Այն կառուցապատման լուծումների և հորինվածքի միասնության մեջ է, երբ յուրաքանչյուր բնակելի գոյացություն իր կերպարն ունի: Երևանի և հատկապես կենտրոնի բնակելի կառուցապատման գործընթացում ընդունելի է միայն մեկ մոտեցում՝ ձևավորել այնպիսի գեղեցիկ ճարտարապետություն, ինչպիսին իր ժամանակ ստեղծել է Ա.Թամանյանը: Ոչ թե մոդայիկ կամ փոխառնված արտերկրի փորձից, այլ սեփական, անկրկնելի ճարտարապետություն՝ արմատներով մխրճված պատմության խորքը և միաժամանակ՝ միտված ապագային: Այն պետք է արտահայտի արդիականության պահանջներն ու ձեռքբերումները և պահպանի ավանդույթների ժառանգորդությունը, արտացոլի տեղական բնական և քաղաքաշինական միջավայրն ու ժողովրդի հոգեբանությունը: Եվ խոսքը ոչ թե անցյալի ձևերի նմանակման, այլ սկզբունքների վերաիմաստավորմամբ անհատականության ձևավորման մասին է: Բնակելի ճարտարապետության մեջ հարկ է անցնել կերպարի առավել նպատակային, միջավայրի պահանջներից բխող պարզ, ինքնատիպ և գեղեցիկ լուծումների [120; 121]:

Ժամանակի գործոնը. հինը և նորը, ավանդականությունն ու նորարարությունը:

Կենտրոնի և այլ շրջանների բնակելի կառուցապատման գործընթացում կարևոր է գոյություն ունեցող և նոր հատվածների փոխադարձ հորինվածքային կապերի՝ հնի և նորի ինտեգրման խնդիրը: Ըստ Ա.Իկոննիկովի, «... ավարտուն ձևի «իդեալական» քաղաքներ չեն լինում: Քանի դեռ ձևն ավարտված չէ, իդեալը ձեռքբերված չէ, իսկ երբ այն դառնում է ավարտուն, պարզվում է, որ իդեալը դարձնում է և անհրաժեշտ են նոր ձևափոխություններ» [20, էջ 149]: Իդեալական կարող է լինել միայն այն քաղաքը, որի զարգացման ընթացքում մշտապես պահպանվում է ձևերի համադրությունը հասարակության փոփոխվող պահանջներին: Նման կերպ նյութական կառույցների միջոցով կապ է հաստատվում քաղաքի անցյալի, ներկայի և ապագայի միջև:

Քաղաքի կերպարի ձևավորման մշտական փոփոխական գործընթացում կարևոր է ժամանակի գործոնի դերը: Քաղաքը կենսագործում է ոչ միայն տարածության, այլ նաև ժամանակի մեջ: Այն անընդհատ զարգացող բարդ համակարգ է: Ժամանակի ընթացքում հասարակության զարգացումը ձևափոխում է տարածական կառուցվածքը, փոխվում է վերաբերմունքը տարածության բնույթին, ի հայտ են գալիս գեղագիտական արժեքների նոր չափանիշներ: Պատմական առաջընթացը նոր պահանջներ է առաջադրում բնակելի միջավայրին: Այդ պահանջների և քաղաքային միջավայրի միջև պարբերաբար ծագող հակասությունները լուծվում են կառուցապատման հին և նոր տարրերի ինտեգրման գործընթացում [122]:

Տարբեր ժամանակ ծագած և տարածական կառուցվածքի տարբեր մոդելներ կրող տարրերի համատեղ գոյությունը քաղաքում անխուսափելի է: Նորը ձևավորվում է հնի կողքին, վերջինս էլ հարմարվում է նոր պահանջներին: Ձեռքբերելով նոր որակներ՝ ժառանգության վերաիմաստավորված տարրերը ձևավորում են պատմական շերտեր և թույլ տալիս քաղաքն ընկալել ժամանակի մեջ: Կապելով պատմական շերտերը՝ ժամանակի գործոնն անհատականություն է հաղորդում քաղաքին: Այն դառնում է նյութական կառույցների միջոցով բացահայտվող պատմամշակութային զարգացման արտացոլում և կրում գեղագիտական-դաստիարակչական մեծ նշանակություն [122; 123]:

Երևանի կառուցապատման պատմական շերտերն ունեն իրենց յուրահատկությունը, քանի որ, ինչպես արդեն նշվել է, քաղաքի տարածության հազարամյակներ ընդգրկող

զարգացումը չի անցել հինը պահպանելուն զուգահեռ նոր շերտերի ձևավորմամբ՝ տեսողական ընկալումից դուրս պահելով ժամանակի գործոնը: Հնի և նորի ինտեգրումն արտահայտվում է, թերևս, միայն կենտրոնում, որտեղ XX դարի առաջին կեսի կառուցապատման անսամբլային բնույթը նպաստում է տարածության միասնական ընկալմանը: Սակայն վերջին տարիներին դրա ներգործությունը զգալիորեն թուլանում է: Իրականացվող նոր կառուցապատումը լրջորեն խաթարում է տարածության մեջ հնի և նորի հորինվածքային փոխկապվածության յուրօրինակ որակները [62]:

Ինտեգրման գործընթացում առկա է մեկ ընդհանուր բացթողում: Գեղարվեստական տեսանկյունից բավարար չեն կազմակերպված միացման հանգույցները: Այս խնդիրը տեսանելի է ողջ XX դարի կառուցապատման մեջ և հատկապես՝ վերջին տարիներին տարածված պատմական շենքի ճակատը նոր կառույցին ներգրավման գործընթացում: Գրեթե բոլոր օրինակներում ճակատի հին և նոր հատվածները չեն միավորվում հստակ կերպարով: Խախտված է ներդաշնակությունը, մասշտաբը, համաչափությունները: Նոր լուծումների ավելորդ ծանրաբեռնվածությունն էլ գերհագեցնում է ճակատները: Նույն խնդիրները նկատելի են գծային կառուցապատման ազատ հատվածներում և բակերում տեղադրված բազմահարկ շենքերի օրինակներում: Միացման հանգույցների անհաջող լուծման դեպքեր կան նաև առանձին հուշարձանների նոր կառուցապատման մեջ ներգրավման ասպարեզում, որտեղ հնի հանդեպ անբավարար ուշադրությունը դրանց դուրս է թողնում ճարտարապետական կերպարի ձևավորման գործընթացից [121; 124]:

Հնի և նորի ինտեգրման անհրաժեշտությունն առկա է ոչ միայն կենտրոնում, այլ նաև մյուս շրջաններում: Գոյություն ունեցող բնակելի գոյացությունների կազմում նոր շենքերի իրականացման գործընթացում կառուցապատման հին և նոր հատվածների միջև ներդաշնակ լուծումների ապահովումը թույլ կտա խուսափել գեղարվեստական, անվտանգության, սանիտարահիգիենիկ և սոցիալ-հոգեբանական արդեն քննարկված բազմաթիվ խնդիրներից: Գործընթացի յուրահատկությունների բազմակողմանի հետազոտությունը հնարավորություն կստեղծի բացահայտել խնդրի լուծման ուղիներն ու նոր որակ հաղորդել քաղաքային տարածության միասնության ձևավորմանը [20]:

Կարևոր խնդիրն է կերպարի հարմարեցումը արտաքին փոփոխություններին: Ինչպես յուրաքանչյուր առողջ օրգանիզմում, Երևանում ևս անխուսափելի են վերակառուցման մշտական գործընթացները: Սակայն դա պահանջում է հատուկ կանոնակարգեր, որոնք, ամրագրելով պահպանման և վերակառուցման գոտիները, հաշվի կառնեն հին, նոր և ապագա կառուցապատման խնդիրները: Քաղաքի միջավայրի ներկա չափազանց արագ փոփոխությունները բացասաբար են ազդում քաղաքացու վրա և խաթարում շրջապատի կերպարը: Որքան արագ է փոփոխվում բնակելի միջավայրը, այնքան կարևոր է դառնում ժառանգորդության խնդիրն ու ձևափոխության ընդունակ կերպարի ստեղծումը: Դրա համար կառուցապատման զարգացման միջոցները պետք է ուղղվեն գոյություն ունեցող համակարգի միասնության պահպանմանը: Որոշ տարրեր պետք է միշտ պահպանվեն, իսկ կերպարի բնորոշ գծերի միասնությունն հարկավոր է հաղորդել նաև նոր կառուցապատմանը, ինչը կնպաստի ավանդականության պահպանմանը ապագայում: Այս գործընթացում կարևոր է բնակելի կառուցապատման դերը, որի զարգացման բազմակողմանի բնութագրերի բարելավումը զգալիորեն կփոխի քաղաքային տարածության և այնտեղ ընթացող կյանքի որակը [122; 125]:

Բնակելի ճարտարապետության գործընթացում կարևոր է հստակ կողմնորոշում ունենալ ավանդականության պահպանության հարցում: Վերարտադրելով արդեն դարձ ասպրած հատակագծային անարդյունավետ սխեմաներն ու նմանակելով անցյալի գեղարվեստական միջոցները՝ չենք ձևավորի էական արժեքներ: Պետք է վերջապես արժևորել՝ ո՞րն է նորարարությունը և ո՞րը՝ ավանդականությունը: Սա չի նշանակում, որ ավանդականը պետք է մոռանանք, և լինի միայն նորարարությունը: Պետք է գտնել ժամանակի գործոնի արտահայտության առավել արդյունավետ տարբերակները:

Նորարարությունն անպատճառ պետք է լինի: Որևէ զարգացման գործընթացում անհնար է առանց դրա: Սակայն ներկայում, այսինքն՝ ապագայի համար անցյալում, կան բազմաթիվ տարրեր և մոտեցումներ, որոնք զուտ ժամանակի նեղ պահանջն են, և նպատակին ծառայելուց հետո դրանց պահպանությունն արժեք չունի: Պարբերաբար գալիս են զարգացման նոր ժամանակներ, ձևավորվում են նոր ավանդույթներ: Միևնույն ժամանակ ավանդույթներում ևս կան դրական միտումներ, որոնք մշտապես արժանի են պահպանության: Օրինակ՝ վերաբերմունքը բնությանը՝ անցյալի

ճարտարապետության կարևոր ձեռքբերումներից մեկը: Եվ նոր մեկնաբանության մեջ այն կարող է ստանալ բազմաթիվ յուրօրինակ լուծումներ, որոնք ժամանակի ոգին կարտացոլեն անցյալի արժեքների մեջ: Ավանդույթներում մշտապես պետք է գտնել արժեքավոր տարրերն ու դրանց բնույթը հաղորդել նաև նոր իրականությանը: Նման մոտեցմամբ հնարավոր կլինի հասնել նորարարության և ավանդականության ճիշտ հավասարակշռության:

Ժառանգորդություն և արդյունավետություն. գոյություն ունեցող կառուցապատման արդիականացումը: Ժամանակն իր ազդեցությունն է թողնում յուրաքանչյուր երևույթի, գործընթացի և, բնականաբար, նյութական շրջապատի և դրա կառուցվածքների վրա: Բացառություն չի նաև Երևանի XX դարի բնակելի կառուցապատումը, որը զգալի ձևափոխություններ է կրել կենսագործունեության ընթացքում: Բնակելի շենքի կյանքը երբևէ չի կարող զերծ մնալ փոփոխությունների մշտական գործընթացից: Եվ գոյություն ունեցող բնակելի ֆոնդի պահպանումն ու արդիականացումը քաղաքաշինության կարևոր խնդրի՝ տարածքների օգտագործման արդյունավետության զարգացման անբաժանելի մասն է: Հետևաբար, ձևավորված կառուցվածքն անհրաժեշտ է համապատասխանեցնել ժամանակի ներկայացրած անընդհատ աճող և փոփոխվող պահանջներին [118; 126; 127]:

Երևանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման գործընթացում պետք է հատուկ նշանակություն տրվի կենտրոնի 1920-1950-ականների պարագծային կառուցապատման արդիականացմանը: Այստեղ նշված խնդիրներին ավելանում է նաև ճարտարապետական արժեքավոր միջավայրի պահպանության պահանջը: XX դարի առաջին կեսի բնակելի կառուցապատման հանդեպ հետաքրքրությունը վերջին տասնամյակներում աճել է աշխարհի շատ քաղաքներում, որտեղ բազմաթիվ համալիրներ ճանաչվել են քաղաքաշինության հուշարձան: Դա ուղղված է քաղաքի կերպարում ժառանգորդության պահպանման խնդրին: Եվ Երևանում ևս անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել XX դարի առաջին կեսի բնակելի կառուցապատմանը, որը կարևոր տեղ է զբաղեցնում կենտրոնի քաղաքաշինական համալիրում: Սա ժամանակակից Երևանի քաղաքային կառուցվածքի գլխավոր, անհապաղ լուծում պահանջող հիմնախնդիրներից է [109; 126; 128]:

Կացարանի արդիականացման պահանջը կապվում է քաղաքային տարածության և կյանքի մի շարք կարևոր խնդիրների հետ. քաղաքաշինական ժառանգության և բնակելի ֆոնդի պահպանում, գեղարվեստական կերպարի վերականգնում, անվտանգություն: Հիշենք նաև, որ XX դարի բնակելի կառուցապատումը ներկայացնում է նյութական հսկա արժեք: Քաղաքի բնակելի ֆոնդի ծանրակշիռ մեծամասնության (խորհրդային տարիներին կառուցվել է Երևանի ներկա բնակելի ֆոնդի 75%-ը (ըստ ՀՀ ԱՎԾ Մարդահամարի, Ժողովրդագրության, Շինարարության վիճակագրության բաժինների 2018.03.22-ին տրամադրած պաշտոնական տվյալների)) պահպանումը որոշակի հեռանկարի համար տնտեսապես հիմնավոր է և անխուսափելի [109; 118; 123]:

Տարբեր քաղաքներում բնակելի կառուցապատման արդիականացման փորձի ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ յուրաքանչյուր դեպքում գործընթացն օժտվում է տեղական պայմաններին բնորոշ հատկություններով: Դիտելով այդ գործառույթները Երևանի տեսանկյունից՝ կարելի է փաստել, որ արդիականացման խնդիրներն այստեղ հիմնականում կապվում են պատմամշակութային արժեքի և նյութական ռեսուրսի պահպանության հետ: Սակայն գործընթացի իրականացման համար անհրաժեշտ է բազմակողմանի ծրագիր, որտեղ հաշվի կառնվեն տեղական պայմանների բոլոր առանձնահատկությունները [24; 125; 129]:

Ընդհանրացնելով Երևանի XX դարի բնակելի կառուցապատման արդիականացման գործընթացի գլխավոր նպատակները՝ դրանք կարելի է խմբավորել հետևյալ հիմնական ուղղություններով. կոնստրուկտիվ անթույլատրելի փոփոխությունների վերացում, արտաքին ճարտարապետության կարգավորում, տանիքների և բակային տարածքների վերակառուցում ու բարեկարգում: Կառուցվածքային խնդիրներից են՝ միջհարկային ծածկերի վերակառուցումը, ստորգետնյա հատվածի ամրացումը, կրող պատերում ձևափոխված բացվածքների կարգավորումը, կցակառույցների վերակառուցումը: Արտաքին ճարտարապետության գործառույթներն են ճակատների մաքրումը, տարրերի նույնականացումը, գույնի և մշակվածքի հստակեցումը, բնօրինակին համահունչ կերպարի ձևավորումը: Տանիքների վերակառուցման տեսանկյունից կարևոր են մաշված գույքների վերականգնումը, սանիտարական պահանջներին բավարարող ձեղնահարկերի իրականացումը, միասնական,

կառուցապատման մեծ հատվածներով համաձայնեցված լուծումների ապահովումը, գեղարվեստական միջոցներում կոնտրաստի միջոցով ֆոնային, պարզ, ստորին հատվածի հետ չմրցակցող լուծումների ձևավորումը: Բակերի վերակառուցման համար արդիական են անհատական կառուցվածքների իրացումը, մուտքերի, մոտեցումների, հանգստի և կանաչի գոտիների, ավտոկանգառների կազմակերպումը: Կարևոր խնդիր է կառուցապատման առաջին հարկի տարածության ֆունկցիոնալ փոփոխությունը: Կառույցների շահագործման պայմանների բարելավման և քաղաքի կերպարի վերականգնման խնդիրներին ուղղված այս բազմակողմանի գործառույթները պետք է դրվեն արդիականացման ծրագրի հիմքում [109; 130; 131; 132]:

Վերը նշված ծավալուն գործընթացն իրականացնելու համար առաջին հերթին պետք է կատարել հետազոտական լուրջ աշխատանք, որի արդյունքների հիման վրա կմշակվի յուրաքանչյուր բնակելի գոյացության արդիականացման ծրագիրը: Դրա արդյունքներն էլ պետք է դրվեն նախագծերում: Այդ ուղղությամբ առաջին քայլն արված է: Տվյալ ատենախոսության շրջանակում 2009-2015 թվականների ընթացքում Երևանում հեղինակի կողմից կատարվել են մի շարք դիտանցումներ, ուսումնասիրվել են գրական և արխիվային աղբյուրներ, որոնց հիման վրա կազմվել է 1920-1950-ականների բնակելի շենքերին նվիրված «Փաստագրական նյութերի և տվյալների կատալոգ»-ը ու դրան կից «Էլեկտրոնային շտեմարան»-ը: Կատալոգում ներկա դրությամբ հաշվառված է 442 բնակելի շենք, որոնց վերաբերյալ շտեմարանում հավաքված են տարբեր տեղեկություններ և նյութեր (հասցե, թվական, հեղինակ, հորինվածքային յուրահատկություններ, ոճ, ներկա վիճակ, ձեռքբերված նյութերի ցանկ): Շտեմարանում առկա են 1000-ից ավելի արխիվային և ժամանակակից լուսանկարներ, գծագրեր, սխեմաներ, որոնք արդեն թվայնացված են:

Տվյալ հավաքածուն, սակայն, դեռևս բավարար չէ արդիականացման գործընթացի համար: Այն վերաբերվում է մինչև 1960-ականների կառուցապատմանը, և այդ իմաստով էլ դեռ լիարժեք չէ: Կատալոգը պետք է ընդլայնվի, համալրվի հետազոտությունների նոր տեղեկություններով, ինչը թույլ կտա ձեռքբերված նյութն ու հետագա արդիականացման միջոցառումները կուտակել միասնական փաստաթղթում և յուրաքանչյուր կառուցվածքի վերակառուցման ժամանակ ցուցաբերել անհատական մոտեցում:

Պետք է չմոռանալ, որ արդիականացման գործընթացի համար կարևոր է նաև պետության աջակցությունը: Անհրաժեշտ է ձևավորել կառավարման մեխանիզմներ, օրենսդրական կարգավորումներ և ֆինանսավորման աղբյուրներ, որոնց սերտ համագործակցությունը մասնագիտական գործունեության հետ հնարավորություն կստեղծի իրականացնել համաքաղաքային նշանակության այդ գործընթացը: Տվյալ աշխատությունն ու զուգահեռ կատարված ուսումնասիրությունները կարող են նպաստել այդ գործընթացի ծավալմանը [108; 123; 133]:

4.2. Առաջարկություններ:

Ընդհանրացնելով բնակելի ճարտարապետության զարգացման հեռանկարների քննարկումը՝ ներկայացնենք հետազոտության արդյունքում մշակված Երևանի բնակելի ճարտարապետության հետագա զարգացմանն ուղղված հանձնարարականները:

1) Գոտևորման նախագծերի ուսումնասիրության արդյունքում պարզ է դառնում, որ դրանց մեջ ներառված կառուցապատման էսքիզները չեն ամրագրում նախատեսվող կառուցապատման ծավալահատակագծային հստակ չափանիշներ [134]: Արդյունքում իրականացվող կառուցապատումն ընթանում է առանձին, անհատական լուծումներով, որտեղ հաշվի չեն առնվում ընդհանուր կառուցապատման անհրաժեշտ պահանջները, և ձևավորվում է տարերային կառուցապատմամբ անկանոն միջավայր:

• Տվյալ խնդիրները կարգավորելու նպատակով առաջարկվում է **վարչական շրջանների առանձին տարածքների գոտևորման նախագծերում կառուցապատման էսքիզները վերամշակել կառուցապատման նախագծերի:** Վերջիններս պետք է ներառեն շենքերի հատակագծային ուրվագծի և չափերի, բարձրության, հարկայնության, շենքերի միջև հեռավորության հստակ չափանիշներ: *Հավելված. 51, (1; 2):*

2) Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ շինարարության նոր գոտիներում հողամասերի տրամադրումն ընթանում է առանց հաշվի առնելու կառուցապատման ծավալատարածական լուծումները: Դա բերում է քաղաքաշինական պահանջների խախտման և միջավայրի հորինվածքային-գեղարվեստական լուծումների ցածր մակարդակի: Խնդիրներ են ծագում նաև ավտոկայանատեղերի ու հանգստի գոտիների կազմակերպման արդյունավետության տեսանկյունից:

- Վերը նշված խնդիրները հաղթահարելու նպատակով առաջարկվում է **բնակելի կառուցապատման նոր գոտիներում հողամասերը տրամադրել բացառապես կառուցապատման նախագծերում նախատեսված ծավալների թելադրած սահմաններով**, որտեղ բացի միասնական քաղաքաշինական-հորինվածքային լուծումներից հաշվի կառնվեն նաև ընդհանուր տարածական միջավայրի բարեկարգման տարրերին ներկայացվող պահանջները: Հավելված. 51, (1; 2):

3) Կատարված հետազոտությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ անցյալում կառուցված բնակելի շենքերի կառուցվածքում կան մի շարք խնդիրներ: Դրանց մի մասը կապված է այն հանգամանքի հետ, որ ներկայումս խստացվել են շենքերի կոնստրուկտիվ համակարգին ներկայացվող նորմատիվ պահանջները, որոնց անցյալում կառուցված շենքերից շատերը չեն բավարարում (կոշտությունների բացակայություն, կոնստրուկտիվ տարրերի փոքր կտրվածք): Խնդիրները կապված են նաև ֆիզիկական մաշվածության հետ (մինչև 1950-ականներ կառուցված շենքերի փայտե միջհարկային ծածկեր): Նշվածներից բացի, բնակելի կառույցների կոնստրուկտիվ համակարգի կայունության վրա ազդում են նաև տարբեր ժամանակ իրականացված տարերային վերակառուցման գործընթացները (կրող պատերում նոր բացվածքների իրականացում կամ գոյություն ունեցողների մեծացում, կոնստրուկտիվ տարրերի տարբեր ձևափոխություններ, կցակառույցներ): Թվարկված բոլոր խնդիրները թուլացնում են կառույցների սեյսմակայունությունը:

- Բնակելի կառուցապատման անվտանգության ապահովման նպատակով առաջարկվում է **կատարել բնակելի ֆոնդի անձնագրավորում սեյսմակայունության տեսանկյունից**: Վերջինիս արդյունք է դիտարկվում շենքերի դասակարգումն ըստ անհրաժեշտ գործառույթներով պայմանավորված խմբերի՝ պահպանվող (բավարարում են գործող պահանջներին), վերակառուցվող (վերակառուցման արդյունքում կարող են բավարարել գործող պահանջներին), քանդվող (գործող պահանջներին համապատասխանեցնելու ծախսերը գերազանցում են քանդելու և նորը կառուցելու արժեքին): Հավելված. 51, (3):

4) Ուսումնասիրությունն ակնհայտ է դարձնում, որ գոյություն ունեցող բնակելի կառուցապատման մեջ զգալի քանակ են կազմում սեյսմակայունության տեսանկյունից խնդրահարույց բազմահարկ շենքերը: Քիչ չեն դեպքերը, երբ դրանք խաթարում են

նաև կառուցապատման հորինվածքային կերպարը: Մյուս կողմից էլ, բնակելի կառուցապատման մեջ առկա են հատվածներ, որտեղ տնտեսական կառավարման տարբեր պատճառներով չեն իրականացվել կամ օտարվել են քաղաքաշինական մտահղացմամբ նախատեսված կառույցները (պարագծային կառուցապատման բաց հատվածներ, խմբային կառուցապատման չիրականացված շենքեր, վթարային շենքեր):

- Այդ խնդիրները լուծելու նպատակով առաջարկվում է **համաչափության բերել գոյություն ունեցող բնակելի կառուցապատման հարկայնությունն ու տարածահատակագծային կառուցվածքը՝** հարկայնության կրճատման կամ ավելացման և կառուցապատման թերի հատվածների լրացման միջոցներով: Հարկայնության կրճատման դեպքում ապամոնտաժվող հարկաբաժինների բնակելի ֆոնդի փոխհատուցումն առաջարկվում է իրականացնել կառուցապատման լրացվող հատվածներում ձևավորվող մակերեսի հաշվին: *Հավելված. 52, (4):*

5) Երևանի վերջին հարյուրամյակի բնակելի ճարտարապետության հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ տարբեր պրոբլեմներ կան շենքերի արտաքին լուծումներում: Բացահայտված խնդիրներն արտահայտվում են երկու հիմնական ուղղությամբ: Առաջինը՝ բնօրինակային լուծման խեղաթյուրումն է: Այն հիմնականում վերաբերվում է մինչև 1960-ականները կառուցված քարե ճարտարապետության շենքերին և արտահայտվում ճակատային լուծման ձևափոխություններում: Երկրորդը՝ նախագծային թերի լուծումներն են կամ դրանց ոչ լիարժեք իրականացումը: Դրանք մեծամասամբ վերաբերվում են 1960-1980-ականներին կառուցված շենքերին (երեսապատող կոնստրուկցիաների ցածր գեղարվեստական կերպար, ջերմաֆիզիկական անբավարար հատկություններ): Հանդիպում են դեպքեր, երբ այս խնդիրներն արտահայտվում են միասին (քարե շենքերի կողային ճակատներում չի իրականացված երեսապատումը, անհատական ձևափոխության հետևանքով աղավաղված են տիպային շենքերի առանց այդ էլ խղճուկ արտաքին լուծումները): Նշվածը բերում է բնակելի կառուցապատման ընդհանուր գեղարվեստական կերպարի ծայրահեղ ցածր մակարդակի և տարբեր հատվածների միջև հորինվածքային կապերի բացակայության:

• Կառուցապատման արտաքին ճարտարապետության խնդիրները լուծելու նպատակով առաջարկվում է **կատարել գոյություն ունեցող բնակելի կառույցների ճակատների հորինվածքային փոփոխություններ և արդիականացում՝** համաաձայնեցնել տարբեր ժամանակ ձևավորված լուծումները, նույնականացնել պատուհաններն ու բացվածքները, կանոնավորել գովազդային տարրերը, կրճատել ջերմակորուստները, իրականացնել շնչող պատեր, օգտագործել էներգիայի ձևավորման այլընտրանքային աղբյուրները: Ջրահեռացման բարելավումն առաջարկվում է իրականացնել ոչ թե ճակատներում խողովակների վերադասավորման, այլ տանիքներում ջրհավաքների վերակառուցման միջոցով: Նշված միջոցառումները ոչ միայն թույլ կտան բարելավել կառուցապատման գեղարվեստական կերպարը, այլ նաև հնարավորություն կստեղծեն բարձրացնել շենքերի շահագործման արդյունավետությունը: *Հավելված. 53, (5):*

6) Ուսումնասիրությունն էական խնդիրներ է բացահայտում բնակելի կառուցապատման տանիքներում: Դրանք առաջին հերթին կապված են առանձին հատվածների տարերային վերակառուցման հետ: Նախագծային և վերահսկողական օրենսդրության անգործության հետևանքով բնակելի շենքերի տարբեր հատվածներում, ըստ սեփական հնարավորությունների և ցանկությունների՝ կառուցվել են միմյանց հետ որևէ առնչություն չունեցող վերնահարկեր, որոնք բերում են քաղաքի գեղարվեստական կերպարի արժեզրկման: Մյուս կողմից էլ, չվերակառուցված հատվածներում տանիքները հաճախ վնասված են և գտնվում են տեխնիկապես անբավարար իրավիճակում:

• Առաջացած խնդիրները լուծելու նպատակով առաջարկվում է **իրականացնել գոյություն ունեցող բնակելի կառուցապատման տանիքների տարբեր հատվածների վերակառուցում՝** բերելով դրանք կառուցապատման մեծ կտորներով համաձայնեցված, միասնական լուծումների: Նման գործընթացը հնարավորություն կտա ոչ միայն բարելավել քաղաքի կառուցապատման «հինգերորդ» ճակատը, այլ նաև կնպաստի ձեղնահարկերի կազմակերպմանն ու կացարանի շահագործման արդյունավետության բարձրացմանը (ժամանակակից նյութերի օգտագործում, արևային էներգիայի օգտագործման համակարգերի և ինժեներական հանգույցների տեղադրում): Առաջարկվում է կազմակերպել նաև բնակիչների համար նախատեսված

հանգստի գոտիներ (տեռասներ, կանաչապու, բացվող տանիքներ): Հավելված. 53, (6):

7) Կենտրոնական փողոցների բնակելի շենքերի ճակատների 2011-2012 թվականներին իրականացված վերականգնման-վերակառուցման աշխատանքների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ չնայած գործընթացի դրական կողմերին (տարիների ընթացքում բնականորեն և արհեստականորեն ի հայտ եկած ձևափոխությունների վերացում, շենքերի ճարտարապետական կերպարի մասնակի վերականգնում), առկա են նաև բացթողումներ: Սվաղված և ներկված ճակատների գունային լուծումներում ակնհայտ է վառ երանգների բազմազանությունը, ինչը, սակայն, որևէ առնչություն չունի Երևանի կերպարին բնորոշ բնական քարերի երանգների և սպիտակ-մոխրագույն սվաղի նրբաճաշակ համադրության հետ:

- Քաղաքի կերպարի նշված պրոբլեմների բարելավման նպատակով առաջարկվում է **ներդաշնակել շենքերի ճակատների գունային լուծումները՝** ընդհանուր կառուցապատման մեջ ստանալով համահունչ գեղարվեստական ձևավորումներ: Երանգների ընտրությունը խորհուրդ է տրվում կատարել մասնագիտորեն՝ հաշվի առնելով քաղաքի կառուցապատման գունային առանձնահատկությունները և դիտելով փողոցների մեծ հատվածները միասնության մեջ: Հավելված. 54, (7):

8) Բնակելի կառուցապատման բակային տարածությունների ներկա պայմանների հետազոտությունն ակնհայտ է դարձնում դրանց անբարվոք վիճակը: Վերջինս կապված է ինչպես դեռևս 1920-1930-ականներից ծավալված պարագծային կառուցապատման իրագործման բացթողումների (երբ առաջին հերթին իրացվում էին բնակելի շենքերի համար փողոցներին հարող հատվածները, իսկ թաղամասերի կենտրոնում մնացող հին կառուցապատման իրացումն անընդհատ հետաձգվում էր), այնպես էլ վերջին տասնամյակներում հասարակական տարածքների զավթման և տարբեր կառույցների շինարարության հետ (ավտոտնակներ, սպասարկման օբյեկտներ): Նման իրավիճակը ցածրացնում է բնակելի միջավայրի որակները և բերում թաղամասերում քաղաքաշինական և սանիտարահիգիենիկ անթույլատրելի պայմանների:

- Ծագած խնդիրները կարգավորելու նպատակով առաջարկվում է **վերակառուցել ներթաղամասային տարածքները** (խաղահրապարակների, հանգստի գոտիների,

ավտոկայանատեղերի, տրանսպորտային մոտեցումների ապահովում, կանաչապատում): Հանրապետության, Տպագրիչների փողոցներով և Վարդանանց փողոցի փակուղով պարփակված թաղամասի ներկա իրավիճակի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նշված գործընթացի շրջանակում բակերում տարերայնորեն առաջացած կառույցների մակերեսը հնարավոր է փոխհատուցել տանիքների չօգտագործված հատվածների և ստորգետնյա կառուցապատման հաշվին (հնարավոր է կառուցել իրացվող տարածքների 227 %-ին համարժեք մակերես): *Հավելված. 54, (8):*

9) Բնակելի շենքերի առաջին հարկերում հասարակական տարածքների կազմակերպման գործընթացի վերլուծությունը թույլ է տալիս վեր հանել այստեղ առկա խնդրահարույց կողմերը: Պրոբլեմներն հիմնականում կապված են բնակելի և հասարակական հատվածների ֆունկցիոնալ տարանջատման ապահովման հետ: Չունենալով ծառայողական առանձին մուտքեր, հասարակական օբյեկտների սպասարկումը հաճախ կազմակերպվում է բնակելի հատվածի մուտքերից՝ անհարմարություն ստեղծելով բնակիչների համար: Բացի դրանից, զարգացած խոհանոցային արտադրությամբ սննդի օբյեկտների պարագայում, չնայած կազմակերպված օդափոխության համակարգերին, բնակելի մուտքերում և սանդղավանդակներում չի հաջողվում ապահովել բավարար օդափոխություն:

• Տվյալ պրոբլեմները հաղթահարելու համար պահանջվում է **բնակելի շենքերի ստորին հարկերում բացառել զարգացած խոհանոցային արտադրությամբ սննդի օբյեկտների տեղադրումը**: Հասարակական սպասարկման այլ հիմնարկների տեղադրման պարագայում առաջարկվում է **ապահովել բնակելի հատվածի մուտքերից դուրս, առանձին մոտեցումներ**: Նշված միջոցառումները թույլ կտան բարելավել բնակիչների կենսագործունեության պայմանները: *Հավելված. 55, (9):*

10) Վերջին տասնամյակներին կառուցված բնակելի շենքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանց հատակագծային լուծումներում առկա են մի շարք խնդիրներ (բնակարանների միակողմանի կողմնորոշում, չափազանց մեծ խորություն, թերի բնական լուսավորություն, օդափոխություն, արևահարում): Լուծել այս խնդիրներն արդեն կառուցված և անհատական սեփականություն հանդիսացող բնակելի կառույցներում գործնականում անհնար է կամ էլ կապված է ահռելի ֆինանսական ներդրումների հետ, որոնք իրատեսական չեն: Այսպիսով, բնակարանների

հատակագծային լուծումներին ներկայացվող պահանջների պահպանումն անհրաժեշտ է վերահսկել դեռևս նախագծային լուծումների մշակման փուլում (ճկուն հատակագծման հնարավորություն, բնական լուսավորության, օդափոխության և արևահարման, բակային միջավայրի հետ կապերի ապահովում): Սակայն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գոյություն ունեցող շենքերում առկա որոշ խնդիրների կարգավորման համար կան իրական հնարավորություններ:

- Գոյություն ունեցող բնակելի կառույցներում սանիտարահիգիենիկ պայմանների բարելավման նպատակով առաջարկվում է **կազմակերպել բնական օդափոխության հորաններ**: Տեղադրվելով շենքերի ընդհանուր միջանցքներում (բնակարանների խորքային հատվածներին կից)՝ դրանք կապահովեն բնական միջանցիկ օդափոխություն: Այստեղ կարևոր է, որպեսզի հորաններն ունենան մեխանիկական կարգավորման (բացել կամ փակել) հնարավորություն, ինչը թույլ կտա կառավարել տան միկրոկլիման: Հորաններն անհրաժեշտ է իրականացնել յուրաքանչյուր բնակարանից տանիք բարձրացող առանձին խողովակով: *Հավելված. 55, (10)*:

11) Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջին տասնամյակներում ինտենսիվ կառուցապատման է ենթարկվում Երևանի կենտրոնական միջուկը: Չնայած նրան, որ քաղաքի կենտրոնում դեռևս 1990-ականների սկզբին առկա էին իրացման ենթակա խարխուլ կառուցապատման որոշակի գոտիներ, սակայն դրանց կառուցապատումը հետագա տարիներին ընթացավ այն աստիճանի ինտենսիվությամբ, որ բերեց քաղաքաշինական և սանիտարական պահանջների ծայրահեղ խախտումների: Այս երևույթը պայմանավորված է նրանով, որ կենտրոնում և այլ շրջաններում շինարարության գրեթե հավասար ծախսերի պարագայում առաջանում է շահույթի էական տարբերություն (անշարժ գույքի գները կենտրոնում և այլ շրջաններում տարբերվում են շուրջ 4 անգամ): Նման իրավիճակի պայմաններում բնական է, որ կենտրոնում բնակելի շինարարություն ձեռնարկելն անհամեմատ գրավիչ է, քան քաղաքի այլ հատվածներում:

Կենտրոնի 2007-ին մշակված գոտևորման նախագծի և դրա տեխնիկատնտեսական ցուցանիշների հետազոտությունն ակնհայտ է դարձնում, որ կառուցապատման խտացման գործընթացը նախատեսվում է շարունակել (բնակելի ֆոնդի աճ՝ 40 %, բնակչության խտության աճ՝ 28 % - մինչև 272 մա/հա), [134]: Այստեղ պետք է հաշվի

առնել նաև, որ բնակչության նման խտության պարագայում կենտրոնում առկա են նաև բազմաթիվ այլ ֆունկցիոնալ տարրեր (վարչական, ուսումնական, առևտրային, մշակութային, սպորտային, ժամանցային): Եվ բնակչության նման խտացումը տրամագծորեն հակասում է քաղաքի համակարգի բարենպաստ զարգացման պայմաններին: Դա բերելու է կենտրոնում վտանգավոր իրավիճակի ձևավորմանը՝ էլ ավելի սրելով կառուցապատման պահանջների խախտումները, տրանսպորտային և հետիոտն շարժման, ինժեներական կոմունիկացիաների կազմակերպման խնդիրները:

- Կառուցապատման նման անհամաչափության դեմ պայքարելու նպատակով առաջարկվում է **հարկային քաղաքականության միջոցով կառավարել քաղաքի տարբեր հատվածներում ներդրման և շահույթի հավասարակշռությունը**: Հարկային քաղաքականության ռազմավարությունը պետք է ուղղված լինի տարբեր գոտիներում բնակելի շինարարության համար տարբեր հարկային տոկոսաչափերի սահմանմանը, ինչն արդյունքում թույլ կտա ներդրման և շահույթի հարաբերության կառավարման միջոցով բնակելի շինարարությունն ուղղորդել դեպի քաղաքի զարգացման համար նպատակահարմար գոտիներ [135]: Ինչպես նշում է Է.Ցայդլերը, «... հողի անհատական սեփականության պայմաններում դժվար է ստեղծել համաձայնեցված քաղաքային տարածություն, եթե չամրագրվեն որոշ քաղաքաշինական սկզբունքներ, որոնք պետք է դառնան հողային վերահսկողության գործիքներ» [27, էջ 128]: *Հավելված. 56, (11):*

12) Կառուցապատման ծավալատարածական լուծումների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքի տարբեր գոտիներում տարբեր բարձրության շենքերի կառուցման արդյունքում տուժում են բնակարաններից բացվող համայնապատկերները: Դա կարևոր խնդիր է կացարանի հարմարավետության մակարդակի ապահովման տեսանկյունից, քանի որ բնակարաններից բացվող տեսարանն անմիջական ազդեցություն է թողնում շենքի բնակիչների հոգեբանության վրա:

- Համայնապատկերները բարելավելու նպատակով առաջարկվում է **մշակել նախատեսվող կառուցապատման հարկայնությունը սահմանափակող գոտևորում**: Վերջինիս համար հիմք պետք է ընդունվեն Երևանի աշխարհագրական և տոպոգրաֆիական յուրահատկությունները: Համաձայն դրանց՝ բարձրադիրից դեպի ցածրադիր գոտիներ հարկայնության աստիճանաբար կրճատումը (հյուսիս-արևելքից

հարավ-արևմուտք) թույլ կտա կառուցապատման տարբեր հատվածներում ապահովել դեպի հարավ և հարավ-արևմուտք բացվող առավել ընդարձակ տեսարաններ (Արարատյան դաշտ, Արարատ լեռ, Հայկական Պար լեռնաշղթա): *Հավելված. 56, (12):*

13) Հետազոտությունը վկայում է, որ 1920-1950-ականներին կառուցված բնակելի շենքերը ներկայումս կրում են լուրջ ձևափոխություններ: Աղավաղվում են ճակատային լուծումները, կատարվում են կառուցվածքային միջամտություններ, իրականացվում են կցակառույցներ, կառուցապատման գոտիներում ներդրվում են բարձր հարկայնության և խոշոր ծավալի նոր կառույցներ: Այս գործընթացները բերում են նրան, որ քաղաքի կերպարի յուրահատկությունն ապահովող և պատմամշակութային արժեք ներկայացնող 1920-1950-ականների բնակելի կառուցապատումը ենթարկվում է աղճատման:

- Քաղաքի կերպարի ինքնատիպությունը պահպանելու նպատակով առաջարկվում է **ճարտարապետության հուշարձանի կարգավիճակ տալ Երևանում 1924-1956 թվականներին կառուցված բնակելի շենքերի անսամբլներին և մշակել դրանց պահպանության համար անհրաժեշտ գործառույթների ծրագիր:** Գործընթացի համար սկզբնակետ կարող է հանդիսանալ սույն աշխատության շրջանակում կազմված Երևանի 1920-1950-ականների բնակելի շենքերին նվիրված «Փաստագրական նյութերի և տվյալների կատալոգը» (ներառում է հաշվառված 442 կառույցների վերաբերյալ ձեռքբերված 1000-ից ավել գրաֆիկական նյութեր): *Հավելված. 57, (13):*

14) Հետազոտության արդյունքների ընդհանրացումն ապացուցում է, որ բնակելի շինարարության ապագան պետության առջև կանգնած կարևորագույն խնդիրներից է, և անկախ կառավարման համակարգից, դրա լուծման գործընթացում պետությունը պետք է հանդիսանա գլխավոր դերակատարը: Առանց դրա ընդարձակ սոցիալական խմբերի պահանջներից բխող հասանելի կացարանի զարգացումն անհնար է: Պետական և տեղական ինքնակառավարման համակարգերը պետք է ոչ միայն աջակցեն մատչելի կացարանի ձևավորմանը, այլ նաև ուղղորդեն բնակելի ճարտարապետության ողջ բազմակողմանի գործընթացը:

- Նշված առաջարկները կյանքի կոչելու համար պահանջվում է **գործընթացների իրականացման պատասխանատվությունը դնել Երևանի Քաղաքապետարանի վրա:** Կառավարման մարմինների վերահսկողությունը թույլ կտա բնակելի

ճարտարապետության զարգացումն իրականացնել ոչ թե գործարարական ծրագրերի նպատակներով, այլ հանրային շահերից բխող պահանջներով: *Հավելված. 57, (14):*

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱՆՁՆԱՐԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

1. Պարզվել է, որ Երևանում բնակելի ֆոնդի ցուցանիշները 1920-1991 թվականներին աճել են Խորհրդային Միության նույն ժամանակաշրջանում զարգացող քաղաքների (Նովոսիբիրսկ, Չելյաբինսկ, Մագնիտոգորսկ, Իժևսկ, Կրասնոյարսկ, Կրասնոդար, Օմսկ) առաջընթացի միջին մակարդակին համապատասխան: *Հավելված. 47:*
2. Բացահայտվել է, որ Երևանի բնակելի ճարտարապետության մեջ արտահայտվում են եվրոպական քաղաքների զարգացման բնորոշ գծերը, որոնք արտացոլվում են կառուցապատման ձևավորման, գեղարվեստական լուծումների, բնակելի բջջի և տան սանիտարահիգիենիկ պայմանների կատարելագործման գործընթացներում:
3. Հաստատվել է Երևանի գլխավոր հատակագծերի և բնակելի կառուցապատման ոչ լիարժեք փոխկապվածությունը, ինչի հետևանքով կառուցապատման տեմպերը մշտապես գերազանցել են նախատեսված ցուցանիշներին՝ հանգեցնելով սպասարկման համակարգի զարգացման անբավարար մակարդակի: *Հավելված. 47:*
4. Ի հայտ է բերվել Երևանի բնակելի ճարտարապետության ձևավորման վրա ազդող ներքին գործոնների կախվածությունը արտաքին գործոններից (բնակելի բջջի կազմակերպումը պայմանավորվում է շենքերի և կառուցապատման լուծումների առանձնահատկություններով):
5. Վեր են հանվել Երևանի բնակելի ճարտարապետության տիպաբանական օրինաչափություններն ըստ կառուցապատման ծավալատարածական և ճարտարապետահատակագծային լուծումների յուրահատկությունների: *Հավելված. 48,49:*
6. Դուրս են բերվել Երևանում բնակելի բջջի կազմակերպման գործընթացում սանիտարահիգիենիկ պայմանների (բնական օդափոխություն և լուսավորություն, կողմնորոշում, օդի ծավալ, սանիտարական տարածքներ) և հարմարավետության մակարդակի (մակերես, ֆունկցիոնալ կառուցվածք, արտաբնակարանային տարածքներ, պատշգամբեր) զարգացման բնութագրերը: *Հավելված. 50:*

7. Կատարվել է Երևանի բնակելի ճարտարապետության զարգացման ժամանակագրական փուլերի հետևյալ դասակարգումը (ըստ ձևաստեղծման և արտահայտման հատկանիշների)՝

- 1920-1938 թթ. (ՀԽՍՀ-ի կազմավորում, բնակելի շինարարության պետական գործընթացի ծավալում, 1924-ի գլխավոր հատակագիծ, դասական ժառանգության յուրացում և կոնստրուկտիվիզմ),
 - 1939-1956 թթ. (1939-ի և 1951-ի գլխավոր հատակագծեր, ազգային և դասական ոճերի վրա հիմնված միասնական գեղարվեստական ուղղություն),
 - 1957-1970 թթ. (1957-ին «ԽՍՀՄ-ում բնակելի շինարարության զարգացման» որոշում, զանգվածային բնակելի շինարարության գործընթացի ծավալում),
 - 1971-1991 թթ. (1971-ի գլխավոր հատակագիծ, բնակչության կտրուկ աճով պայմանավորված՝ Երևանի խոշորագույն քաղաքների դասում հայտնվելու հանգամանք),
 - 1992-ից առ այսօր (ՀՀ-ի կազմավորում, պետական բնակելի շինարարության կասեցում, կացարանի ձևավորում անհատ սեփականության պահանջներով):
- Հավելված. 50:

8. Ապացուցվել է, որ եթե մինչև 1992 թվականը Երևանի բնակելի ճարտարապետությունը ձևավորվել է տեղական պայմանների և պետական կառավարման քաղաքականության ազդեցությամբ, ապա ներկայումս առաջնային նշանակություն են ստացել անհատ սեփականության շահերը:

9. Բացահայտվել են Երևանում նոր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում կառուցված բնակելի շենքերի ճարտարապետության դրական (ժամանակակից նյութերի և տեխնոլոգիաների կիրառություն, շինարարության բարձր որակ) և բացասական (քաղաքաշինական, ճարտարապետահատակագծային պահանջների խախտումներ, գեղարվեստական ցածր որակ) կողմերը:

10. Մշակվել են Երևանի բնակելի ճարտարապետության հետագա զարգացման համար գիտականորեն հիմնավորված հետևյալ հանձնարարականները:

- Վարչական շրջանների առանձին տարածքների գոտևորման նախագծերում կառուցապատման էսքիզների փոխարեն շրջանառության դնել կառուցապատման նախագծերի մշակման սկզբունքը, որտեղ կամրագրվեն նախատեսվող

կառուցապատման հստակ չափանիշներ (շենքերի հատակագծային ուրվագիծ և չափեր, բարձրություն, հարկայնություն, շենքերի միջև հեռավորություններ):

- Կանոնակարգել բնակելի կառուցապատման նոր գոտիներում հողամասերի ձևավորման չափանիշներն ու տրամադրման սկզբունքները՝ ըստ կառուցապատման նախագծերի (հողամասերի բաժանումն իրականացնել կառուցապատման նախագծի համաձայն):

- Կատարել բնակելի ֆոնդի անձնագրավորում սեյսմակայունության տեսանկյունից՝ դասակարգելով շենքերն ըստ անհրաժեշտ գործառույթներով պայմանավորված խմբերի (պահպանվող, վերակառուցվող, քանդվող):

- Համաչափության բերել գոյություն ունեցող բնակելի կառուցապատման հարկայնությունն ու տարածահատակագծային կառուցվածքը՝ ելնելով անվտանգության, բնակչության խտության և հորինվածքային միասնության պահանջներից (հարկայնության կրճատում կամ ավելացում, կառուցապատման թերի հատվածների լրացում):

- Իրականացնել գոյություն ունեցող բնակելի կառույցների ճակատների հորինվածքային փոփոխություններ և արդիականացում (պատուհանների և բացվածքների նույնականացում, գովազդային տարրերի կանոնավորում, շնչող պատերի սարքավորում, էներգիայի այլընտրանքային աղբյուրների օգտագործում, ջրհավաքների և ջրահեռացման բարելավում):

- Կազմակերպել գոյություն ունեցող կառուցապատման տանիքների մասնակի վերակառուցում (կառուցապատման մեծ հատվածներով միասնական գեղարվեստական լուծումների ձևավորում, ձեղնահարկերի և տեռասների իրականացում, կանաչապատում, բացվող տանիքների կիրառում, արևային էներգիայի օգտագործման համակարգերի տեղադրում):

- Քաղաքի կերպարի բարելավման նպատակով ներդաշնակել շենքերի ճակատների գունային լուծումները՝ ընդհանուր կառուցապատման մեջ կազմավորելով համահունչ գեղարվեստական ձևավորումներ:

- Վերակառուցել ներթափանցալից տարածքները (կազմակերպել հանգստի գոտիներ, խաղահրապարակներ, կանաչապատում, ավտոկայանատեղեր, տրանսպորտային մոտեցումներ)՝ բակերում տարերայնորեն առաջացած կառույցների ապամոնտաժման

արդյունքում ի հայտ եկած մակերեսի կորուստը փոխհատուցելով տանիքների չօգտագործված հատվածների և ստորգետնյա կառուցապատման հաշվին:

- Բնակիչների կենսագործունեության պայմանների բարելավման նպատակով շենքերի ստորին հարկերում բացառել զարգացած խոհանոցային արտադրությամբ սննդի օբյեկտների տեղադրումը, իսկ հասարակական սպասարկման այլ հիմնարկների համար ապահովել բնակելի հատվածի մուտքերից դուրս, առանձին մուտեցումներ:

- Միակողմանի կողմնորոշման բնակարաններում բնական օդափոխության ապահովման նպատակով նախագծման սանիտարահիգիենիկ պահանջների խախտումներով իրականացված շենքերի ընդհանուր միջանցքներում հնարավորության դեպքում կազմակերպել օդափոխության մեխանիկական կառավարվող հորաններ:

- Միևնույն շինարարական ծախսերի պարագայում ձևավորվող շահույթի էական տարբերությունը չեզոքացնելու համար հարկային քաղաքականության միջոցով կառավարել քաղաքի տարբեր հատվածներում ներդրման և շահույթի հավասարակշռությունը, ինչը թույլ կտա բնակելի շինարարությունը ծավալել քաղաքի զարգացման համար նպատակահարմար ուղղություններով:

- Քաղաքից բացվող համայնապատկերները բարելավելու նպատակով մշակել նախատեսվող կառուցապատման հարկայնության սահմանափակման գոտևորում՝ հիմք ընդունելով Երևանի տարածության աշխարհագրական և տոպոգրաֆիական առանձնահատկությունները:

- Ճարտարապետության հուշարձանի կարգավիճակ տալ Երևանում 1924-1956 թվականներին կառուցված բնակելի շենքերի անսամբլներին և մշակել դրանց պահպանության համար անհրաժեշտ գործառույթների ծրագիր:

- Սույն հանձնարարականների իրականացման նախապայման պետք է լինի գործընթացների կառավարման ստանձնումը Երևանի Քաղաքապետարանի կողմից, ինչը հնարավորություն կտա բնակելի ճարտարապետության ոլորտի զարգացումն իրականացնել հանրային, այլ ոչ գործարարական շահերի գերակայությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Буров А.К. Об архитектуре. - М.: Стройиздат, 1960. 148 с.
2. Ле Корбюзье. Архитектура XX века: перевод с французского (под редакцией К.Т.Топуридзе). - М.: Прогресс, 1977. 303 с.
3. Буниатов Н.Г., Яралов Ю.С. Архитектура Армении. (I-XIX вв.). - М.: Гос. издательство архитектуры и градостроительства, 1950. 144 с.
4. Վարդանյան Ս.Վ. Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետությունը (պատմ. ակնարկ). - Երևան, ՀայՊետհրատ, 1959. 131 էջ:
5. Халпахчян О.Х. Гражданское зодчество Армении. (жилые и общественные здания). - М.: Стройиздат, 1971. 248 с.
6. Гаспарян М.А. Архитектура Еревана XIX – начала XX века. - Ереван, Изд-во «Ушардзан», 2008. 200 с.
7. Бахшинян З.Т., Азибекян Р.Б., Маркарян О.С., Арутюнян В.М., Бабаян Л.М. Архитектура Советской Армении. - М.: Издательство Архитектуры и градостроительства, 1951. 40 с.
8. Арутюнян В.М., Оганесян К.Л. Архитектура Советской Армении. - Ереван, Издательство Академии Наук Армянской ССР, 1955. 296 с.
9. Долуханян Л.К. Архитектура Советской Армении: 20-ые годы. - Ереван, Сов.Грох, 1980. 85 с.
10. Арутюнян В.М., Асратян М.М., Меликян А.А. Ереван. - М.: Издательство литературы по строительству, 1968. 302 с.
11. Арутюнян В.М., Асратян М.М., Меликян А.А. Архитектура советской Армении. - М.: Стройиздат, 1972. 158 с.
12. Հարությունյան Է.Պ. Հայրենադարձության անդրադարձը Հայաստանի 1920-1930-ական թվականների քաղաքաշինության և ճարտարապետության գործընթացում: Ճարտ. թեկն. ատենախոսության սեղմագիր / ԵՃՇՊՀ. - Երևան, 2002. 22 էջ:
13. Григорян А.Г., Товмасян М.Л. Архитектура Советской Армении. - М.: Стройиздат, 1986. 320 с.

14. Бальян К.В. Современная национальная архитектура Армении. - Ереван, 1987. 185 с.
15. Сафарян Ю.А. Архитектура зданий и сооружений, возводимых методом подъема. - Ереван, Айастан. 1988. 240 ст.
16. Հայաստանի Ճարտարապետների Տասնմեկերորդ Համագումարի Ցուցահանդեսի Կառավար (խմբագ.՝ Միքայելյան Մ.Գ.) / ՀՀՊ և ԳԱԳՊԿ. - Երևան, 1985. 96 էջ:
17. Хачатрян Т.Ц. Использование террасного типа жилого дома в южных горных районах СССР. Автореферат кандидатской диссертации. / - М.: 1970. 24 с.
18. Рашидян Г.Г. Развитие архитектуры массового жилища Армении и задачи современного этапа. Монография. - Ереван, 1999. 88 с.
19. Бархин М.Г., Город. Структура и композиция. - М.: Наука, 1986. 264 с.
20. Иконников А.В. Архитектура города. - М.: Стройиздат, 1972. 215 с.
21. Коссаковский В.А., Чистова В.А. Архитектурная композиция жилого дома. - М.: Стройиздат, 1990. 235 с.
22. Рубаненко Б.Р., Киселевич Л. Н., Бранденбург Б. Ю.; под ред. Рубаненко Б. Р. Эстетика массового индустриального жилища - М.: Стройиздат, 1984. — 208 с.
23. Лисициан М.В., Пронин Е.С. и другие. Архитектурное проектирование жилых зданий. - М.: Архитектура-С, 2010. 485 с.
24. Тимохов Г.Ф. Модернизация жилых зданий. - М.: Стройиздат, 1986. 190 с.
25. Линч К. Образ города: перевод с английского. - М.: Стройиздат, 1982. 328 с.
26. Максаи Дж., Холланд Ю. И другие. Проектирование жилых зданий: перевод с английского. - М.: Стройиздат, 1979. 487 с.
27. Цайдлер Э. Многофункциональная архитектура: перевод с английского. - М.: Стройиздат, 1988. 151 с.
38. Шродер У. Вариантная планировка домов и квартир: перевод с немецкого. - М.: Стройиздат, 1984. 232 с.
29. Адамчевска-Вейхерт Х. Формирование жилых комплексов: перевод с польского. - М.: Стройиздат, 1988. 303 с.
30. Форрестер Дж. Динамика развития города. - М.: Прогресс, 1978. 288 с.
31. Фремpton К. Современная архитектура. Критический взгляд на историю развития. - М.: Стройиздат, 1990. 520 с.
32. Кнабе Г.С., Корнелий Тацит: Время, жизнь, книги. - М.: Наука, 1981. 206 с.

33. Ազատյան Կ.Ռ. Երևանում բազմաբնակարան շենքերի ձևավորման նախնական փուլը. բնակելի կառույցների ճարտարապետությունը XX դարի սկզբին // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր II (38). - Երևան, 2010, էջ 29-34:
34. Халпахчан О.Х. Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре. - Ереван, изд-во Академии Наук Арм.ССР, 1957. 125 с.
35. Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С. История русской архитектуры / Учебник для вузов. - Ленинград, Стройиздат, 1984. 512 с.
36. Яралов Ю.С. Таманян. (Мастера Советской архитектуры). - М.: Институт истории и теории архитектуры, 1950. 164 с.
37. Рашидян Г.Г. Главная площадь Еревана во времени и пространстве. - Ереван, изд-во ЕГУАС, 2007. 155 с.
38. Ազատյան Կ.Ռ. Անսամբլային լուծումը՝ որպես Երևանում 1920-1955 թվականներին կառուցված բնակելի շենքերի ճարտարապետության հիմնական բնորոշ հատկանիշ // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր I (40). - Երևան, 2011, էջ 32-40:
39. Դոլուխանյան Լ.Կ. Արդի հայ ճարտարապետության գեղարվեստական կազմավորման խնդիրները: Ճարտ. դոկտ. ատենախոսության սեղմագիր / ԵՃՇԻ. - Երևան, 1997. 58 էջ:
40. Ազատյան Կ.Ռ. Բնակելի շենքերի ճարտարապետաքաղաքաշինական խնդիրները Երևանի XX դարի առաջին կեսի կառուցապատման մեջ // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր III (46). - Երևան, 2012, էջ 3-15:
41. Зурабян З.А. Особенности архитектуры жилого дома на начальном этапе развития многоквартирного городского жилища Еревана // Сборник научных трудов ЕГУАС, Том III (39). - Ереван, 2010, с. 21-23.
42. Дудка Е.Н. Нереализованные конкурсы 1920—1930-х гг. в контексте развития архитектурного процесса // Вестник МГСУ, № 6. – М.: 2012, с. 11-16.
43. Гацунаев К.Н. Дом Наркомфина как объект культурного наследия // Вестник МГСУ, № 7. – М.: 2014, с. 7-17.
44. Долуханян Л.К. Архитектура Советской Армении: 20-ые годы. - Ереван, Сов.Грох, 1980. 85 с.
45. Шагов Н.В., Верёвкина И.Д., Кокшарова Е.А. Развитие типового жилищного строительства в Советской России с 1917 по 1940 г. // Вестник МГСУ, № 4. – М.: 2013, с. 22-31.

46. Ազատյան Կ.Ռ. Երևանի բազմաբնակարան շենքերի ճարտարապետությունը զարգացման սկզբնական փուլում (1920-1930թթ.) // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր II (38). - Երևան, 2010, էջ 34-41:
47. Мастера Армянской Архитектуры. О.Маргарян / Союз Архитекторов Армении. - Ереван, 2001. 39 с.
48. Ազատյան Կ.Ռ. Բնակարանների հատակագծային և ֆունկցիոնալ լուծումները Երևանում բազմաբնակարան շենքերի ճարտարապետության կազմավորման ժամանակաշրջանում // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր I (48). - Երևան, 2013, էջ 3-18:
49. Сафарян Ю.А., Бархударян А.А. Зодчий Самвел Сафарян. - Ереван, изд. ЕГУАС. 2007. 367 с.
50. Ազատյան Կ.Ռ. Երևանում բազմաբնակարան շենքերի ճարտարապետությունը նախապատերազմյան տարիներին (1930-1940թթ.) // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր III (39). - Երևան, 2010, էջ 3-10:
51. Азатян К.Р. Жилищная архитектура Еревана в XX в. Выявление основных этапов развития планировочной структуры жилой ячейки // Вестник МГСУ, № 5. – М.: 2016, с. 18-27.
52. Պետրոսյան Ա.Խ. Հայ ճարտարապետների կոնստրուկտիվիզմ ոճի ստեղծագործությունների հորինվածքային առանձնահատկությունները: Ճարտ. թեկն. ատենախոսության սեղմագիր / ԵՃՇՊՀ. - Երևան, 2003. 22 էջ:
53. Pedro Guedes. Encyclopedia of Architectural Technology. - London, Reference International, 1979. 320 p.
54. Ереван в цифрах (статистический сборник) / ЦСУ Армянской ССР. – Ереван, 1972, 174 с.
55. <http://dom.mingkh.ru/city/> (Жилой фонд в городах Российской Федерации, Министерство строительства и жилищно-коммунального хозяйства РФ).

56. Ազատյան Կ.Ռ. Երևանում բնակելի ճարտարապետության զարգացումը հետպատերազմյան տարիներին (1945-1955թթ.) // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր III (39). - Երևան, 2010, էջ 10-15:
57. Халпахчан О.Х., Астафьева-Длугач М.И. Корюн Акопян. (серия Народные Архитекторы СССР) / ВНИИ теории архитектуры и градостроительства. - М.: Стройиздат. 1991. 227 с.
58. Ազատյան Կ.Ռ. Բազմաբնակարան շենքերի ճարտարապետությունը Երևանի կենտրոնական փողոցների կառուցապատման ձևավորման գործընթացում 1945-1955 թվականներին // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր I (40). - Երևան, 2011, էջ 20-31:
59. Նալբանդյան Յ. Զավեն Բախշինյան (նվիրված Հայաստանի Ժողովրդական ճարտարապետ Զ.Բախշինյանի ծննդյան 100-ամյակին) / Հայաստանի ճարտարապետների Միություն. - Երևան, 2008. 68 էջ:
60. Ազատյան Կ.Ռ. Երևանում 1920-1955 թթ. կառուցված բնակելի շենքերի ծավալատարածական և հորինվածքային լուծումների առանձնահատկությունները // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր II (45). - Երևան, 2012, էջ 3-11:
61. Грубе Г., Кучмар А. Путеводитель по архитектурным формам: перевод с немецкого. - М.: Стройиздат, 1990. 215 с.
62. Ազատյան Կ.Ռ. Քաղաքային միջավայրի կազմակերպման գեղագիտական խնդիրները Երևանի XX դարի առաջին կեսի բնակելի ճարտարապետության մեջ // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր III (50). - Երևան, 2013, էջ 3-20:
63. Азатян К.Р. Жилищная архитектура Еревана в XX в. Многофункциональность в структуре жилых домов первой половины столетия // Вестник МГСУ, Т. 12, Вып. 9 (108). - М.: 2017, с. 962-970.
64. Ազատյան Կ.Ռ. Բազմաֆունկցիոնալ կառուցվածքը որպես Երևանում 1930-1955 թվականներին կառուցված բնակելի շենքերի ճարտարապետական կազմավորման բնորոշ առանձնահատկություն // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր II (49). - Երևան, 2013, էջ 3-18:
65. Ազատյան Կ.Ռ. Երևանում 20-րդ դարի առաջին կեսին կառուցված բնակելի շենքերի ճարտարապետահատակագծային լուծումների առանձնահատկությունները

- // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր IV (47). - Երևան, 2012, էջ 3-15:
66. Զուրաբյան Զ.Ա. Բնակելի բջջի ֆունկցիոնալ կառուցվածքի զարգացումը Երևանի բնակարանային տիպի շենքերում: Ճարտ. թեկն. ատենախոսության սեղմագիր / ԵՃՇՊՀ. - Երևան, 2012. 26 էջ:
 67. Яралов Ю.С. Ереван. - М.: изд-во академии архитектуры СССР, 1948. 54 с.
 68. Алвар Аалто. Архитектура и гуманизм. Сборник статей: перевод с финского, английского, французского и немецкого. (под редакцией А. Гозака). - М.: Прогресс, 1978. 221 с.
 69. Иконников А.В. Художественный язык архитектуры. - М.: Искусство, 1985. 175 с.
 70. Иконников А.В. Новая архитектура Финляндии. - М.: Стройиздат, 1972. 144 с.
 71. Уиттик А. Европейская архитектура XX века: перевод с английского. - М.: Госстройиздат, 1960. 283 с.
 72. Кендзо Танге. Архитектура Японии. Традиции и современность. Сборник статей: перевод с английского (под редакцией А. Иконникова). - М.: Прогресс, 1976. 240 с.
 73. Азатян К.Р., Енгоян А.Р. Архитектура центра Еревана в прошлом и в настоящем // Научно-технический журнал, ПГУАС, № 3 (20). - Пенза, 2014, с. 137-144.
 74. Экономика и культура города Еревана (статистический сборник) / Статистическое Управление города Еревана. – Ереван, 1975, 158 с.
 75. Агаджанян Л.В. Архитектурная организация пространства первых этажей в городской застройке Еревана. Кандидатская диссертация / ЕГУАС. - Ереван, 2012. 139 с.
 76. Рашидян Г.Г. Типовое и индивидуальное проектирование жилища в прошлом и настоящем в свете решения задач развития доступного жилища в будущем // Бюлетень строителей Армении, Том 5 (спец. выпуск). - Ереван, 1999, с. 1-3.
 77. Ազատյան Կ.Ռ. Քաղաքային կառուցվածքում բնակելի կառուցապատման կազմակերպման փորձը XX դարի սկզբին // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր IV (43). - Երևան, 2011, էջ 6-13:
 78. Буга П.Г. Пешеходное движение в городах. - М.: Стройиздат, 1979. 127 с. 78
 79. Ազատյան Կ.Ռ. Տիպային նախագծման զարգացումը Երևանում զանգվածային բնակելի շինարարության ձևավորման ժամանակաշրջանում // ԵՃՇՊՀ տեղեկագիր, հատոր 6 (38). - Երևան, 2013, էջ 73-78:

80. Ռաշիդյան Գ.Հ., Ազատյան Կ.Ռ. Երևանում զանգվածային կառուցապատման նոր բնակելի շրջանների ճարտարապետության առանձնահատկությունները // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր IV (51). - Երևան, 2013, էջ 47-57:
81. Ազատյան Կ.Ռ., Ենգոյան Ա.Ռ., Խանոյան Կ.Ռ. Երևանի բնակելի կառուցապատման ճարտարապետական կերպարի խնդիրները զանգվածային շինարարության առաջին տասնամյակում (1960-ականներ) // ՃՇՀԱՀ գիտական աշխատություններ, հատոր II (53). - Երևան, 2014, էջ 3-10:
82. Шилин В.В., Горшкова Г.Ф. Человек, форма, пространство: вопросы комфортности архитектурно-пространственной среды зданий // Вестник МГСУ, № 1. – М.: 2012, с. 27-31.
83. Азатян К.Р. Жилищная архитектура Еревана в XX в. Основные этапы развития процесса организации дворового пространства // Вестник МГСУ, Т. 13, Вып. 3 (114). – М.: 2018, с. 301-308.
84. Архитектурное проектирование жилых зданий (под редакцией Лисициана М.В., Пронины Е.С.). - М.: Стройиздат, 1990. 488 с.
85. Лицкевич В.К. Жилище и климат. - М.: Стройиздат, 1984. 288 с.
86. Рябушин А.В. Развитие жилой среды. - М.: Стройиздат, 1976. 381 с.
87. Енгоян А.Р., Азатян К.Р. Пути развития социально доступного жилища в Армении на современном этапе // Научно-технический журнал, ПГУАС, № 1 (22). - Пенза, 2015, с. 142-147.
88. Лавров В.А. Город и его общественный центр. - М.: Стройиздат, 1964. 191 с.
89. Архитектура Запада. Модернизм и постмодернизм. Критика концепций / ЦНИИ теории и истории архитектуры. - М.: Стройиздат, 1987. 181 с.
90. СССР в цифрах в 1987 году (краткий статистический сборник) / Государственный комитет СССР по статистике. –М.: 1988, 320 с.
91. Ազատյան Կ.Ռ., Ենգոյան Ա.Ռ., Խանոյան Կ.Ռ. Երևանում բնակելի շենքերի տիպային նախագծման մեթոդի կատարելագործումն ու բլոկ-սեկցիոն համակարգի ներդրումը 1970-ականներին // ՃՇՀԱՀ գիտական աշխատություններ, հատոր III (54). - Երևան, 2014, էջ 3-12:
92. Перспективы развития жилища в СССР. Издание второе, переработанное и дополненное / ЦНИИЭП жилища. - М.: Стройиздат, 1981. 176 с.

93. Рашидян Г.Г. Выбор архитектурных решений жилых зданий в условиях повышенной сейсмики // Бюлетень строителей Армении, Том 9 (26). - Ереван, 1998, с. 18-19.
94. Рашидян Г.Г. Путь к архитектуре. - Ереван, изд-во ЕГУАС, 2002. 138 с.
95. Ռաշիդյան Գ.Հ., Ազատյան Կ.Ռ., Ենգոյան Ա.Ռ. Երևանում բնակելի ճարտարապետության նոր մոտեցումները 1970-ական թվականներին // ՀՃԱ լրաբեր (գիտատեխ. հոդվածների ժողովածու), հատոր 10 N 4. - Երևան, 2013, էջ 699-703:
96. Рашидян Г.Г. Задачи развития доступного жилища на современном этапе // Бюлетень строителей Армении, Том 8 (25). - Ереван, 1998, с. 1-3.
97. Федяева Н.А., Набокова Т.Б. Многофункциональный жилой комплекс. Учебное пособие / - М.: изд-во МАРХИ. 1981. 123 с.
98. Ազատյան Կ.Ռ. Բնակելի կառուցապատման հորինվածքային խնդիրները քաղաքային համալիրներում // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր IV (43). - Երևան, 2011, էջ 14-20:
99. Рашидян Г.Г. Центр Еревана – каким ему быть в будущем // Бюлетень строителей Армении, Том 3 (32). - Ереван, 1999, с. 13-15.
100. Ёдике Ю. История современной архитектуры. Синтез формы, функции и конструкции: перевод с немецкого. - М.: Искусство, 1972. 246 с.
101. Оскар Нимейер. Архитектура и общество: перевод с португальского, английского и фарнцузского (под редакцией С.Д.Комарова). - М.: Прогресс, 1975. 191 с.
102. Пронин Е.С. Формирование городских центров. - М.: Стройиздат, 1983. 150 с.
103. Ньюмарк Э., Розенблот Э. Основы сейсмостойкости строительства: перевод с английского. - М.: Стройиздат, 1988. 504 с.
104. Арнольд К., Рейтерман Р. Архитектурное проектирование сейсмостойких зданий: перевод с английского. (под редакцией Полякова С.В.) - М.: Стройиздат, 1987. 195 с.
105. Енгоян А.Р. Особенности формирования архитектуры жилища в зоне землетрясения с учетом специфики природно-климатических условий. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. / ЕГУАС, - Ереван. 2001 г. 112 с.

106. Քերթմենչյան Դ.Գ. Բնակելի ճարտարապետության զարգացումը Հայաստանում անկախության ժամանակաշրջանում (ընդհանուր ակնարկ) // Կանթեղ, Գիտական հոդվածների ժողովածու, № 4. – Երևան, 2017, էջ 272-286:
107. Մանուկյան Ա.Մ. Երևանի պատմական կենտրոնի ճարտարապետա-հատակագծային կազմակերպման որոշ խնդիրներ: Ճարտ. թեկն. ատենախոսության սեղմագիր / ԵՃՇՊՀ. – Երևան, 2013. 24 էջ:
108. Рашидян Г.Г., Енгоян А.Р., Азатян К.Р. Задачи современного этапа развития жилищной архитектуры в Армении // Международный научно-исследовательский журнал, № 12 (31). Часть 2. – Екатеринбург, 2014, с. 111-114, <http://research-journal.org/>.
109. Ազատյան Կ.Ռ. Երևանի բնակելի ճարտարապետությունը XX դարում. 1920-50-ականների կառուցապատման արդիականացման խնդիրները // ՃՇՀԱՀ գիտական աշխատություններ, հատոր IV (67). – Երևան, 2017, էջ 3-13:
110. Енгоян А.Р., Азатян К.Р. Архитектурно-градостроительные проблемы жилой застройки центра Еревана в настоящем // Вестник СГТУ, № 3 (76). – Саратов, 2014, с. 114-119.
111. Ռաշիդյան Գ.Հ. Երևանի ճարտարապետական կերպարափոխությունները // Հայաստանի շինարարների տեղեկագիր, հատոր 10 (27). – Երևան, 1998, էջ 5-7:
112. Гиясов Б.И. Влияние развития инфраструктуры городов на жилую среду // Вестник МГСУ, № 4. – М.: 2012, с. 17-21.
113. Ազատյան Կ.Ռ. Բնակելի բջժի զարգացման հիմնական փուլերը Երևանի վերջին հարյուրամյակի ճարտարապետության մեջ // ՃՇՀԱՀ գիտական աշխատություններ, հատոր IV (59). – Երևան, 2015, էջ 3-13:
114. Մանուկյան Ա.Մ. Քաղաքը մարդու համար // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր III (46). – Երևան, 2012, էջ 21-30:
115. Губернский Ю.Д., Лицкевич В.К. Жилище для человека. – М.: Стройиздат, 1991. 225 с.
116. Сборщиков С.Б., Сборщикова М.Н. Развитие методов управления программами жилищного строительства на основе прогнозирования // Вестник МГСУ, № 1. – М.: 2011, с. 221-226.
117. Ягольник Е.С. Особенности планировочной организации кварталов малоэтажной жилой застройки в структуре крупного города на примере Иркутска // Вестник МГСУ, № 11. – М.: 2015, с. 16-28.

118. Махровская А.В. Реконструкция старых жилых районов крупных городов. - Ленинград, Стройиздат, 1974. 192 с.
119. Дунаев Б.А. Инсоляция жилища. - М.: Стройиздат, 1979. 104 с.
120. Ազատյան Կ.Ռ. Բնակելի շենքերի ճարտարապետությունը քաղաքի կերպարի ձևավորման գործընթացում // ԵՃՇՊՀ տեղեկագիր, հատոր 1 (33). - Երևան, 2013, էջ 24-30:
121. Ազատյան Կ.Ռ. Ժամանակի գործոնը քաղաքային կառուցվածքում // ԵՃՇՊՀ տեղեկագիր, հատոր 6 (32). - Երևան, 2012, էջ 88-96:
122. Азатян К.Р., Енгоян А.Р. Проблемы интеграции старого и нового в процессе развития городского пространства // Вестник МГСУ, № 6. – М.: 2014, с. 7-16.
123. Сотников Б.Е. Архитектурно-историческая среда. Учебное пособие / УлГТУ, - Ульяновск, 2010. 208 с.
124. Մանուկյան Ա.Մ. Երևանի պատմական միջավայրի առողջացմանն ուղղված սկզբունքային մոտեցումները // ԵՃՇՊՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, հատոր I (44). - Երևան, 2012, էջ 20-23:
125. Соколов В.К. Основные методы и принципы реконструкции жилых зданий. - М.: Стройиздат, 1969. 232 с.
126. Հովհաննիսյան Մ.Հ. 1920-1930-ական թվականների բնակելի համալիրների արդիականացումը և պահպանումը որպես քաղաքաշինության հուշարձաններ: Ճարտ. թեկն. ատենախոսության սեղմագիր (ռուս. լեզվով) / ԵՃՇԻ. - Երևան, 1996. 28 էջ:
127. Мюллер-Менкенс Г. Новая жизнь старых зданий. Непрерывность развития архитектуры: перевод с немецкого. - М.: Стройиздат, 1981. 247 с.
128. Մանուկյան Ա.Մ. Պատմական միջավայրում կառուցապատման սկզբունքային մոտեցումները // Հայաստանի շինարարների տեղեկագիր, հատոր 11-12 (28-29). - Երևան, 1998, էջ 28-29:
129. Жданова И.В. Методы повышения качества серийной жилой застройки 70-80-х гг. XX в. // Вестник МГСУ, № 1. – М.: 2012, с. 22-26.
130. Իգիթխանյան Մ.Յ. Երևան քաղաքի բակային տարածքների վերակազմավորման քաղաքաշինական խնդիրները: Ճարտ. թեկն. ատենախոսության սեղմագիր / ԵՃՇՊՀ. - Երևան, 2012. 24 էջ:
131. Акопян Т.Д. Пути модернизации крупнопанельных жилых зданий г. Еревана // Вестник МГСУ, № 12. – М.: 2014, с. 9-19.

132. Ազատյան Կ.Ռ. XX դարի առաջին տասնամյակների բնակելի կառուցապատման արդիականացման փորձը // ՀՀՄ տեղեկագիր (գիտ. աշխատությունների ժողովածու), հատոր 1-2 (185-186). - Երևան, 2013, էջ 53-63:
133. Арустамян А.А. Формирование облика города в условиях рыночных отношений // Сборник научных трудов ЕГУАС, Том IV (43). - Ереван, 2011, с. 25-27.
134. <https://www.yerevan.am/am/urban-development/> (Գոտիավորման նախագծեր, Երևանի Քաղաքապետարան):
135. Арустамян А.А. Забытое градостроительство // Голос Армении (общественно-политическая газета), вып 2-го мая 2012 года. - Ереван, 2012, с. 4.